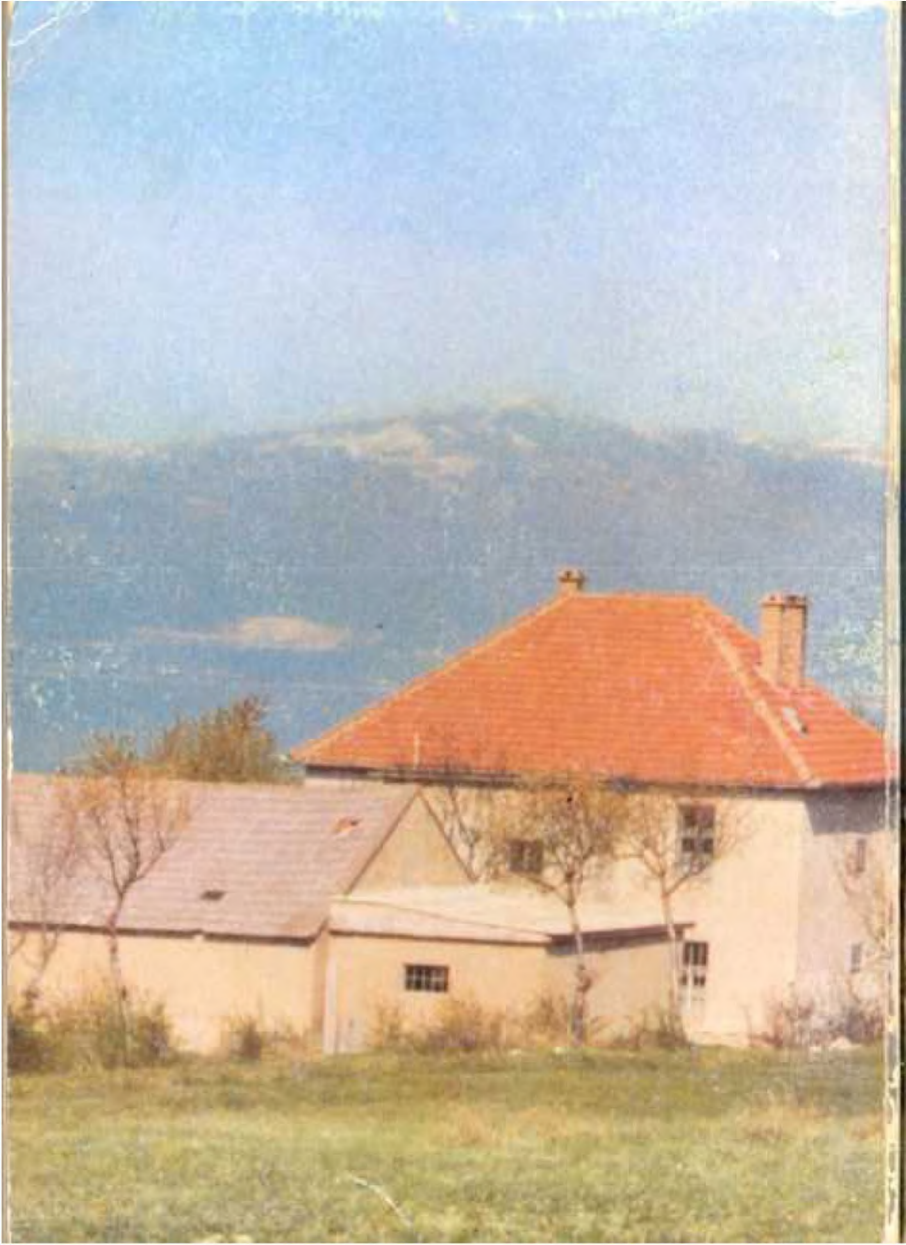

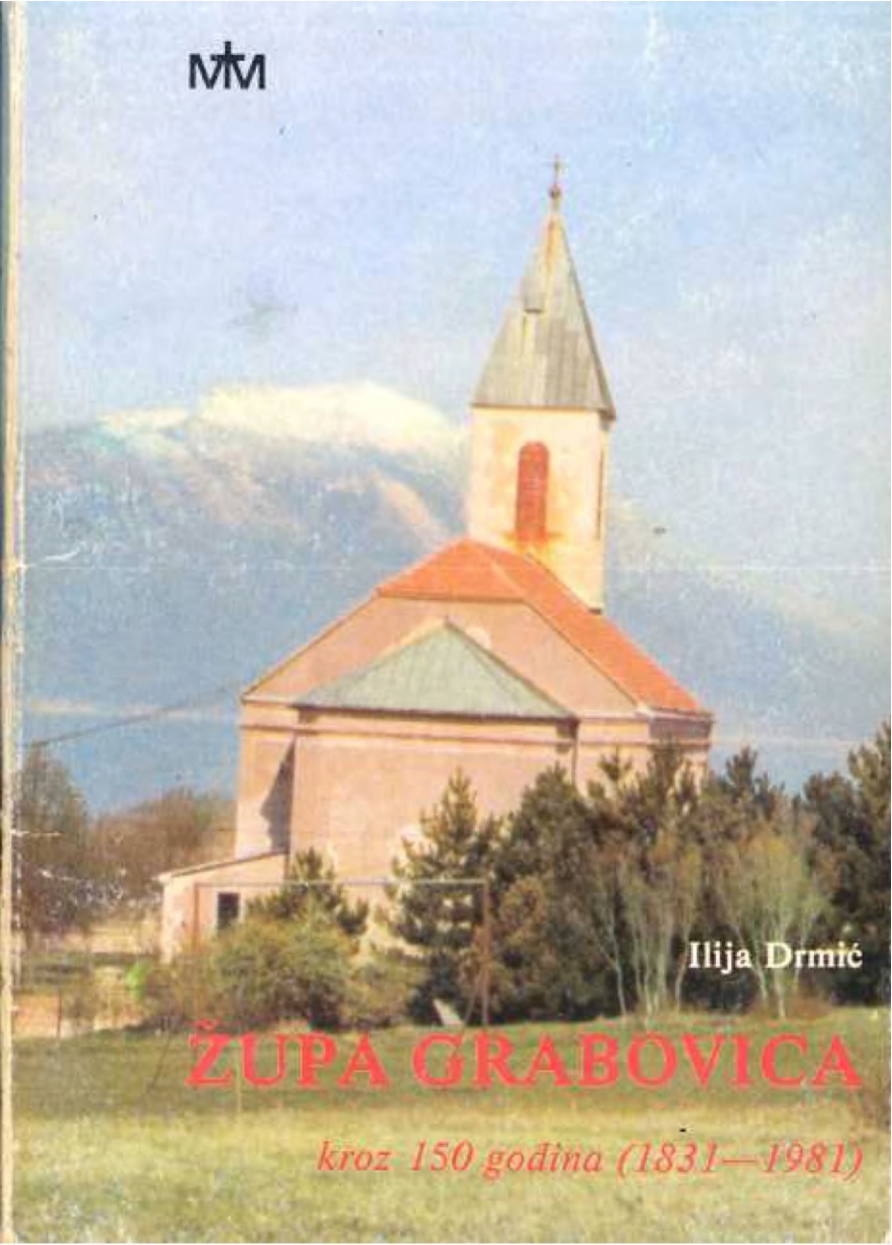

Ilija Drmić

ŽUPA GRABOVICA

kroz 150 godina (1831—1981)

MALE MONOGRAFIJE

Tekst: Ilija Drmić

Izdaje: Kršćanska sadašnjost, Zagreb i Župni ured Grabovica

Odgovara: Don Petar Vuletić ml., Župni ured Grabovica

Tisak: NIŠRO Varaždin

UVODNA RIJEČ

Župa Grabovica ove 1981. godine slavi 150. godišnjicu svoga postojanja. Prigoda je to da župa baci pogled na prošlost, sadašnjost i budućnost. Tome treba da posluži i ova knjiga, pa njeno objavljivanje treba pozdraviti i pohvaliti.

Grabovica je kao malo koja župa doživjela velike promjene stvaranjem akumulacionog jezera u Buškom Blatu. To je velika prekretnica, možda najveća u povijesti ove župe i njezinih sela. Do tada je ova župa veoma dobro sačuvala vjeru, obitelj, molitvu, sagradila župsku crkvu i kuću, odgojila mnogo duhovnih zvanja svećenika, redovnika i časnih sestara raznih grana. To se ne stvara najednom. To nije plod neke trenutne propagande, nego duboko doživljene vjere. Naravno, one jednostavne vjere, ali na koju se mogu primijeniti riječi Elizabete: „Blago tebi jer si vjerovala" (Lk 1,45), blago vama, naši oci i djedovi, jer ste vjerovali i svoje potomstvo u vjeri odgajali. A to vrijedi više nego imanje i ne znam koje blago. Ta vjera je ona tvrda litica na kojoj se život temelji i gradi, pa kada dođu pljusak, potoci i vjetrovi, toj kući života ne bi ništa, jer je sagrađena na tvrdoj vjeri, na kamenu (usp. Mt 7,25). Zato pogled u prošlost ove župe mora biti ispunjen zahvalnošću prema predima koji nam vjeru namriješe, koji nas u vjeri odgojiše i posebno vrijednim župnicima, ranije franjevcima, pa zatim dijecezanskim svećenicima.

Danas ova župa, kao i cijeli svijet, doživljava velike kušnje i potrese u svakom pogledu. Iz župe je odselilo više od pola obitelji. Borba za viši standard, koji život nudi i nameće, mnoge je odvela daleko od kuće u nove kušnje i pogibli. Obitelj je uzdrmana, obiteljsku molitvu guši televizija i

zabave, zlo se lako vidi, čuje i imitira, lako se upada u napast lagodnog života, u napast da se odbaci blago vjere, koja nekima postaje teret. I tako se kuća života gradi na pijesku mjesto na litici i prve kušnje je obore. To zabrinjava, pa stariji, ne bez temelja, prave usporedbe: „Nekada smo bili i gladni i siromašni, ali je bilo više veselja i zadovoljstva." Pa nije Isus uzalud rekao da ne živi čovjek samo od kruha...

Treba izdržati ove napasti i napadaje vremena na naše svetinje, na obitelj i javni moral, na molitvu i vjerski odgoj djece. Svaki bi vjernik morao dobro znati što je za njegov život kamen temeljac, a što nesigurno i varavo tlo, što je trajno i sigurno, a što prolazno i lažno. Elektrika i automobili istisnuli su svijeće i kola s konjima, ali nema zamjene za ulogu Boga, Isusa Krista u našoj sudbini, vremenitoj i vječnoj. Isusa Krista, taj kamen temeljni, ugaoni, odbaciše mnogi moderni graditelji života, ali nema drugoga imena u kome bi nam bilo dano spasenje. Kada se rušilo staro svemoćno Rimsko Carstvo, mnogi kršćani su mislili da je to sudnji dan. Veliki naučitelj vjere sv. Augustin, biskup u Hiponu, govorio je svojim kršćanima: „Kršćanine, dok se sve ruši i mijenja, stoj uz Isusa Krista koji ostaje jednak uvijek."

Dragi vjernici Grabovice, bilo da ste u rodnom kraju ili bilo gdje na svijetu, ostanite vjerni vjeri pradjedova, vjeri Isusa Krista, koji je temelj našega života, koji ostaje naš Spasitelj zauvijek.

Biskup Pavao ŽANIĆ

ŽUPNIKOVA RIJEČ

Dragi moji župljani!

Imate u rukama knjigu o svojoj župi. Naslov joj je *Župa Grabovica kroz 150 godina.* Sto pedeset godina života jedne zajednice veliko je razdoblje, ali u Božjem gledanju to je kao tren. Jer On u Pismu kaže da je za njega jedan dan kao tisuću godina, a tisuću godina kao jedan dan. Za nas ljude nije baš tako, iako nam se čini da vrijeme brzo prolazi. Ono ipak ima od Boga sasvim određeno trajanje.

U samoj knjizi ćete naći mnogo podataka o prošlosti, koja je ostavila sasvim određene tragove u ovim našim krajevima. Knjigu je napisao naš bogoslov Ilija Drmić, koji ove godine završava svoje teološke (bogoslovske) studije u Sarajevu na našoj katoličkoj bogosloviji. On je na njoj marljivo radio pod stručnim vodstvom jednog od naših najboljih katoličkih povjesničara, dra Krunoslava Draganovića, koji je ujedno i njegov profesor na bogosloviji u Sarajevu. Cujem da mu je spomenuti profesor ovaj njegov rad ocijenio odličnom ocjenom, pa držim da je to već garancija vrijednosti ove knjige. Mislim da je njena zanimljivost i u tome što je to prvi pokušaj da se o ovoj našoj župi nešto sustavnije napiše. A činjenica da ove godine slavimo njen 150–godišnji jubilej samostalnog postojanja samo je preporučuje.

Ako ovo još uklopimo u tripaeststoljetno slavlje pokrštenja našeg hrvatskog naroda, te u 100. godišnjicu redovite crkvene uprave u našoj Herceg–Bosni i u ostala slavlja slavne nam i mučne povijesti, te držeći da se po svoj prilici ovim krajevima čuo i topot konja našeg najvećeg kralja Tomislava, onda opravdanost ovakvog pothvata ne može ne imati svoga smisla.

Kao župnik ove župe kroz proteklih deset godina osvrnuo bih se ovim uvodnim napisom na vjernički život u ovoj zajednici kroz ovo desetljeće. U

ovom razdoblju u svijetu, u Crkvi i u mjesnoj Crkvi ove župne zajednice mnogo se toga događalo. Htjelo se živjeti, i to živjeti s Bogom u Kristu po Duhu Svetom. Za razliku od prijašnjih desetljeća, kada su se pastiri u ovoj župi suočavali s problemima osnovnih uvjeta za rad na pastoralnom planu (nedovršena crkva, ruševan župni stan, nepostojanje katehetske dvorane), proteklo razdoblje od 10 godina imalo je povoljnije uvjete za taj posao. Svoje svećeničko djelovanje kroz to desetljeće u ovoj župi podijelio bih ovako: 1. rad s polaznicima vjeronauka (katehizandima) do osmog razreda osnovne škole; 2. rad s odraslom mladeži, i 3. rad s roditeljima i ostalim Božjim narodom.

Prije nego o svakom navedenom poslu u ovoj zajednici nešto kažem, naveo bih dio Pavlove Prve poslanice Korinćanima (3,7 sl): „Tako, niti je šta onaj tko sadi, ni onaj koji zalijeva, nego Bog daje rasti. Tko sadi i tko zalijeva, jedno su, a svaki će po svome trudu primiti plaću. Jer Božji smo suradnici. Božja ste njiva, Božja građevina. Po milosti Božjoj koja mi je dana, ja kao mudri graditelj postavih temelj, a drugi naziđuje, ali svaki neka pazi kako naziđuje. Jer nitko ne može postaviti drugog temelja, osim onoga koji je postavljen, a taj je Isus Krist. Naziđuje li tko na ovom temelju zlatom, srebrom, dragim kamenjem, drvom, sijenom, slamom – svačije će djelo izići na svjetlo..."

Rad s polaznicima vjeronauka (katehizandima) do osmog razreda osnovne škole

Započeo sam kod oltara. S ministrantima, kojima sam odmah po dolasku u ovu župu – 21. lipnja 1971. godine – u „Oglasima" na koncu sv. mise najavio: „Za sve ministrante naše župe redovita je pouka svake subote u 12 sati!" I već prvi put se odazvalo njih tridesetak, a u vrlo kratkom vremenu taj je broj narastao na šezdesetak. I to traje s manjim oscilacijama sve do danas, dakle punih deset godina.

Redovito, s prvim razredom oni najbolji i najrevniji postaju najbliži oltaru, i to kroz slijedećih pet–šest godina. U 7. i 8. razr. teže se odlučuju, ali tada se nekako žele opravdati pa sudjeluju u čitanju riječi Božje u euharistiji.

Inače, sa svim ministrantima idemo redovito, barem dvaput u godini, na izlet ili nekamo u koju susjednu župu ili pak na kakvu udaljeniju livadu ili brežuljak naše župe. Prošle godine išli smo s njima i s još nekim polaznicima vjeronauka na dvodnevni izlet u župu Gabela Polje kod Metkovića. Tom prilikom uzvratili smo posjet tamošnjim polaznicima vjeronauka, koji su bili naši gosti dva mjeseca prije toga. Redovito na početku svake radne godine imamo roditelj-

ski sastanak. Tada dođu gotovo svi roditelji ili staratelji polaznika vjeronauka. Sličan sastanak održavamo još dvaput kroz godinu: na polugodištu i na koncu radne godine. Dok na prvom sastanku roditeljima i starateljima dajemo smjernice za rad izričući što očekujemo od njih kao prvih svjedoka u vjeri, dotle im na ona druga dva iznosimo rezultate rada s njihovom djecom, te primjedbe u svezi s tim.

U prenošenju vjeronaučne građe služimo se najnovijim katekizmima što ih imamo na hrvatskom jeziku, pretežno izdanjima Kršćanske sadašnjosti iz Zagreba.

Vjeronaučne sastanke imamo na tri mjesta: u katehetskoj dvorani u središtu župe, u kapelici na Zidinama i u filijalnoj crkvi u Bukovoj Gori. Na taj smo način olakšali dolazak onim polaznicima kojima bi inače bilo vrlo teško dolaziti iz škole u središte župe, jer neki od njih idu i tako daleko u školu.

Sudjelovali smo uspješno na svim vjeronaučnim olimpijadama što ih je organizirao Glas Koncila, a na zadnjoj, u Biskupiji kod Knina, 2.IX.1979. osvojili smo i srebrni pehar „Kup kneza Višeslava", pobijedivši prije toga sve prijavljene ekipe u našoj mostarsko–duvanjskoj biskupiji. Za tanku dlaku nam je ovaj put izmakao zlatni pehar. No priznanje što ga je našoj ekipi dao glavni urednik GK pred publikom, biskupima i kardinalom Oddijem, kako i oni mogu nešto naučiti kad odgovaraju članovi naše ekipe, bilo nam je draže i od samog zlatnog pehara.

Što se tiče redovitog dolaska na vjeronaučne susrete, tu nema većih problema. Nađe se po koji „nemarnjaković", ali odziv je uglavnom potpun, stopostotan.

Uz redovite, već prije spomenute katekizme, velik broj katehizanata nabavio je *Ilustriranu Bibliju*, koju rado listaju i čitaju. A MAK (*Mali Koncil*) omiljela je, stalna lektira svakog vjeroučenika.

U katehetskoj dvorani – toj „školi dobrote", kako ju je prigodom otvorenja i blagoslova, 28. studenog 1971., nazvao naš biskup Žanić – s polaznicima vjeronauka i odraslom mladeži gotovo svake godine dajemo jedan ili više igrokaza poučnog vjerskog karaktera, a više smo puta imali i prigodne akademije za Majčin dan, za Božić, Uskrs, proslavu završetka vjeronaučne godine s dijeljenjem nagrada najboljima u vjeronaučnoj pouci. Redovito prigodom prve pričesti imamo malu zakusku – *agape* – u toj našoj „školi dobrote".

Stol za „ping-pong", nabavljen nakon što je dvorana dovršena, ponajčešće je zauzet kao „izvanvjeronaučna" aktivnost. Igralište pak za mali nogomet sa željeznim „vratnicama", u župnoj bašči, čim se pokosi trava, prostor je odmje-

ravanja nogometne vještine, gdjekad i starijih a ne samo ministranata i njihovih gostiju. Ne smeta ako je teren i snijegom prekriven, kao što je to bilo prije dvije godine kad smo ugostili tridesetak ministranata iz župe Trilj i kad su ih naši ministranti glatko pobijedili sa 6:2.

Među vjeroučenicima redovito provodimo i karitativne akcije, posebno u adventu i korizmi, pri čemu nam vrlo dobro dođu „misijske kasice" i kasice od našeg „Caritasa" u Zagrebu.

No, u radu i s ministrantima i s ostalim vjeroučenicima ima i problema. Uz to je potrebno uvijek imati na pameti onu Pavlovu o karanju i opominjanju u zgodno i nezgodno vrijeme, jer se dogodi da pokoji umjesto na ranu misu u 8 sati ode u 5 sati „u ribu" (pecati), pa ga ne bude ni na ranoj ni na kasnoj, a niti koju ribu ulovi, nego se još k tome nahladi, pa jadna mati trk na sve strane da ga izliječi. A ponekom se „zalomi" pa prespava ranu, a onda je televizijska emisija „Jelenko" ili neka druga, pa ga to prevari, te tako treću Božju zapovijed prekrši. Ima takvih koji se sjete tek poslije roditeljskog sastanka da bi određenu građu trebalo svladati, pa ih ukor ili loša ocjena osvijeste.

Često smo imali u župi goste, koji su nam bili na poticaj za rast u vjeri naših mladih. Tako su nam u proljeće 1972. sjemeništarci iz Splita izveli biblijski igrokaz *Josip Pravedni.* Tom je zgodom njihov rektor predvodio euharistijsko slavlje i govorio o ljepoti duhovnog poziva.

Prva pričest u župi uvijek je izuzetan i drag događaj. Svaki put takvom zgodom gotovo svi roditelji prvopričesnika također se pričeste, a zatim se fotografiraju sa svojim prvopričesnicima i u katehetskoj dvorani budu na maloj zakusci, posebno za tu zgodu pripremljenoj. Kao spomen na taj događaj svaki od prvopričesnika dobije uokvirenu spomen–sliku.

Potvrda – sakrament kršćanske zrelosti – ima još šire značenje za župnu zajednicu, jer osim potvrđenika i njihovih roditelja zahvaća i kumove, koji su obavezni biti na posebnoj pouci, te im se toplo preporuči da i sami pristupe sakramentu pokore i pričesti i da na taj način posvijeste svoju kršćansku zrelost i poziv da budu svojoj kumčadi uzor u vjeri.

2. Rad s odraslom mladeži

Mnogo puta čuo sam od pametnih starijih osoba: „Mala dica – mala briga, velika dica – velika briga!" Toga se uvijek sjetim kad god mislim na rad ili radim s odraslom mladeži. Čini mi se da je to uistinu fenomen! I pitao sam naše stručnjake katehete, profesore i profesionalne animatore, kako one starije

tako i one mlađe – tražeći njihovu pomoć na različitim sastancima, i na onim redovitim svećeničko–pastoralnim tjednima u Zagrebu i na Katehetskim ljetnim školama i na posebnim pastoralnim seminarima – ali svi su mi oni premalo pomogli.

Osjećam da odrasla mladež u ovakvoj sredini kakva je u ovoj župi ima određenu granicu vjerskog rasta preko koje jednostavno ne želi prijeći. Ona ima svoje planove: zadovoljava se s određenim vjerskim minimumom. Najveći broj ne završava potpuno redovito školovanje, osim osnovnoga, koje je i opet tek toliko da se opismene, a onda stvara obiteljsku zajednicu i, dakako, prestaje biti mladež. Držim da bi ovo trebalo posebno studirati – baš studirati! Jer, odrasla mladež ove župe gotovo redovito dolazi na svetu misu, a samo dvaput u godini primi sakrament pomirenja i svetu pričest. Jasno, na kraju i sakrament svete ženidbe. Što je više od toga, ili vrlo teško ili nikako ne prihvaća. No ipak, s tom našom odraslom mladeži davali smo više puta različite priredbe i igrokaze u našoj dvorani. Išli smo više puta na hodočašća – u Mariju Bistricu, Solin, Muć, Knin, Nin, Podmilačje, Sinj (pješice!). Bili smo i tri puta na izletu na vrh Kamešnice. Uza sve to smatram da je to ipak premalo od one aktivnosti koju Crkva očekuje od angažiranih katolika u njihovim župnim zajednicama.

Problem sudjelovanja odrasle mladeži u liturgiji; posebno kod nedjeljne euharistije, osobito je naglašen. Pokoji student na početku studija još se nekako odvaži pročitati čitanje u Službi riječi, ali čim dođe pred kraj studija, jedva se vidi i pod korom. A onaj koji se već zaposlio s diplomom toliko se boji da ga nema ni pod korom a kamoli za ambonom. Svjestan sam toga da im ovo neće biti drago pročitati, ali to je činjenica koja bi trebala doista otvoriti oči onima koji će danas–sutra biti oni na kojima će počivati ova župa i o kojima će ovisiti hoće li ovaj kraj i ubuduće biti kršćanski kao što je bio kroz proteklo stoljeće i pol i još više.

3. Rad s roditeljima i ostalim Božjim narodom

Raditi s roditeljima na religioznom planu ne može se bilo kako, kao što tako ne može ni s najmlađima, a ni s odraslom mladeži. Preko roditelja dolazimo do mladih, a preko mladih smo u vezi s roditeljima. Budući da su očevi i majke najutjecajniji, sve zapravo ide preko njih, jer stoji u najviše slučajeva i danas ona: „Kakav otac (majka) – takav sin; kakvo drvo – takav klin!"

Spomenuo sam već redovite roditeljske sastanke na kojima pokušavamo u roditeljima pobuđivati kršćansku svijest i savjest odgovornosti pred Bogom, po-

vješću i narodom za sve ono što se događa u našim obiteljima. Kad su u pitanju materijalni problemi, neki zajednički poslovi, onda imamo posebne sastanke domaćina na kojima se zajednički dogovaramo. Tako je to bilo kad smo gradili katehetsku dvoranu, pa ograđivali najstarije groblje na terenu ove župe – Gromilu, te kad smo gradili filijalnu crkvu u Bukovoj Gori, a tako je i sada kad podižemo kapelicu u Koritima i na Kuštrinu brdu. To činimo i za nabavku još dvaju zvona za župnu crkvu, želeći ih elektrificirati zajedno s već postojećim zvonom.

Inače, redovita javna komunikacija i s roditeljima i s čitavom župnom zajednicom odvija se na redovitim nedjeljnim i blagdanskim euharistijskim sastancima, kad se čitaju Oglasi. Za ilustraciju kako to biva, poslužit ću se nekim oglasima, a njih se kroz proteklo desetljeće nakupilo pet debelih bilježnica. Evo nekih:

8. listopada 1972.: „Stigao je novi br. GK. Ovo je jubilarni broj – 10 godina je prošlo kako imamo sreću pratiti u našim katoličkim novinama sve što se zbiva u našoj Crkvi. I opet, pun je zanimljivosti i dobra čime možemo učvrstiti svoju vjeru."

Istog datuma: „Katolički godišnjak – Kalendar za 1973. g. – toplo preporučujemo. Pun je zanimljivosti iz nacionalne, kulturne i crkvene prošlosti i sadašnjosti. Posebno ima velik broj pjesama posvećenih majci."

3. lipnja 1973.: „Reče mi ovih dana jedna naša župljanka: 'I Bog nas je zaboravio – nema kiše!' Bolje je da se mi pitamo: 'Jesmo li mi Boga zaboravili?'"

8. prosinca 1973.: „I danas velimo: Misije u našoj župi počinju na Novu godinu. Dani su to posebne milosti Božje – pohoda Božjeg našoj župi i svakom našem župljaninu."

30. prosinca 1973.: „Evo nas pred velikim događajem u našoj župi. M i s i j e! Preksutra, ako Bog da – na Novu Godinu – s pučkom misom počinju. Tada ćemo dobiti točan raspored pobožnosti, propovijedi, staleških predavanja i ostalog. Pozivamo sve i svakog pojedinog našeg župljanina. No posebno našu mladež i naše župljane koji rade u inozemstvu. Glavna svrha misija jest da se duhovno obnovimo, pomirimo s Bogom u dobroj ispovijedi, te odlučimo svjesnije svjedočiti svoje kršćanstvo u svagdanjem životu."

13. siječnja 1974.: „Blagoslov kuća! Raspored:
- danas po podne u 3 sata počinjemo ! „Komšije";
- sutra (ponedjeljak) – početak u 9 sati: Čobanovići, Ćurići i „Zečevići" (kod našeg „Belgijanca" završavamo);
- u utorak: Dolac, Gadže, Drmići;

– srijeda: Naklo, Gaj, Ivančići, Ćurkovići, Šarići, Ivande, Alagušići;
– četvrtak: Korita i Zidine;
– petak: Bukova Gora.

Svaki dan, osim danas, početak blagoslova kuća jest u 9 sati prije podne. Molim vas, domaćin s križem i blagoslovljenom vodom treba dočekati svećenika na vratima svoga doma, svoje obiteljske kuće.

Križ! Nezamisliva je kršćanska kuća bez križa. Tko slučajno nema, neka brzo nabavi u našem župnom uredu.

Molim vas, svi članovi obitelji, odnosno domaćinstva, neka se nađu u kući pri blagoslovu.

Od misija je ostalo još knjiga, posebno za mladiće i djevojke, te krunica za sve. Nabavimo!

Zaručnička pouka – danas počinje nakon pučke mise u našoj dvorani. Pozivamo također i sve druge mladiće i djevojke! To je inače za njih mjesto redovitog vjeronauka nedjeljom za odrasle."

10. veljače 1974.: „Za kršćanskog zaručnika i zaručnicu sakrament ženidbe nije samo registracija niti 'civikat' kojim se ulazi na pazar, nego je to sveti čin. Zato je kršćanski nezamislivo držati više do 'rutanja' mladoženje negoli do obaveznog slavljenja sv. mise u nedjelju, koja je dan Gospodnji, to jest prvenstveno Bogu posvećena. Zar ima za vrijeme slavljenja svadbe većeg veselja za mladoženju i mladu nego ako ih doprate kićeni svatovi na sv. misu i zajednički tu podijele svoje veselje sa zajednicom Božjeg naroda?"

24. veljače 1974.: „U ovom tjednu pada Pepelnica – to je u srijedu. Početak je to ozbiljnog korizmenog vremena, najznačajnijeg za naše spasenje. To je vrijeme u kojem na poseban način promatramo ljubav Božju u patnji Kristovoj. To je vrijeme muke Kristove. Kristovi svjedoci – kršćani, Božji saveznici – iskoristit će to vrijeme da se duhovno obnove i da porastu u ljubavi prema Bogu ljubeći svog bližnjeg i misleći na spas svoje neumrle duše!"

21. travnja 1974.: „U četvrtak, 25. tekućeg mjeseca je Markovdan – blagdan sv. Marka Evanđeliste. Tim danom ujedno započinjemo s blagoslovom polja i sv. misama na našim grobljima.

Evo rasporeda:
– na sam Markovdan Gromila – u 9 sati;
– slijedeće nedjelje, 28. travnja – u Bukovoj Gori;
– 5. svibnja: Korita;
– 19. svibnja: Dolac;
– na Spasovo: Kuštrino Brdo, i
– 26. svibnja: Grabovica.

Na sve spomenute dane (osim na Markovdan) blagoslov polja sa sv. misom počinje točno u 10 i pol, kao što inače počinje pučka misa. Molim vas, lijepo je na te dane i s prijateljima se razveseliti, ali na prvo mjesto treba staviti: molitvu, sv. misu, s posebnim spomenom na naše pokojne, na čijim ćemo grobovima slaviti našu euharistijsku gozbu s uskrslim Kristom."

5. svibnja 1974.: „Kod blagoslova polja, što je najvažnije?... Ovih dana pao je jedan vrlo pametan i konkretan prijedlog: Slijedeće godine umjesto užina dati prilog za popravak kapelica po grobljima ili nabaviti ono najnužnije što trebaju imati takve kapelice. I meni bi osobno bilo drago kad bi se usvojio taj prijedlog. Razmislimo malo o tom!"

26. svibnja 1974.: „Naša Gromila! Bogu hvala, dobro je! Odziv je kroz ovih proteklih pet dana bio jako dobar i puno se toga uradilo. Prvi dan – 35, drugi – 14, treći – 19, četvrti – 25 i peti – 36 vas je radilo. Bravo svima, posebno onima koji su se najviše izmorili. Sutra, molim vas, Korićani, a prekosutra Zidinjani i Bukovčani! Ponijeti – ženske: lopate; muški: mistriju, malj ili čekić! Oni koji se još nisu odazvali novčano, molim ih nek to učine što prije, da ne bismo morali slijedeće nedjelje uz njihovo ime čitati nulu."

21. srpnja 1974.: „ Svetkovanje dana Gospodnjeg! Rad nedjeljom – kosidba okrajka (pa makar nam i drugi kosio), salijevanje ploče, pokrivanje kuće – sve težački poslovi, a Jahve veli: '...taj dan ne radi ni tvoj magarac niti ikoje drugo živinče, jer je taj dan Gospodu Bogu posvećen!'"

24. studenog 1974.: „Znamo: u subotu, 30. studenog, blagdan je sv. Andrije apostola. Taj dan slavimo u našoj župi kao zapovjedni blagdan, jer je tog dana posvećena ova naša župna crkva. Na taj način ona je dobila isključivu bogoslužnu funkciju – ona je sveto mjesto posebne Božje prisutnosti. I ove ćemo godine, ako Bog da, taj dan nastojati svečano proslaviti. Bit će rana i pučka misa kao svakog zapovjednog blagdana. Očekujemo više svećenika tog dana, pa prema tome i više prilike za izmirenje s Bogom u sakramentu sv. ispovijedi."

23. veljače 1975.: „U petak nam, ako Bog da, dolazi naš pomoćni biskup Žanić. Imat će u našoj župnoj crkvi, dakle ovdje, popodne u petak: u 4 sata – pobožnost križnog puta, sv. misu i propovijed, a iza toga film (pokretni) u našoj dvorani. Razumije se da nas njegov dolazak raduje, jer je on naš duhovni otac – zamjenik apostola, koji je po biskupskom redu na poseban način učitelj u vjeri i moralu. Zato: dođimo svi na taj susret s njime."

Nakon hodočašća Sv. Ivi u Podmilačje kod Jajca *29. lipnja 1980.:* „Bili smo s dva puna autobusa kod sv. Ive. Trebalo bi živjeti ono što smo čuli. To prenositi u svoje obitelji i biti praktični vjernici u običnom, svagdanjem životu!"

Ovo su samo neki od mnogobrojnih oglasa koji su bili redovito čitani na koncu misnih slavlja, a iz njih se vidi htijenje da se istinski živi ono što se govori i čuje s oltara.

Stara je riječ da je povijest učiteljica života. To se zacijelo može primijeniti i na nas, koji ove godine u svojoj župi slavimo ovako velik jubilej – 150. godišnjicu postojanja naše župe. Ovo što je rečeno za ovo zadnje desetljeće života naše župne obitelji trebalo bi u nama uroditi pitanjem: Što nam je sada činiti?

Čini mi se da bi odgovor bio u ovome: Prvo, č u t i dobro što nam Isusova zaručnica – Crkva, ona koja naučava – govori preko svojih najodgovornijih: preko pape i biskupa. Za papu vjerujemo da je Kristov vidljivi zamjenik, a biskupi povezani s njime, nezaobilazni su naši učitelji u vjeri i moralu. O tome smo čitali i u *Crkvi na kamenu* (br. 3/1981, str. 2), informativnom listu naše biskupije: „Biskup je nasljednik apostola. On je glava pokrajinske Crkve, biskupije. U njoj je po božanskom pravu prvi svećenik, učitelj i sudac. To je trostruka vlast i služba. Biskupi se 'nemaju smatrati namjesnicima rimskog Biskupa, jer imaju svoju posebnu vlast i opravdano se nazivaju poglavicama naroda kojima upravljaju. Njihovu vlast ne krnji vrhovna i opća vlast, nego je naprotiv proglašuje, jača i štiti' (LG 27)."

„Budući da biskup ne može u svojoj službi u svojoj biskupiji svugdje doprijeti, on šalje svoje pomoćnike, svećenike. On ih redi za svećenike. *Jedino biskup* (podvukao P.V.)! I tisuće svećenika ne mogu zarediti novog svećenika. Svećenici dobivaju vlast nad vjernicima u naučavanju i ispovijedanju *samo od biskupa* (podvukao P.V.). Bez biskupa, bez njegove kanonske misije i jurisdikcije, nemaju nad vjernicima nikakve vlasti, te ih ne smiju i ne mogu valjano poučavati, ni ispovijedati, ni valjano vjenčanju asistirati. Ako to ne poštuju, padaju u teške crkvene kazne, suspenzije od svake svećeničke službe, čak do ekskomunikacije."

Kristova poruka, njegova Radosna vijest – Evanđelje, do nas je doprla prenošenjem. Prvi prenositelji bili su apostoli, a onda angažirani vjernici. Među apostole kroz ovih 150 godina života ove naše župe Grabovice spadaju svi oni djelatnici svećenici, počevši od one četvorice popova glagoljaša koji su kao kapelani u župi Vidoši kod Livna dolazili u ove naše krajeve, i prvog župnika o. Pave Miličevića i njegovih nasljednika sve do danas. Oni su, čuvši Božju riječ, hrabro je prenosili našim predima.

Drugo što bih želio naglasiti jest: h t j e t i poslušati i založiti se svim marom svoje duše da budemo svjedoci Kristove Radosne vijesti, koja se treba neustrašivo i ponosno prenositi na mlađe generacije. Mlađi naraštaj treba – iz ljubavi – odgajati u stezi i disciplini i razvijati u njima radne navike; učiti ih ka-

ko Bog, narod i Crkva očekuju da oni iskoriste vrijeme, sposobnosti i šansu koju imaju (materijalne mogućnosti koje im roditelji rado nude), te da postanu ponosne vođe svog naroda i Crkve.

Koristim se ujedno ovom zgodom i pozdravljam one naše župljane koji su sada izvan naše župne zajednice te im želim da sačuvaju sve ono dobro koje su ponijeli iz ove sredine.

Don Petar VULETIĆ ml.,
župnik

U V O D

Župa Grabovica ove godine (1981.) slavi svoj 150. godišnji jubilej, koji nas je potakao da se sjetimo njezine povijesti i da ga svečano obilježimo ovom knjigom. O ovoj župi do sada nije napisan ni jedan duži prikaz, osim što je spominjana kratko u Šematizmima što su ih izdavali periodično franjevačka starješinstva i biskupski ordinarijat. U njima se uglavnom navode važniji datumi župe i statistički podaci. Mi ćemo se u ovom prikazu zabaviti malo opširnije njezinom stopedesetgodišnjom poviješću, koja ima i svijetlih i tamnih strana.

Još dok je don Andrija Iličić bio župnik u Grabovici (1958–1968), razmišljao je o tome kako bi sagradio spomenik svećenicima koji su pokopani u Gromili. No, njega su toliko zaokupile druge brige te nije uspio to i učiniti. Dopisivao se s fra Andrijom Nikićem, povjesničarom. On mu je davao neke upute. Fra Andrija mu je u pismu od 13. kolovoza 1966. godine s Humca pisao: „Posebno me je oduševila Vaša želja da sadašnjost i budućnost fundirate na čvrstom spomeniku prošlosti. Naime, odluka je pala, sad se čeka samo realizacija. Odredili ste sagraditi spomenik svećenicima, koji su sebi isklesali živi spomenik u srcima svoje generacije, u srcima svojih župljana, koji prenesen živi u srcima današnjih Grabovčana. To je spomenik žive vjere kojim se napajaju naši vjernici te ne zaboravljaju 'pale' sijače Božjeg sjemena". Neka ova knjiga bude trajni spomen na sve svećenike koji su na slavu Božju radili u ovoj župi i sve vjernike koji su vjernički živjeli i umrli. Nama živima neka bude poticaj da još više volimo svoju Crkvu, njezinu prošlost, sadašnjost i budućnost.

Za ovakav povijesni rad o Grabovici, koja je najstarija župa u buškoblatskom kraju, vodila me je ljubav prema Crkvi i rodnom zavičaju. Pročitao sam one dokumente i knjige koje govore o župi do kojih sam mogao doći. Još bi toga trebalo prikupljati, ali za sada se više nije moglo. U ovom radu su mi pomogli mnogi, pa im najtoplije zahvaljujem.

Dobrići, 17. veljače 1981.

D.

PRVO POGLAVLJE

DANAŠNJI IZGLED ŽUPE GRABOVICE

U ovom poglavlju prikazat ćemo opći plan župe, orisati njezin geografski položaj, zatim donijeti opis sela i stanje duša župe Grabovice na dan 30. srpnja 1980. Ovo poglavlje moglo bi doći i na kraju. No, nama je želja da najprije pogledamo kako izgleda župa danas, a onda da vidimo kako se razvijala tokom svoje stopedesetgodišnje povijesti.

1. Opći pogled na župu Grabovicu

Župa Grabovica nalazi se u sastavu mostarsko–duvanjske biskupije, a godine 1890. pod administraturu njezinih biskupa pridružena je i mrkanjsko–trebinjska biskupija. Župa Grabovica u sklopu je duvanjskog dekanata, koji čine slijedeće župe: *Duvno, Bukovica, Kongora, Prisoje, Rašeljka, Roško Polje, Seonica, Šujica, Vinica i Grabovica.*[1] Mostarsko–duvanjska biskupija ima ukupno sedam dekanata, a mrkanjsko–trebinjska dva. Danas više ne postoji duvanjska biskupija. Ona ima samo spomen u naslovu. Njezin početak ne zna se točno, ali je spomenuta u pismu pape Grgura I. Velikog koje piše duvanjskom biskupu Malhu oko 594. god. Tako je ona uz mrkanjsko–trebinjsku biskupiju jedna od najstarijih biskupija u Bosni i Hercegovini. O svemu tome bit će više govora kasnije. Kompetenciju nad svim župama mostarsko–duvanjske biskupije ima mostarski biskup, a on je i apostolski administrator mrkanjsko–trebinjske biskupije od 1890. godine. Do te godine njome su upravljali dubrovački biskupi.

Župa Grabovica nalazi se u *Buškom Blatu.* Ona je najstarija župa na tom području. Danas obuhvaća teritorij na kojem su smještena slijedeća sela: *Grabovica* (jedno od najstarijih sela, po kojem je i dobila ime), *Dobrići, Korita, Zidine* i *Bukova Gora.* Ta su sela razbacana po blagim uvalama i padinama prostranog kraškog područja, a dijelom i po rubovima s istočne i južne strane nekadašnjeg polja Buškog Blata, danas jednog od najvećih umjetnih jezera u Evropi koje se zove Buško jezero. Može se reći da su sela župe Grabovice uglavnom smještena uz prometnicu Duvno – Split na dužini od 7 km. Neka su jednim svojim dijelom nešto udaljenija od te prometnice i do 6 km, kako rekosmo razbacana po padinama i uvalama. Sela su brdskog tipa. Povezana su osrednjim putovima s glavnom prometnicom. Udaljenost od sela do sela ide i do 3 km.

Središte župe nalazi se na Rovinama u Donjoj Grabovici, na putu prema selu Dobrićima. U Bukovoj Gori, kod groblja, sagrađena je 1974. filijalna crkvica, u kojoj je za puk svake druge nedjelje sv. misa a za djecu vjeronauk. Svako selo ima svoje groblje. U selu Dobrićima osnovana su čak dva groblja. Groblja su vrlo dobro uređena. Svako ima svoju kapelicu, u kojoj se jedanput godišnje služi misa s pukom. Groblje na Zidinama ima prostranu kapelicu, u kojoj se održava i vjeronauk za djecu iz tog sela. Ostala djeca dolaze na vjeronauk u središte župe, gdje je 1971. sagrađena dvorana u tu svrhu.

Na teritoriju župe nalaze se tri osnovne škole, od kojih su samo dvije funkcionalne. Jedna je u Grabovici, nedaleko od crkve, a druga u Bukovoj Gori. Osnovna škola u Koritima prestala je raditi 1964. Od tada djeca iz Korita idu u školu u Bukovu Goru. U osnovnoj školi u Grabovici nalazi se Mjesna zajednica Grabovica, a uskoro će se moći obavljati matičarske usluge i liječnički pregledi.

Grabovica graniči sa slijedećim župama: s južne strane s *Roškim Poljem, Vinicom* i *Rašeljkama*, s istočne strane s *Bukovicom*, a sa sjeverne s *Prisojem.* Ispred nje se prostire veliko Buško jezero. Po svemu sudeći, možemo reći da je župa Grabovica prostrana. Nekada je u njoj, zbog raštrkanosti sela, bila otežana pastorizacija. Danas to više nije problem, jer svaki svećenik–župnik ima svoj automobil.

Po statističkim podacima iz župskog ureda u Grabovici od 30. srpnja 1980. župa je brojila 1511 vjernika u 292 obitelji. Godine 1939. imala je 2549 prisutnih i 54 privremeno odsutna vjernika, svega dakle 2603. Zadnjih dvadesetak godina u druge krajeve naše domovine odselilo ih je oko 50%. Uzrok raseljavanju je škrta zemlja, zatvaranje polja, a kod pojedinih obitelji uzrok je i prenapučenost. Ne treba zaboraviti da ima i selilačkog pomodarstva. Na prvi pogled izgleda da će se ova župa u skoro vrijeme raseliti. Međutim, nije tako. Nove obitelji niču, a pojedine se vraćaju u rodni zavičaj i tako se broj stanovnika množi, a time i broj vjernika.

Buškoblatski kraj, koji je u sklopu duvanjske općine, poznat je po „privremenim" radnicima, privremenim na kraći ili duži period. Ljudi su i prije i poslije drugog svjetskog rata išli na rad u inozemstvo. Mnogi su otišli u daleke zemlje da se više nikad ne vrate. Znatan dio njih (318) odlazi još uvijek na privremeni rad u SR Njemačku i Švicarsku. Taj val migracije kod nas možemo općenito pratiti u tri migracijska perioda, odnosno kroz tri karakteristične faze. Prva faza kretanja naših ljudi „trbuhom za kruhom" počinje od 1883. i traje do 1907. godine (po nekima do 1914.). Druga faza traje između dva velika svjetska rata, a treća od 1941. do danas. Ovu treću fazu možemo podijeliti opet u tri razdoblja: prvo od 1941. do 1951., drugo od 1951. do 1962. i treće od 1962. do danas.[2]

Stare seobe iz duvanjskog kraja u pitomije i manje naseljene krajeve traju stoljećima. Posebno se to lijepo može pratiti u 18. i 19. st., ali se ovdje ne možemo u to upuštati zbog kratkoće. Duvno uvijek daje svoje suviške stanovništva u druge krajeve. Promjenom vlasti 1878. u BiH migracijsko kretanje ne prestaje, ali se bitno smanjuje i pretvara u privremeni odlazak radne snage u samoj državi, pa i izvan nje. Najjači je migracijski val u trećoj fazi. Naše ljude na rad u inozemstvo tjerao je težak život na škrtoj zemlji. Odlaskom pak, s jedne su strane puno izgubili od svoga zavičajnog identiteta, ali su s druge dobili u materijalnom pogledu. Unatoč svemu tome, oni su ostali domoljubivi ljudi i vjernici.

Neznatan broj naših ljudi ostao je tamo i zasnovao svoje obitelji. Drugi su u zavičajnom podnebesju ili negdje drugdje u domovini sagradili dobre kuće i podigli svoj materijalni standard. Upravo u ovom razdoblju ne samo da se podigao materijalni standard života nego se paralelno s tim gibanjima povisila i kulturna razina župe. Malo tko nije završio osnovnu školu, a većina je završila srednju ili višu. U tom razdoblju porastao je i duhovni život. To potvrđuju brojna duhovna zvanja. U župi Grabovici je od 1968. imalo svoju mladu misu devet svećenika, među njima i jedan redovnik–karmelićanin *Jakov Mamić*, koji je 1979. postao doktor teologije. Imamo i jednog misionara – *Stipu Ivančića*, koji djeluje u Tanzaniji. Mnoge su se djevojke posvetile duhovnom staležu. Svi oni rade u Crkvi diljem naše domovine.

Iz svega rečenoga slijedi da se župa u posljednjih petnaest godina znatno promijenila u svakom pogledu. Radom mnogih svećenika stvorena je čvrsta župska zajednica, što je sigurno najvažnije. Kakva će biti njezina budućnost, ovisi o svećenicima i vjerničkom narodu.

2. Geografski smještaj i opis

Župa se nalazi u kraškom kraju na 700–750 m nadmorske visine. Kraj je okružen planinama. S južne strane je planina *Zavelim* (1364 m), s istočne *Midena* (1222 m), sa sjeveroistočne *Tušnica* (1700 m), a sa zapadne planina *Kamešnica* (1849 m), koja je u sklopu dinarskog planinskog masiva. Prije stvaranja umjetnog jezera (1974.) između tih planina bilo je polje *Buško Blato*, koje je južni završni odjeljak prostranog Livanjskog polja, gotovo okruglo, na 700 m nadmorske visine. Dugo je 12,5 km: od izvora ponornice *Ričine* (koja dolazi iz 5 km duge doline do ponora Metiljevica kod Liskovače), a široko je 11,5 km: od Mukišnice do Podgradine. Površina mu je 50 km .

Ovo polje bilo je većim svojim dijelom u periodu velikih kiša poplavljeno, a ponekad potpuno pod vodom. Kad su bile oštre zime, gotovo uvijek bi se zaledilo. Vode su većim dijelom dolazile rijekom Ričinom, koja izvire kao ponornica *Šuice*, a manjim dijelom iz mnogih

izvora oko polja, od kojih su najjači u Kuželju, Mukišnici i splet izvora zvani *Babina vrila*. Vode su dolazile i sa sjeverne strane, od Livna. Župnik *fra Petar Bakula* (od 7.V.1848. do 7.V.1849.) u svom šematizmu iz 1867. ovako opisuje to polje: „Ispod Grabovice se pruža polje tako lijepo i veličanstveno da ćeš ga slična jedva igdje naći. Prostire se sve do Krajine. Obiluje žitaricama, osobito sijenom. Spomenuto polje, iako se prostire sve do Krajine, ipak je na raznim mjestima primilo različita imena. Pod Grabovicom se zove Buško Blato. Za ovo kažu da je stalno bilo jezero, dok se nije neka kraljica postarala da se napravi nasip, od sjevera prema jugu tri sata hoda. Nasip Kraljičina prispa širok je sedam lakata i priječi vodama ispod Livna ulazak u Buško Blato. U čitavom velikom polju uzalud ćeš tražiti i jedan mali brežuljčić. Njegov nagib je od zapada i sjevera prema jugu, ali vrlo blag. Stoga jedan dio vode ostane u polju i u lijepo vrijeme. Osim okolnih brda veoma jaki potok Ričina najviše napuni Buško Blato vodama iz Duvna.

Godine 1847. u zimsko vrijeme Buško je Blato bilo puno vode. Kad se nadolaskom strašnog leda smrzlo i led pokrio snijeg, mi smo jahali preko njega s jedne strane na drugu kao preko malog mora.“[3]

Ljeti, kad bi bila velika suša, utihnula bi sva okolna vrela, čak bi se i Ričina na mnogim mjestima isprekidala. Vode bi ostajale samo u virovima rijeke. Ovo polje većim svojim dijelom bilo je puno livada i pašnjaka, a na rubu uz naselja bile su oranice na kojima su se uzgajale razne žitarice i povrće. Polje je bilo podijeljeno na više dijelova. Svaki dio imao je svoje ime, npr. Kuželj, Mukišnica, Landekuše, Babina vrila, Podi, Šuplja stijena, Prnjage, Naklo, Konopi, Ždralovci, Ispaše... Svatko je u polju imao svoju livadu ili njivu. Ljudi su najviše iz polja koristili sijeno za brojnu stoku. Na dijelu polja zvanog Ispaše svatko je nesmetano mogao čuvati svoju stoku. Isto tako mogla se napasati stoka i na dijelovima polja koje bi se pokosilo i sijeno odvezlo kućama. Za mnoge je polje bilo osnovni izvor prihoda, pogotovo za one koji u brdima nisu imali zemlje. Upravo te obitelji bile su prisiljene, nakon što se polje počelo pretvarati u akumulacijsko jezero i nakon što im je zemlja bila isplaćena, seliti u druge krajeve diljem naše domovine.

Što se tiče livada, nije uvijek išlo glatko. Mnogi seljaci su pomicali međe po svojoj volji, pa je dolazilo do međusobnih sukoba, čak i sudskih intervencija. Mnogo teže bilo je dok su još Turci vladali ovim krajevima. Tako imamo slučaj iz 1885. kad su se seljaci iz sela Bukove Gore pobunili protiv nekog Turčina [4] (muslimanski zemljoposjednik – beg) Bušatlije, koji je svojevoljno pomicao njihove međe i tako proširivao svoje livade. Oni su ga tužili, nakon neuspjelih pregovora, Visokoj zemaljskoj vladi u Mostaru zbog tih nepravdi koje im je nanosio u dijelu polja zvanog Šuplja stijena. Komisija je sve to ispitala i u korist pobunjenih seljaka riješila nastali problem u vezi s Bušatlijom.[5] Molbe je seljacima pisao i s njima pregovarao tadašnji župnik fra Franjo Dobretić–Bašadur (Bandur). Zbog toga je od nekih oklevetan biskupu, da surađuje s pobunjenim seljacima, pa se morao pravdati biskupu.[6]

Buško Blato je, po mišljenju stručnjaka, bilo vrlo pogodno za akumulacijsko jezero, čije bi se vode koristile za hidrocentralu Orlovac u Rudi kod Sinja. U tom slučaju moglo bi se, po njihovu mišljenju, mnogo bolje iskoristiti nego do tada. Planovi u vezi s otvaranjem akumulacijskog jezera počeli su se izvoditi potkraj 1967. Najprije je izvršeno ispitivanje tla, čak su izvršena i neka nepotpuna arheološka iskapanja u Prisoju, Naklu, na Gradinu kod Mukišnice i drugdje. Odmah nakon tih pripremnih radova sagrađene su dvije brane: jedna u Kazagincu (dužine 3 km), a druga u Podgradini; nadalje, zatvoreni su svi ponori ispod Kamešnice (kod Sinjskog ponora, kod ponora Proždri Koza i kod ponora Metiljevica) i izgrađeni su dovodni (reverzibilni) kanali vode iz Livanjskog polja. Zatim su postavljeni crpno–turbinski reverzibilni uređaji i pogoni „Buško Blato". Tako je upornim radom ljudi i stručnjaka stvoreno akumulacijsko jezero. Vode jezera služe za pogon hidroelektrane „Orlovac" u Rudi. Svečano puštanje u pogon bilo je 10. svibnja 1974.[7]

Povijest nekadašnjeg polja Buškog Blata završena je, a počela je povijest Buškog jezera, koje su stvorile ljudske ruke. Istina, nestale su livade, pašnjaci, oranice, ali nisu nestale uspomene na Buško Blato,

koje uskrsavaju ispod vodâ jezera svakome tko se tu znojio i mučio priskrbljujući materijalne prihode za život.

O jezeru se već pjevaju pjesme i pišu priče. Poslušajmo samo početak epske pjesme koju je spjevao *Bože Drmić:*

Lako ti je opjevat junaka,
ali nije nevoljnog seljaka.
Sjeo starac kraj jezera nova,
osluškuje vrisak galebova.
Gleda ribe gdje se praćakaju
i valove što se ljuljuškaju;
divlje patke med' njima šarke
zapljuskuju zelene vrbarke.
Gleda vodu, pa sve mu se čini
kao da je na morskoj pučini;
gdje je nekad Buško Blato bilo
novo se jezero stvorilo.
Kroz sred polja tekla je Ričina,
a na njoj se pojila živina...

Zatvaranje polja raselilo je mnogo stanovništva iz okolnih sela po drugim gradovima i mjestima diljem domovine. Onima koji su ostali ovdje u kršnom zavičajnom podneblju Buško jezero postalo je novi izvor prihoda i životnih ugodnosti. Možda je i suvišno sve to ovdje i nabrajati, ali ipak spomenimo bar nešto. To je u prvom redu električna energija, bez koje se život suvremenog čovjeka gotovo ne može zamisliti. Zatim, u jezeru ima obilje ribe koja se može loviti. Nije ni potrebno naglašavati da će u skoroj budućnosti ovaj kraj postati turističko mjesto. Da će to biti jedincato mjesto kod nas, ne možemo sada ni zamisliti, u smislu odmora i rekreacije. Mnogi radnici s mora i kontinenta moći će se upravo tu na razne načine odmoriti i okrijepiti. O svemu tome ne možemo sada ništa konkretnije pisati, jer je preuranjeno. No, to nas čeka i već se sada trebamo na to pripremiti s puno ljubavi prema zavičajnom podneblju.

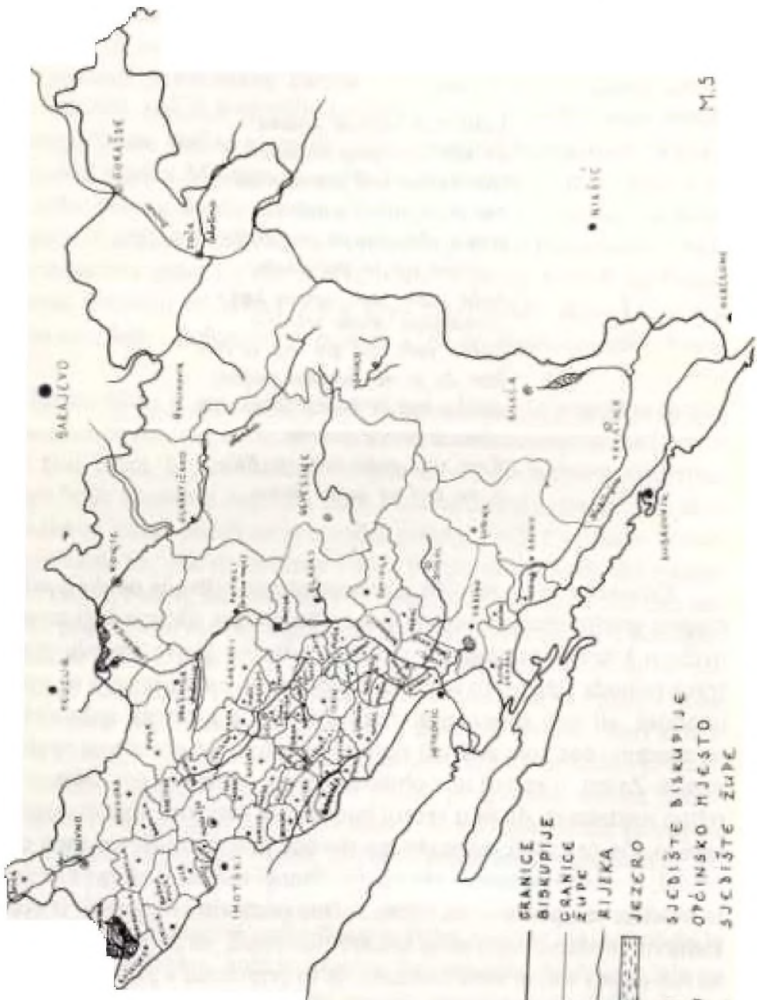
SARAJEVO
GRANICE BISKUPIJE
GRANICE ŽUPE
RIJEKA
JEZERO
SJEDIŠTE BISKUPIJE
OPĆINSKO MJESTO
SJEDIŠTE ŽUPE
M 1:5

Ono danas izgleda kao da se usidrilo ovdje između Tušnice i Kamešnice davno prije 1000 godina, dok je još legendarna kraljica Buga snivala san o prekrasnom, bistrom jezeru s mnogo kupača, koje nadlijeću galebovi i ždralovi i u čijim se vodama množe ribe i ribice. Bez obzira da li je istinita ova legenda ili nije, jezero već postoji i privlači mnoge prolaznike svojom ljepotom, koji putuju iz južnih krajeva naše domovine u snenu Bosnu i one iz Bosne u južne krajeve.

Na obalama ovog jezera ljudi se ljeti odmaraju, u njegovim vodama kupaju, love ribu i slično. U jezeru ima raznih vrsta vodenih organizama (biljaka i životinja), nadlijeću ga razne ptice, a poglavito galebovi i ždralovi. Sve to našem čovjeku daje nove utiske, kao i prolazniku, i ulijeva mu ljubav prema rodnom zavičaju i njegovom osvježenom podneblju. Sad se svatko divi čudu što su ga ljudi izveli u jednom dijelu svoje povijesti.

Dužnost nam je da još razjasnimo sam *toponim Buško Blato*. U pučkoj predaji često se čuje da Buško Blato dolazi od riječi, odnosno imena legendarne kraljice Buge koja je imala sedmero braće i sestru Tugu. Teško je provjeriti točnost tog imena. No, postoji i druga teorija u vezi s toponimom Buško Blato koja može biti točnija. Neki stručnjaci, među njima i *A. Mayer*, toponim Buško Blato izvode iz riječi *Bulsinio*. Naime, tako se zvala stanica poznate rimske ceste koja je prolazila kroz ovaj kraj, a bila je na Privali. Puno joj je ime stanica *in monte Bulsinio*. Riječ Bulsinio dolazi od korijena Buls i ilirskog sufiksa – inio –. U prijevodu to znači „greda, brdo". Mayer tvrdi da je *mons Bulsinius* planina Tušnica, čiji je ogranak Privala. Po tome je čitav kraj dobio ime Buško Blato, odnosno Bužanin. Ovo je ujedno dokaz da su romanizirani Delmati (ovčari – ilirsko pleme) ostavili jak etnički trag i nakon doseljenja Hrvata u ove krajeve, a ujedno i svjedočanstvo kontinuiteta ovih naselja kroz vjekove.

Postoji još jedna teorija koja kaže da toponim Buško Blato dolazi od *buk* (ilirska riječ = kruh). Prema tome toponim bi značio krušno (žitno) polje. Taj naziv vjerojatno potječe iz vremena kad polje nije bi-

lo potapano, što svjedoči Rimski put koji je djelomično prolazio kroz to polje. Ovu teoriju zastupa arheolog i povjesničar *Josip Britvić.*

Uza sve ovo dobro je spomenuti da ima rijeka Bug u Poljskoj i Ukrajini, zatim *Buška župa* u Lici. Bilo bi dobro istražiti koliki odnos ima prezime *Bušić* sa Buškim Blatom i porijeklo tog plemena.

Buškoblatski kraj je kraški kraj, stog je zanimljiv i za speleologe. Na području Midene, da ne spominjemo šire područje, nalaze se mnoge pećine i spilje. Navodimo samo neke koje je naš narod opjevao u svojim epskim pjesmama, jer je uz njih bio vezan tokom burne povijesti.

Vjerojatno je najpoznatija pećina koja nosi ime *Golubinka.* Nalazi se uz prometnicu Duvno–Split s lijeve strane u Donjoj Grabovici. U njoj se u tursko doba narod sa svojim svećenicima sklanjao i tu slavio sv. misu. Nadalje, spominjemo dolinu poput pećine zvanu *Samograd,* koja se nalazi na starom pješačkom putu prema Duvnu. Još točnije iznad „carskog Gaja". Dimenzije su joj vrlo velike. To je fenomen prirode. U njoj raste šuma koja ozgor izgleda kao zeleno more, a oko su – kao zidovi – visoki kameni masivi. Sve to podsjeća na neku veličanstvenu tvrđavu (po tome i ime Samograd). U nju se može spustiti kroz šuplje stijene koje su poput stapa. Fra Petar Bakula nju opisuje u svom Šematizmu ovako: „Na Grabovičkom području kod sela Gornji Brišnik ima dolina s ravnim dnom poput gumna, potpuno okrugla, iznutra opkoljena ravnim stijenama kao izgrađenim zidom do 10 lakata visine, tako da onaj tko je dolje ne može nikako bez ljestava izići. U tu je dolinu u naše vrijeme opaki Turčin Ponjavić, vođa razbojnika, bacao putnike, i mrtve i žive, kako to i sada svjedoče njihove kosti razbacane po dolini. Odavde u maloj udaljenosti na istok nalazi se jedna velika pećina (Grabovička pećina) visine 30 lakata, a može primiti više od tri tisuće ptica. Valja se diviti i velikom mnoštvu stalaktita koji vise odozgor." Možda je ovu pećinu najzanimljivije spomenuti zbog podatka koji spominje Ponjavića, vođu razbojnika.

Oko sat hoda od sela Dobrića, u Midenoj se nalazi pećina zvana *Roška pećina.* U njoj se gnijezde ptice i pčele prave svoje saće iz kojih

ponekad teče slatki med. Njezine stijene su koso nagnute i prilično su visoke. Ova pećina je najviše vezana uz život čobana koji su za vrijeme nepogoda znali u njoj sklanjati svoja stada i sl. Ispod te pećine nalazi se dolina tipična za kraški kraj zvana *Gunjevac.* On je bio vlasništvo *Ilije Drmića.* Budući da je bio prilično udaljen od sela i nepogodan za obrađivanje i iskorištavanje prodao ga je za dobra ovna. Pun je šume, a u dnu ima i oranica. U njem je paljeno oko desetak klačina. Drveta ima i sada za toliko, ako ne i više klačina.

Ima još mnogo pećina o kojima bi se moglo pisati. No, mi ćemo samo spomenuti dvije. To su *Surdup* (tur. riječ *surduk* znači jaruga, provalija, klanac, sutjeska) i *Čulića pećina* kod Zidina. Za Surdup je vezana u pučkoj predaji priča o nevoljnoj sudbini jedne djevojke koja se bacila s njezinih pola i zauvijek utrnula svoj teški život. A Čulića pećina je skrivala stanovništvo od svih zlih prolaznika.

U buškoblatskom kraju zime su vrlo oštre. Naročito puše jaka bura. Snijeg se zadrži u dolinama i do početka proljeća. I kiše padaju obilno. Dogodi se da u ljetnom periodu suša uništi sve. No, to je rijetkost. Zemlja je vrlo škrta. Najbolje uspijeva krumpir, kukuruz, kupus, a može uspijevati od žitarica i pšenica, ječam, zob i sl. U zadnje vrijeme malo se zemlje obrađuje. Stoka se više ne uzgaja kao nekada, iako su ovdje najbolji uvjeti za stočarstvo. Od sitne stoke najbolje se može uzgajati ovca i koza. Danas je rijetkost vidjeti bilo ovcu a još manje kozu, koza zapravo i nema. Ljudi drže još uvijek po dvije–tri krave. Donedavno je bilo i konja, ali danas je i njih skoro nestalo. Zemlja se obrađuje pomoću „mašina". U samom selu Dobrićima ima 16 traktora i jedan kombajn. Tako je i u drugim selima. Tehnika je zamijenila onaj tradicionalni način obrade zemlje pomoću konja i volova.

Ljudi su uglavnom zaposleni u Zapadnoj Njemačkoj ili u Švicarskoj. Sve veći broj njih zapošljava se u domovini. Omladina je uglavnom zaposlena kod nas diljem domovine ili se još školuje. Što se tiče uvjeta života, ljudi žive kao da su u gradu. Imaju sve. Tako da sela više nisu ona tradicionalna. Urbanizacija se protegla i na sela. Civilizacija i kultura sve više prodire i na selo, što je vrlo dobro, ako se gleda

malo dublje. No, još uvijek ima nedostataka u tim skokovima bilo kulture bilo civilizacije. Nagli pomaci mogu s jedne strane puno štetiti mentalitetu jednog tradicionalno orijentiranog sela. Ta nagla urbanizacija koja se uvlači u selo ima svojih utjecaja na život seljaka koji je navikao živjeti seoskim mentalitetom.

Ljeta su vrlo ugodna, poglavito otkada je otvoreno novo jezero. Prije, dok je bilo polje mogle su se vidjeti nepokošene livade prošarane cvijećem, u kolovozu mnoštvo kosaca, kupelica, plasta, vožnja sijena kući u kolovozu i rujnu mjesecu. No, danas je sve to drukčije o čemu će se još više u budućnosti pisati.

Don Aco Boras, župnik u Rašeljkama (1962–1967) napisao je jednom zgodom pismo Joži Horvatu, pomorcu koji je oplovio svijet. Citirani dio pisma prema J. Horvatu lijepo opisuje djelić buškoblatskog kraja:„... Po okolnim brdima pao je snijeg u toku noći i osjeća se njegovo prisustvo. Pravo se kaže da je ovaj kraj, ova klima pogodna za vola tri mjeseca, i to ljeti, a više ne. Unazad nekoliko dana provirili nesretni gušteri iz zemlje, ali nekako se stalno kriju pod busovima kraj puta, i to u prisojnoj strani... Dječaci priredili pravi lov na njih. Sad ih je nestalo, ali ne zbog dječaka, nego zbog zime. Šuma je bila malo napupala, ali mi se čini da se vraća u se. Noću je stalno padala kiša, a ja sam po ponoći imao rijetku priliku da slušam cviljenje gladnog lisca u borovoj šumi. Jutros opet drugo iznenađenje. Dođe mnoštvo galebova u lov na planinsku ribu. Možda vam je to čudno, ali je tako. Nalazim se na rubu Livanjskog polja, i to na južnom rubu koji se zove Buško Blato. Kroz to blato (polje) vijuga jedna ponornica u kojoj ima riba i rakova, žaba i sličnih stanovnika. U svako doba godine, a osobito u proljeće dolaze s mora pravi pravcati galebovi u lov na ribu... A da znate kako je lijepo u ovoj borovoj šumi ljeti. Teški smolasti miris prodire do u same vrhove pluća. A kad pripeče sunce, tada, čim cvrčci počnu svoju pjesmu sami od sebe dođu čovjeku na pamet Nazorovi stihovi: „I cvrči, cvrči cvrčak..."[10]

3. Smještaj sela župe Grabovice i njihov kratki opis

Kako već rekosmo sadašnju župu Grabovica čine slijedeća sela: Grabovica, Dobrići, Korita, Zidine i Bukova Gora. Župa je dobila ime po selu Grabovici, koje je jedno od najstarijih sela ovog kraja. U Grabovici nalazi se najstarije groblje u ovom kraju zvano *Gromila* ili *Gomila*. Na tom groblju, još dok su sva sela pripadala prastaroj župi Livno (kasnije Vidoši) s ove strane Buškog Blata, govorila se misa za narod. To je ujedno bila filijala te župe. Na groblju je bio postavljan za Božju službu prijenosni oltar, a kasnije je sagrađena i mala kapelica koja je služila za liturgijske obrede i za duhovne potrebe vjerničkog puka. U blizini bio je i stan za svećenike–župnike koji su dolazili iz župe Vidoši obavljati svoju službu. Od 1828. Grabovica je mjesna kapelanija župe Vidoši. Tad je imala svoju crkvicu posvećenu sv. Marku Evanđelisti i župni stan, iako je sve loše služilo svojoj svrsi.[13] U Gornjoj Grabovici, nedaleko od Gromile, bio je, dakle, odavno centar okupljanja vjernika na svetu liturgijsku službu. To je tako trajalo do 1912. ili točnije do 1916. kad je konačno sagrađena nova crkva na području zvanom Rovine u Donjoj Grabovici, tj. današnja crkva i centar okupljanja vjerničkog puka.

1. Selo Grabovica

Selo Grabovica se spominje u oba popisa iz 1743. i 1768. Godine 1743. imalo je 330 članova u 30 obitelji, 1768. imalo je 18 obitelji sa 237 članova. Sastoji se od Gornje i Donje Grabovice i zaseoka Naklo. Toponim Grabovica dolazi od riječi „grab". Da li se može izvesti putem obitelji Grabovac? U tom slučaju moglo se selo zvati Grabovac ili apstraktno Grabovica. *Naklo* bi se moglo izvesti od obronka brda, koji se naglim ili blagim naklonima spušta u dolinu. Gornja Grabovica skoncentrirala se oko 700 m od prometnice Duvno–Split na blagim padinama Midane. Donja je smještena oko same prometnice, kao i zaselak Naklo. U zadnjih petnaestak godina iz Grabovice su iselile

122 obitelji. Godine 1980. prema statistikama od 30. srpnja Grabovica je brojila 85 obitelji sa 425 duša. U selu ima 15 prezimena (plemena). To su: *Ivančić, Šarić, Crnković, Alagušić, Šola, Ivanda, Sučić, Kotarac, Beljan, Gadža, Ćurković, Franjić, Perković, Vatrov* i *Krolo.* U inozemstvu je zaposleno 78 osoba.

Pleme Ivančići su trgovačka obitelj, doselila iz Crniča u Skoplju u Kupres prije 1910. a nakon rata iselila u Zagreb. Ivančići su inače duvanjska obitelj iz Buškog Blata (Marko Ivančić, 11 duša u Grabovici, 1768.). Danas ih ima u toj istoj okolici u selima Dobrićima, Kurtovini, Grabovici i Prisoju. Vjerojatno su Bunjevci. Vrlo brojno pleme su Šarići. Ima ih danas oko Buškog Blata u slijedećim selima: Bukovoj Gori, Koritima, Grabovici i Prisoju.[14]

U Grabovici uz groblje *Gromilu* postoji i groblje koje se zove *Malo groblje* ili Mjesno groblje u Grabovici. Osnovano je početkom ovog stoljeća. U Grabovici je djelovala i škola 1908. u kojoj su djecu učili oci franjevci. Na području Rovine sagrađena je 1938. nova škola koja i danas djeluje. Obnovljena je 1980. zalaganjem općine Duvno i Mjesne zajednice Grabovica.

Groblje Gromila ima oblik elipse. Dužina mu je oko 40 m, a širina oko 34 m. Stara kamena kapelica je srušena i zamijenjena novom 1974. Na obnovi kapelice i čitavog groblja sudjelovali su svi župljani, a najveći dio doprinijeli su vjernici iz Grabovice. Radove je vodio župnik *don Petar Vuletić*, ml. On je ujedno i izradio nacrt te kapelice. Na tom groblju svake se godine na svetkovinu sv. Marka slavi sv. Misa. Odatle se lijepo vidi čitava župa, osim jednog dijela gdje su smještene kuće sela Dobrića. Na groblju se nalazi puno kamenih križeva. Sigurno se zna da je u tom groblju pokopan pop glagoljaš *don Grgo Grlić*, koji je vjerojatno rodom iz naših krajeva. Malo groblje ili mjesno groblje u Grabovici također je obnovljeno za vrijeme župnikovanja *don Andrije Iličića.* Sagrađena je nova kapelica i groblje je opasano betonskim zidom dužine oko 66 m i širine oko 36 m. I na ovom groblju se jedanput godišnje rekne sv. Misa sa vjerničkim pukom.

U *Naklu* se nalazi stara nekropola[5] (iz 12/13. st) sa nekoliko stećaka na kojima se još mogu vidjeti urezani znakovi. Malo dalje od nekropole mogu se vidjeti stara grobišta zarasla u šumi i travi. Nad grobovima nalaze se križevi i stećci raznih oblika i s različitim ukrasima (geometrijskim, biljnim i sl.). Niže tih grobova vide se ostaci naselja. Po pučkoj predaji u Naklu su izginuli neki svatovi u bici s Turcima. Tu su i pokopani.

Obilazeći te nekropole i stara grobišta dođoše mi na pamet stihovi: „Groblje j' zemlja k'om se hodi, groblje j' more kim se brodi. Svaka stopa – grob do groba." Takvih grobišta ima više na teritoriju župe Grabovice.

U Donjoj Grabovici na području zvanom Rovine nalazi se današnji centar župe. Tu je crkva, kapela (župni stan), dvorana i ostali pomoćni objekti. Nedaleko od crkve nalazi se i osnovna škola u kojoj će uskoro biti i ambulanta, ured Mjesne zajednice Grabovica, i matičarska služba. Okolo se nalaze kuće koje su građene od 1912. i dalje.

2. *Selo Dobrići*

Ime selu dolazi najvjerojatnije od pridjeva *dobar*. Ne spominje se u popisima iz 1743. i 1768. Nije dobro zaključiti da tada nije postojalo. Vjerojatno je pripojeno u popisima selu Grabovici. Redovno se spominje u svim popisima od 1830. Smješteno je 1,5 do 6 km od prometnice Duvno–Split u dužini od 6 km. Sastoji se od više zaselaka (Čobanovići, Ćurići, Zečevići, Dolac, Gadže). Godine 1980. prema statistikama od 30. srpnja imalo je 98 obitelji sa 527 duša. Odselilo je u posljednjih petnaestak godina 169 obitelji. U inozemstvu je zaposleno 136 osoba. U Dobrićima ima osam plemena. To su: *Drmić, Ivančić, Gadža, Beljan, Ćurić, Kolak, Šola* i *Ćavar*. Do sela se grade svake godine pomalo bolji putevi. Tako je 1979. sagrađen do zaseoka Dolac novi put dugačak 1,3 km, zaslugom pojedinih ljudi iz Dolca. Godine 1973. sagrađen je osrednji put prema Rošku Polju zaslugom Ante Ivančića.

U Dobrićima se nalaze dva groblja. Jedno u Ćurićima zvano *Groblje na Kuštrinom brdu* i drugo ispod *Grgina gaja*, koje se zove često *Grgin gaj*. Oba groblja osnovana su koncem 19. st. Nedaleko od groblja u Ćurićima nalazi se staro grobište. Još se mogu vidjeti zarasli grobovi u travi i trnju, a i križevi koje su porazbijane razbacali uokolo. Mjesno groblje u Ćurićima dugo je 75 m, a široko 60 m. Ograđeno je za vrijeme župnikovanja don Andrije Iličića. Nedaleko od tog groblja nalazi se kameni blok na kojem se služila sv. misa u staro vrijeme („sub divo"). Odatle pada pogled na cijelu župu. Na tom groblju se odavno služi sv. misa na Križe. Drugo groblje u Dobrićima ispod „Grgina gaja" dugačko je 60 m i široko 60 m. I ono je obnovljeno za vrijeme *don Andrije Iličića*. Ima lijepo uređenu kapelicu, ali bez križa. U oba groblja grade se nove grobnice sa mramornim spomenicima. U zaseoku Gadža nalazi se staro grobište sa vrlo uočljivim kamenim pločama. Iznad sela nalazi se nekoliko „gomila ili gromila" sa grobovima. Arheologija još nije sve to istražila, pa je još uvijek nejasno o čemu se zapravo radi.

3. Selo Korita

Etimologija riječi je vrlo jasna. Selo je smješteno u jednoj uvali, koja podsjeća na korito. Kroz tu uvalu nekad je proticao potok na čijem su izvoru ljudi pojili stoku (korito, pojilište). Riječ „korita" mogla se izvesti ili iz koritaste uvale ili iz riječi korito (pojilište). Selo je udaljeno oko 1 km od glavne prometnice. Spominje se u popisu iz 1768. godine. Tada je imalo 4 obitelji s 82 duše.[16] Jedan dio sela proteže se sve do Mukišnice. Danas selo Korita broji 47 obitelji sa 239 vjernika. U posljednjih petnaestak godina odselile su 84 obitelji. Zaposlenih u inozemstvu ima 55 osoba. Ima sedam plemena. To su: Ćurić, Sučić, Crnković, Šarić, Cikoja, Perković i Brekalo. Selo ima dobar pristupni put. U Koritima je za vrijeme Prvog svjetskog rata sagrađena osnovna škola, koja je djelovala do 1964. Djeca sada idu u osnovnu školu u Bukovoj Gori. Selo ima i svoje groblje, koje je također uređeno za vrijeme župnikovanja *don Andrije Iličića* (1958–1968). Ima svoju kapelicu.

Motiv s groblja na Gromili, na kojem čeka dan uskrsnuća pop glagoljaš don Grgo Grlić, koji je kao kapelan na župi Vidoši pastorizirao i u tadašnjoj kapelaniji Grabovica.

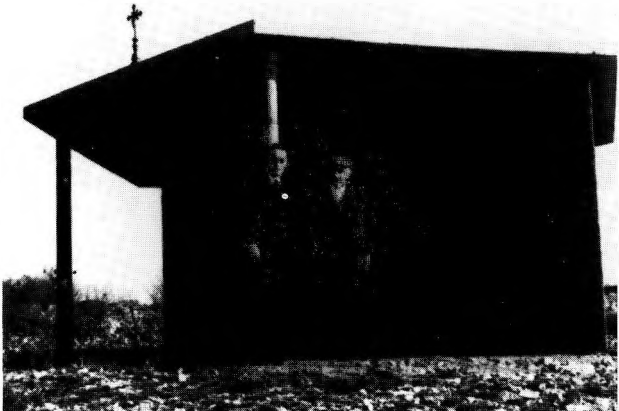

Nova kapelica na najstarijem groblju u župi, zvanom Gromila, sagrađena 1974. (Na slici se vidi don Petar Vuletić ml., župnik, s tada najstarijim, sad već pokojnim župljaninom Ignacijem-Žigom Ivančićem)

Mjesno ili Malo groblje u Grabovici. Osnovano početkom ovog stoljeća.

Nova područna crkvica u Bukovoj Gori sagrađena 1974., pokraj koje je jedno od najstarijih groblja na području župe.

Panorama župne crkve i dvorane s pogledom na Buško jezero i Kamešnicu

Katehetska dvorana sagrađena je 1971. godine. (Pogled na dvoranu iz župne bašče)

Župna crkva u Grabovici s istočne strane. Snimak iz 1963.

U Koritima nalazi se Čulina gomila. „To je produženi, nešto malo savijeni nasip kamenja, dug oko 150 m, koji s južne strane zatvara povišeni, ravni prostor, koji se zove Čulina njiva, dug 200 m. Na ovom nasipu nalazi se po sredini poredano u jednom nizu 6 stećaka. Pod stećcima se jamačno nalaze – grobovi, a to znači: grobovi u gomili ili pod gomilom."[17] „U Koritima, malo dalje od sela, nalazi se Nakića grob. To je zidani stećak–prizma, podignut od ploča, koje tvore kao sanduk. Njegova je šupljina ispunjena prostim kamenjem. U zapadnoj strani ovog zidanog stećka nalazi se križ. Malo podalje, prema istoku, plitka je gomila s grobovima i naokolo nje prosti grobovi u zemlji, na površini ograđeni kamenjem u obliku suženog trapeza. Ima ih oko 30.

O Nakićevu grobu pripovijeda se, da su u tursko vrijeme Nakići porobili Gabelu i Počitelj te se s plijenom vraćali natrag. Za njima su išli Turci u potjeru, dostigli ih na ovome mjestu u Koritima, svladali ih i sasjekli. Tu su ih pokopali, a vojskovođi podigli spomenik, zidani stećak, koji se do danas zove Nakića grob."[18]

Nakića grob je oštećen. Križ je razbijen. Ne tako davno neki čovjek iz Sinja je nudio jednom mještaninu veliku svotu novca da poduzme akciju uređenja tog groblja u kojemu dominira grob plemića Nakića. Iz toga se može zaključiti da su plemić Nakić i njegova družina bili od Sinja. Ovaj nije prihvatio ponudu i groblje je ostalo do danas neograđeno.

Pučka predaja svjedoči da su na tom mjestu izginuli svatovi plemića Nakića. Naime, dok su se oni odmarali u toj dolini okrepljujući se hranom i svadbenim vinom, napali su ih Turci i sve poubijali. Svi su tu kasnije sahranjeni, a plemiću Nakiću je podignut zidani stećak. Taj stećak svjedoči da je bio plemić. Što je istinito? Na to pitanje ne možemo odgovoriti, dok ne nađemo još koji podatak o plemiću Nakiću.

U Šilobadovićevu Ljetopisu na jednom mjestu spominje se arambaša Matej Nakić koji je 1686. sa 2000 ljudi porobio Župu Potok (Županj Potok, kasnije Županjac – Duvno) i Stipan Stipanoviće (selo Stipanići kod Duvna).[19] Vjerojatno je ovaj Matej Nakić pao sa svojom četom u Koritima potučen od Turaka.

4. Selo Zidine

Ime je dobilo po zidinama starog rimskog naselja kojemu i danas možemo uočiti tragove. U blizini toga naselja prolazila je Rimska cesta. Neki arheolozi i hodolozi tvrde da je baš u Zidinama bila rimska stanica Ad Libros, dok drugi govore da bi mogla biti u Bukovoj Gori, odnosno na Gradini. No, činjenica je da je u staro rimsko doba tu bilo naselje čije su zidine stršile dugi niz godina.[20] I po tim zidinama selo je dobilo svoje ime. Interesantno, selo Zidine ne spominje se u popisima iz 1743. i 1768. a ni u kasnijim popisima sve do 1885. Od te godine redovno se spominje.

U Zidinama danas ima 11 obitelji s 50 žitelja. Odselilo je 80 obitelji u Zagreb, Bjelovar, Split i drugdje. U inozemstvu je zaposleno 9 osoba. Ovo je najiseljenije selo u župi Grabovica. Tu postoji samo jedno pleme Mamić, koje se doselilo od Gruda (Hercegovina). Oni imaju jedno od najuređenijih groblja, koje je obnovljeno 1965. Kapelica je lijepa i u njoj se održava vjeronauk. Ima svoj tornjić sa zvonom. Misa se redovno služi na sv. Petra i Pavla. Selo je udaljeno od glavne prometnice oko 1 km. Pristupni put je prilično dobar.

5. Selo Bukova Gora

Selo se spominje u popisu iz 1768. Tada je imalo 22 obitelji sa 232 člana.[21] Neki izvode ime sela iz riječi „bukva", odnosno sklopa riječi „bukova gora". Međutim, ne zna se da je na području sela ikada bilo bukava. Drugi tumače da ime sela dolazi od ilirske riječi *buk* koja znači kruh. Budući da se može donekle naslutiti mogućnost postojanja benediktinskog samostana sjeverozapadno od Bukove Gore, kraj današnjeg jezera, na što nas upućuju neki ostaci, a i samo ime tog mjesta „Manastirina", možemo povezati genezu toponima Bukova Gora sa benediktincima koji su imali svoj mlin. U mlinu su mlili žito uz šum kamenih kola i tako su oni opskrbljivali ljude brašnom i kruhom (buk) (Britvić).

Na zemljištu Čula nalazi se Gradina (Višila) nedavno polovično istražena. Tu je bilo staro keltsko – ilirsko naselje i srednjovjekovna nekropola. To je sve istraženo i tako prepušteno na milost i nemilost hirovima valovlja Buškog jezera.

Na području Bukove Gore nalazi se starohrvatsko groblje s elementima poganstva i kršćanstva. Takvih grobišta ima puno na teritoriju župe. Budući da je na ovom teritoriju bilo više naselja, što svjedoče nekropole, koja su bila skoncentrirana uz Rimski put i stanicu *Ad Libros*, morala bi negdje u blizini postojati cementerijalna bazilika. Arheologija još to nije ispitala, a niti će uspjeti, jer to područje prekrivaju vode Buškog jezera.

Novo Groblje u Bukovoj Gori također je dobro uređeno i uređeno. Inicijator je bio don Andrija Iličić, tadašnji župnik. Godine 1974. vjernici Bukove Gore i Kurtovine (ž. Rašeljke, ali se tu odavno pokapaju) sagradili su filijalnu crkvicu pod vodstvom don Petra Vuletića, ml. Posvećena je sv. Josipu.

U Bukovoj Gori ima sedam plemena koja su u ovaj kraj pretežno doselila iz Tijarice i Biorina (Sučići) prema pučkoj predaji. To su: Sučić, Čulo, Škojo, Matković, Šarić, Sabljić i Kovač. Selo ima 51 obitelj sa 270 žitelja. Iz Bukove Gore raselilo se 150 obitelji u razne krajeve naše domovine posljednjih petnaestak godina. U inozemstvu je zaposleno 40 osoba. Selo ima svoju školu za 4 niža razreda.

4. Stanje duša u župi Grabovici od 30. srpnja 1980.

Ovdje donosimo stanje duša u župi Grabovici od 30. srpnja 1980. Stanje duša (status animarum) načinio je župnik don Petar Vuletić, ml. Uzeo je samo najosnovnije podatke: plemena pojedinog sela, broj obitelji u dotičnom plemenu, broj zaposlenih osoba u inozemstvu (ovaj podatak je vrlo važan za župnu zajednicu, da bi se vidjela jedinstvenost župe) i broj odseljenih obitelji posljednjih petnaest godina. Na kraju tabele pojedinog sela vidi se ukupan broj. Ti brojevi prenešeni su u posebnu tabelu u kojoj se onda vidi stanje u čitavoj župi.

Pođimo redom po selima:

Selo Grabovica

Redni broj	Pleme	Broj obitelji	Broj duša	Broj zaposlenih u inozemstvu	Broj odseljenih obitelji
	IVANČIĆ	29	141	20	34
2.	ŠARIĆ	14	71	10	27
3.	CRNKOVIĆ	11	38	4	21
4.	ALAGUŠIĆ	9	49	13	7
5.	ŠOLA	4	16	3	9
6.	IVANDA	3	16	2	4
7.	SUČIĆ	3	16	5	1
8.	ĆURKOVIĆ	2	15	2	4
9.	BELJAN	2	10	4	3
10.	GADŽA	2	10	2	1
11.	KOTARAC	2	16	1	1
12.	VATROV	1	2	–	2
13.	KROLO	1	7	1	2
14.	FRANJIĆ	1	13	10	2
15.	PERKOVIĆ	1	5	1	–
16.	MATIĆ	1	2	1	2
17.	URSIĆ	–	–	–	2
	Ukupno:	86	427	79	122

Selo Dobrići (tabela kao gore)

1.	DRMIĆ	25	116	45	25
2.	IVANČIĆ	22	115	19	18
3.	GADŽA	17	109	26	28
4.	BELJAN	16	91	29	61
5.	ĆURIĆ	11	65	15	29
6.	KOLAK	4	20	2	5
7.	ŠOLA	2	8	–	3
8.	ĆAVAR	1	3	–	–
				136	69

Selo Korita

1.	ĆURIĆ	35	179	41	65
2.	SUČIĆ	6	19	5	2
3.	CIKOJA	2	14	4	4
4.	ŠARIĆ	2	15	3	1
5.	PERKOVIĆ	1	5	1	1
6.	BREKALO	1	7	1	9
7.	CRNKOVIĆ	–	–	–	2
	Ukupno:	47	239	55	

Selo Zidine

	MAMIĆ	*11*	*50*	*9*	*80*

Selo Bukova Gora

1.	ČULO	29	157	26	118
2.	ŠKOJO	7	31	5	14
3.	ŠARIĆ	6	36	6	7
4.	SABLJIĆ	5	23	–	5
5.	SUČIĆ	2	12	2	2
6.	KOVAČ	1	8	1	4
7.	MATKOVIĆ	1	3	–	–
		51		**40**	**150**

Nakon ovih tabela iz kojih se jasno vidi broj plemena, broj duša, zaposlenih u inozemstvu i odseljenih obitelji, donosimo tabelu konačnih brojki svih sela.

	GRABOVICA	**86**	**427**	**79**	**122**
2.	**DOBRIĆI**	**98**	**527**	**136**	**169**
3.	**KORITA**	**47**	**239**	**55**	**84**

ZIDINE	11	50	9	80
BUKOVA GORA	51	270	40	150
Ukupno:				

Dakle, župa Grabovica ima u svom sastavu 5 sela u kojima živi 293 obitelji s 1513 žitelja. U posljednjih petnaestak godina odselilo je 605 obitelji u Zagreb i okolicu, Split, Bjelovar i drugdje. Privremeno zaposlenih u inozemstvu 319 osoba.

Tako izgleda župa Grabovica danas. Pogledajmo sada kako je izgledala nekada.

BILJEŠKE

1 Usp. *Opći Šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji 1974,* Zagreb 1975, str. 396–397.

2 M. Mamić: „Posljedice migracije radnika u inozemstvo za općinu Duvno", (u rukopisu), Split 1977.

3 P. Bakula, *Schematismus...* (u prijevodu) *Hercegovina prije sto godina*, Mostar 1970, str. 139.

4 Dolaskom Turaka pripadnici islama, bez obzira koje narodnosti, pripadaju vladajućoj klasi koja je muslimanske vjere, te se bez obzira na jezik i narodnost nazivaju općenito „Turcima". Taj izraz se stoljećima ne smatra nikako uvredljivim već naprotiv časnim i povlaštenim.

5 Arhiv Biskupskog Ordinarijata Mostar (ABOM) 68/1885.

6 ABOM 136/1885.

7 J. Ivančić: „Neke karakteristike ornitofaune Buškog Blata", Duvanjski dani kulture br. 2/1975, str. 35.

8 Ivo Bojanovski: *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji,* Sarajevo 1974, str. 158.

9 P. Bakula, cit. dj, str. 140.

10 Joža Horvat: *Besa – Brodski dnevnik,* Zagreb 1973, str. 264.

11 Usp. P. Bakula, cit. dj, str. 138–139.

12 Dominik Mandić: *Chroati Catholici Bosnae et Hercegovinae in descriptionibus annis 1743 et 1768 exaratis...*, Chicago–Roma 1962, str. 24. i 138.

13 Ante Škobalj: *Obredne gomile*, Sveti Križ na Čiovu 1970, str. 153.

14 Miroslav Džaja: *Sa kupreške visoravni*, Slavonski Brod 1970, str. 501. i 509.

15 Anđelko Zelenika: *Spomenici kulture duvanjskog područja*, Duvanjski dani kulture br. 3/1976, str. 43.

16 Dominik Mandić, cit. dj, str. 138.

17 Ante Škobalj, cit. dj, str. 253.

18 Isto, str. 253–255.

19 Miroslav Džaja, cit. dj, str. 96–98.

20 Ivo Bojanovski, cit. dj, str. 152–155.

21 Dominik Mandić, cit. dj, str. 138.

22 Ivo Bojanovski, cit. dj, str. 153–158.

KRATKI PREGLED RAZVOJA CRKVENE UPRAVE U BOSNI I HERCEGOVINI S OSVRTOM NA DRUŠTVENO–POLITIČKE TOKOVE

U ovom poglavlju prikazat ćemo kratko razvoj crkvene uprave u Bosni i Hercegovini, kojoj pripada i buškoblatski kraj. Nećemo se u prikazu zaustavljati na povijesti bosanske biskupije niti trebinjsko–mrkanjske. U ovaj prikaz uklopit ćemo i društveno–političke tokove, počevši od najstarijih vremena, do kojih je doprla arheologija i povijest. Jasno je da će sve ovo biti zaista kratko, da se ne bismo gubili u povijesnim činjenicama koje se znatno šire obrađuju na drugim mjestima. Ovaj prikaz je veoma važan jer će nam pomoći lakše sagledati povijesni razvoj župe Grabovice. Na kraju poglavlja donosimo popis upotrijebljene literature.

a) Spomen na život čovjeka u najstarije doba na području Duvna. Ovim krajevima krstarili su razni narodi od najstarijih vremena ljudske povijesti tražeći svoje obitavalište. Ovuda su se kroz vihore ratova smjenjivale vojske, konjanici i ratnici, dok se konačno na ovom prostoru nisu smjestili Hrvati prije 13. stoljeća. Spomen na najstarije doba i život ljudi u ovim krajevima slabo je poznat. Zahvaljujući arheolozima, koji su svojim pijukom otkrili stranicu davnog kamenog doba, možemo biti ponosni znajući da na ovom terenu ipak postoji nekakav kontinuitet života od najstarijih vremena koja su nam poznata.

Prije petnaestak godina, nedaleko od Jabuke, livade Mijata Tomića, kraj naselja Ćavarov Stan, arheolozi su otkrili izbrušenu sjekiru od tvrdog kvarca (kameno doba), koja svjedoči da su i ovdje obitavali ljudi vješti radu i veoma umješni. Taj život je nastavljen i dalje kroz sve faze ljudskog života, do dolaska Hrvata u ove krajeve. Dokaz tome su i arheološki pronalasci iz brončanog i željeznog doba. Prije šezdesetak godina nekoliko srpova, što su ih arheolozi otkrili u Vukodolu iznad Mokronoga, pokazuju i otkrivaju postojanje života ljudi u fazi brončanog doba, koji su također bili vješti i umješni u radu i životu. S dolaskom Kelta (Gala) i Ilira u naše krajeve došlo je i željezno doba, koje traje sve do naših dana.

b) Doba Ilira. Iliri su prodrijeli u naše krajeve sa sjeverozapada u 13. stoljeću pr. Kr. Uglavnom su bili stočari. Živjeli su u sojenicama i spiljama. Kelti su se doselili negdje između 400. i 350. pr. Kr. iz sjeverne Italije i pomiješali se s Ilirima. Donijeli su sa sobom neke nove kulturne značajke koje su se pomiješale s ilirskima. Bilo je više keltsko–ilirskih plemena. Na našem buškoblatskom području i široj okolici živjeli su Delmati (stočari). Središte plemena Delmata bilo je na Duvanjskom polju, gdje će se kasnije razviti rimski Delminium. Glavna luka im je bila u kasnijoj rimskoj Saloni, današnjem Solinu.

c) Doba Rimljana. Rimljani su bili vrlo jak i dobro organiziran narod. Imali su razvijen i izgrađen jezik, poznato je njihovo pravo, imali su dobro izvježbanu i opremljenu vojsku i uopće bili su na vrlo visokom stupnju kulture. Težili su za tim da svoj utjecaj prošire i na druge narode. Oni su u tom slučaju sve narode pokoravali i činili ih svojim podložnicima. Širili su svoju kulturu i politički utjecaj. Prvenstveno su težili za krajevima koji su imali povoljan geografski položaj i druge uvjete za daljnju ekspanziju. Naši današnji krajevi, gdje su obitavali Iliri, bili su upravo takvi. Osim ovih pokretačkih motiva, bilo je i drugih: težnja za slavom, bogatstvom i ratnom snagom, a ponekad su napadali da ne bi bili napadnuti.

Da bi Rimljani osvojili naše krajeve, morali su se boriti s Ilirima, koji su bili vrlo vični ratu i vješti oružju, no kojega nisu imali dovoljno. Najboljom sposobnošću i ratnom vještinom isticali su se Delmati ili Dalmati (po njima je dobila ime Dalmacija). Gradili su utvrđenja, imali su dobro organiziranu političku zajednicu, u čijem sastavu je bilo više plemenskih oblasti. Teritorij Dalmata prostirao se između Neretve i Krke, zatim Jadranskog mora i rijeka Vrbasa (*vrbas* znači brzica, keltsko–ilirska riječ). Sjedište im je bilo u Delminijumu. Delmati su živjeli primitivnije nego ostala ilirska plemena koja su bila na moru ili bolje povezana s morem. No, zato su svojom hrabrošću nadmašivala sva ostala ilirska plemena.

Rimljanima je bilo potrebno dva i pol stoljeća da bi osvojili Ilirikum u vrlo teškim ratovima s organiziranim Dalmatima i drugim ilirskim plemenima. Iliri su bili hrabri, ratoborni, ali i nesložni. Konačno su ih Rimljani ipak potukli pod vodstvom Germanika, 6. i 9. poslije Kr. Rimljani su zapravo tih godina ugušili sveopći ilirsko–panonski ustanak koji je u povijesti poznat pod imenom „Batonski rat" (*bellum Batonianum*).

Osvojivši Ilirik Rimljani su odmah počeli širiti svoj utjecaj, utiskujući snažno u svim osvojenim krajevima svoj pečat, kako u kulturi tako i u politici. S njihovim dolaskom u ove krajeve proširilo se i *kršćanstvo.*

Poseban duh i pečat ostavili su Rimljani u Delminijumu. Taj se grad vjerojatno nalazio na brdu Hlibu iznad Borčana. Rimljani su sve svoje gradove povezivali dobrim cestama, one na moru s onima iz unutrašnjosti. Tako je poznata *Rimska cesta* prolazila i kroz buškoblatski kraj. Tragovi te ceste i danas su uočljivi. U Bukovoj Gori u blizini Gradine (Višala) nalazila se, vjerojatno, stanica zvana *Ad Libros.* Oko ceste bilo je usredotočeno staro antičko naselje, o čemu svjedoče nekropole. U blizini nalazila se i cemeterijalna bazilika (grobljanska crkvica) koju arheologija nije još otkopala, niti će je više otkopati, jer to područje pokrivaju vode Buškog jezera.

Rimska cesta spajala je Salonu s Delminijumom, a išla je preko Trilja, Renića, Bukove Gore, Nakla i Prisoja preko privale, gdje se nalazila stanica zvana *In monte Bulsinio*, i dalje vodila do Delminiuma. Cesta je bila označena miljokazima; kod Renića miljokazom Gordijana III, Decija i Klaudija II. Prometnica je spajala dolinu Cetine s Buškim Blatom i kraškim poljima zapadne Bosne. Nedavno su vršena iskapanja na Gradini, gdje je pronađeno kasnoantičko groblje. Pronađeno je također jednostavno rađeno i ukrašeno posuđe od ilovače, utezi za tkalačke stanove, kotlovi od ilovače, pečena opeka od ilovače za zidove, tucala i jedna hrbina crvenog rimskog suda. Pronađeno je i rimskog novca. Uz prometnicu bilo je i naselje u Naklu, što svjedoče ostaci kuća i nekropole. Uz Rimski put koji je prolazio kroz Prisoje nalazila se kasnoantička bazilika, koja je otkopana 1868. U njoj je pronađen krsni zdenac i ploča s natpisom Publija Elija Juvenala, dekuriona i duovira municipija Delminensiuma. Također uz taj put, u Prisoju, postoji nekoliko nekropola iz srednjega vijeka.

Đuro Basler u svojoj knjizi *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini* u vezi s bazilikom u Prisoju na stranici 112. piše: „U selu Prisoju, zapadno od Duvna, zatečeni su na položaju zvanom Crkvina ostaci crkve u vrlo širokom području ruševina nekog antičkog naselja, u narodu zvanog Sirkovac–grad. Narod hoće da je to 'u stara doba' bio 'najveći grad u Bosni, veći od Rima'.

Crkva je bila duga 21,50 m, a široka 15,50 m. Na istočnoj strani, osim apside koja se nije nalazila u osnovi građevine, postojala je još jedna pravokutna prostorija (4,40x2,20 m), a uz južnu stranu apside bila je prislonjena grobnica na svod, s dvije kline za polaganje mrtvaca. Uz južni zid lađe nalazi se prigradak od 3,90 m širine i 9,25 m dužine, vratima povezan s naosom. U zapadnom dijelu građevine nalazi se predvorje od 9,70 m dužine i 4,80 m širine, iz kojeg jedna vrata vode u sjevernu bočnu prostoriju, a druga u naos. Ulaz u baziliku bio je uz sjeverozapadni ugao fasade, a drugi postavljen simetrično – u prigradak na južnom krilu.

Objekt je bio pregrađivan. U starije doba (u V. st.) to je bila manja građevina. Ona je VI. st. rekonstruirana u veću crkvu, tako da su prvobitnom predvorju i lađi dodate nove prostorije. Cijelom sjevernom stranom izgrađena je tako uska izdužena prostorija (12,50 dužine i 4,80 širine), u kojoj se, po tadašnjem običaju u ovim krajevima, mogao nalaziti baptisterij. Prezbiterij je uništen u novije doba, tako da se nije mogao ustanoviti njegov izgled, pa ni namještaj, izuzev nekoliko fragmenata stupića od septuma.

U ruševinama građevine otkriven je natpis koji spominje *civitas* DELMINIVM. Ovaj natpis, pa i onaj što je desetak godina prije otkriven u Mokronogama, a u kome se također spominje Delminij, potvrđuju ranije pretpostavke da se ovaj stari centar ilirskog plemena Delmata nalazio upravo u području današnjeg Duvna. Prisoje je, kako izgleda, bilo najveće naselje u ovom kraju."

Nakon što su Rimljani ugušili sveopći ilirsko-panonski ustanak oko 10. godine po. Kr., podijelili su do tada jedinstveni Ilirik na dva dijela: Dalmaciju i Panoniju. Dalmacija je obuhvaćala, osim današnje Dalmacije, još i istočnu Istru do rijeke Raše, jedan djelić istočne Kranjske, južnu Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu do linije Zvornik – Banjaluka na sjeveru. Na istoku je granica sezala preko Drine do Kolubare, pa se odatle spuštala na jug do ušća Drima. Središte joj je bilo u Saloni, a jedan od gradova u unutrašnjosti bio je i Delminium, za koji se još uvijek ne zna gdje se stvarno nalazio. Konačno je za vrijeme Teodozija Velikog god. 395., pod vodstvom njegovih sinova Arkadija i Honorija, velika baština podijeljena na Istočno i Zapadno Carstvo. Granica je išla od ušća Save u Dunav, zatim Savom do ušća Drine, odatle Drinom do njezinih sastavaka Tare i Pive, dalje okomitom crtom kroz crnogorsku visoravan i na Boku Kotorsku do ušća Drima u Jadransko more. U sklopu Zapadnog Carstva ostala je Dalmacija i Panonija.

d) Granice solinske biskupije (313–530) i metropolije (530–614). Godine 313. Crkvi je data sloboda djelovanja Milanskim

ediktom cara Konstantina. Car Teodozije Veliki (379–395) proglasio je kršćanstvo državnom religijom, a car Justinijan (527–565) ide još dalje i otvara poglavlje cezaropapizma (općenito istočni rimski carevi teže za duhovnom vlašću) koji će imati negativnih odjeka u povijesti Crkve. Salona je postala središte rimske Dalmacije, a ujedno je i središte solinske biskupije (313–530), odnosno kasnije metropolije (530–614). (Godine 325. na I. općem saboru u Niceji ustanovljene su metropolije.) Solinska biskupija, kasnije metropolija, bila je prostrana koliko i rimska Dalmacija. U početku granice su se poklapale. Ona je do 533. u svom sastavu imala područne biskupije kojima su središta bila u Rabu (Arbum), Zadru (Jadera), Sisku (Siscia), Cavtatu (Epidaurus), Vidu kod Metkovića (Narona), Mostaru (Lisičići kod Konjica) i naselju Bistue Nova (prema arheologu Buliću Šuica, a prema ostalima Zenica; čini se da je najtočnije ako je smjestimo u Mošunj kod Travnika): ukupno sedam područnih (sufraganskih) biskupija. God. 533. na II. crkvenom saboru u Saloni odlučeno je da se osnuju još četiri sufraganske biskupije koje će imati svoja središta u Makarskoj (Mucur), Ludrumu (u Kninskom polju ili uz rijeku Cetinu), Mostaru (Sarsenterum) i Baloe (između gornje Sane i Vrbasa). Stanovnici koji su se nalazili u ovoj prostranoj salonitanskoj pokrajini bili su Rimljani pomiješani s Ilirima i Keltima.

e) Seoba Hrvata i prodor Avara, pad Salone 614. Ime Hrvat prvi put se spominje negdje u 2. i 3. st. u Azovu, na ušću rijeke Dona. Ime ima grčki oblik kao *Horoathos* i *Horouathos*, a riječ je, kako neki pretpostavljaju, iranskog podrijetla. Ova dva imena pronađena su na grobnim natpisima. Neposredna domovina prije seobe bila im je iza Karpata. Među ostalim teorijama o podrijetlu Hrvata brojni historičari, kao Sakač i drugi, ističu da su Hrvati iver iranskog naroda koji se u južnoj Rusiji pomiješao sa Slavenima podvrgnuvši neke od njih sebi, primivši od njih jezik i kulturu i davši im svoje ime i državnu organizaciju. U današnje svoje krajeve došli su s onu stranu Karpata uglavnom u 7. st. Već prije njih razna neorganizirana slavenska plemena prelazila su preko Dunava u tada već rasklimano Rimsko Carstvo,

znatan njihov dio odveli su sa sobom Avari kao roblje, te su 614. razorili Salonu, sjajni glavni grad rimske Dalmacije i pokorili dio stanovništva. Bjegunci iz Salone našli su utočište na dalmatinskim otocima i kasnije u utvrđenoj Dioklecijanovoj palači. Znatan dio stanovništva, tada već romaniziranih Ilira, zaklonio se u planine od Istre do Kotora i dalje. Vijesti o tome donosi bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet u svom znamenitom djelu *De administrando imperio* u 29. i 36. poglavlju. Papa Ivan IV. (640–642), porijeklom Dalmatinac, šalje Martina opata u Dalmaciju i Istru s velikom svotom novca da otkupljuje zarobljenike i prenese kosti kršćanskih mučenika (uglavnom solinskih) u Rim. Ovu vijest saznajemo iz knjige svojevrsnih papinskih ljetopisa *Liber Pontificalis.* Opat Martin je tako i postupio. U Rim je prenio dio kostiju sv. Dujma, biskupa Venancija, koji je mučenički poginuo 257. u Delminijumu, i drugih kršćanskih mučenika. Za njih je sagradio kraj krstionice Lateranske bazilike kapelicu posvećenu sv. Venanciju i tamo ih sahranio.

Po Konstantinu VII. Porfirogenetu, za pape sv. Agatona I. (679–681) Hrvati sklapaju sa Svetom Stolicom *mirovni ugovor* kako neće napadati druge narode niti voditi osvajačke ratove, nego će se junački braniti od napadaja, a pobjedu će im dati Bog i njihov zaštitnik sv. Petar. U to vrijeme Hrvati imaju već dva svoja biskupa, u Splitu i Zadru, na novoosvojenom teritoriju. Čak je zapisan kod Porfirogeneta i tekst zakletve hrvatskih knezova na taj ugovor. Liber Pontificalis govori također o ugovoru pape Agatona I. s raznim mladim narodima, među kojima spominje i krštene Slavene, koji u to vrijeme mogu biti samo Hrvati.

Možemo s povjesničarima reći da se pokrštenje Hrvata odvijalo polagano od sredine 7. st. do početka 9. st. O tome imamo i neke povijesne izvore. To su: *Liber Pontificalis, krstionica hrvatskog kneza Višeslava (iz 8. st. ili 9. st. iz Nina), ogradni luk starohrvatske crkve u splitskom polju kod Kaštel–Sućurca* iz druge polovice 7. st., *sarkofag splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina* iz kraja 7. ili početka 8. st., te djelo Konstantina VII. Porfirogeneta (913–959) *De administrando imperio*

(O upravljanju carstvom). Hrvati su dakle prije 13. st. „prihvatili evanđeosko svjetlo kao navještaj slobode i nade". Sve te događaje proslavili smo godine Gospodnje 1976. u Solinu.

f) Duvanjska biskupija. Rekli smo već da je biskup Venancije umro mučeničkom smrću u Delminijumu 257. godine za vrijeme Valerijanova carevanja. Dominik Mandić u djelu „Rasprave i prilozi stare hrvatske povijesti" (Rim 1963, str. 15) na jednom mjestu kaže da je Venancije bio biskup duvanjske biskupije. Duvanjska biskupija bila je područna solinskoj metropoliji. Ona postoji već u 6. st., što svjedoči pismo Grgura Velikog (590–604) koje je upućeno oko 594. biskupu duvanjskom Malhu. U to vrijeme Avari sa slavenskim robovima harače ovim krajevima i ruše, kako je najvjerojatnije, i stari ilirski odnosno rimski Delminium. Tad su već i Hrvati počeli zaposjedati ove krajeve. Godine 614. skupa s Avarima porušili su slavnu Salonu. U tim prevratima prestaje djelovati i duvanjska biskupija.

Po mišljenju Dominika Mandića duvanjska biskupija je obuhvaćala Duvanjsko polje, Buško Blato, Roško Polje, Rakitno, Polje između Vrana i Čvrsnice, te Ramu i Prozor. Granice te biskupije nisu bile stalne od samog njezina početka pa sve do 1735., nego su se neprestano mijenjale s političkim i crkvenim promjenama u njoj samoj i susjednim biskupijama.

Pošto su se Hrvati ustalili na novom području, u novoj domovini u kojoj su osnovali svoju državu, život se znatno mijenja i povijest teče novim smjerovima. Zna se sigurno da je Tomislav postao prvim hrvatskim kraljem (*rex Croatorum*) 925. godine. On je bio sin kneza Mutimira (892–910), a unuk kneza Trpimira (oko 845–864), koji je bio osnivač hrvatske narodne dinastije Trpimirovića. Gdje i kada se kruni krunom iz Rima primljenom od pape Ivana X., nije nam točno poznato. Međutim, stari ljetopisci pop Dukljanin, Dandolo i dr. govore o Duvanjskom polju kao krunidbenom mjestu. Ova teorija je danas uglavnom prihvaćena, iako za nju nemamo dovoljno povijesnih dokaza. Kralj Tomislav, za one prilike, bio je vrlo moćan vladar. Po Porfirogenetu, tadašnja Hrvatska mogla je dignuti na noge 100.000 pješaka

i 60.000 konjanika, a na moru opremiti 80 velikih brodova (sagena) i 100 manjih. Za njega dalmatinski gradovi (Split, Zadar, Trogir...) priznaju vrhovništvo hrvatskog kralja, dok su do tada bili podanici istočnog rimskog cara.

g) Bosna od 12. do 15. stoljeća. Prvi spomen Bosne pod tim imenom nalazi se kod Konstantina VII. Porfirogeneta oko 950. pod imenom *horion Bosna* (zemljica Bosna). Već od konca 12. st. nastoji se ona osamostaliti. Od godine 1138. hrvatsko-ugarski kraljevi stavljaju u svoj naslov „rex Ramae" (kralj Bosne). Od prvotne male Bosne, oko izvora rijeke Bosne, širi se Bosna na zapad i sjever. Bosnom vlada ban Borić od 1154. do 1163. Bio je vjeran katolik. Poznati i priznati Kulin-ban vlada Bosnom 1180–1204. On je praotac vladarske obitelji Kotromanića. Obvezao se na vjernost Svetoj Stolici i bori se protiv bosanskih patarena. Duvno ne spada prvotnoj Bosni. U posjed Bosne dolazi nakon pada moćnih banova Pavla i Mladena Šubića 1322., već u vrijeme Stjepana II. Kotromanića, pod imenom novopripojenog Završja ili Zapadnih strana. U to vrijeme i možda upravo zbog toga obnavlja se duvanjska biskupija. Prvi nama poznati duvanjski biskup obnovljene biskupije bio je cistercit Ivan de Hoio. O njemu kao i o njegovim nasljednicima, uglavnom strancima, jedva što znamo. Među njima su slijedeći imenovani biskupi duvanjske biskupije: Madije (1337–1345), cistercit Ivan (1345–1347), Guerin iz Zadra, Stjepan (1355–1371), Petar Telikona, franjevac, Juraj, Blaž de Navara, Nikola, Hugo Fornetus (1433–1439), Jeronim Trogiranin, franjevac (1439–1459). Dolaskom Turaka u Bosnu 1463. duvanjska biskupija prestaje s djelovanjem.

h) Patareni u Bosni i Hercegovini. O njima je pisano mnogo i s raznih stanovišta. Došli su u Bosnu i Hercegovinu najvjerojatnije iz sjeverne Italije i južne Francuske preko Dalmacije. U Dalmaciji se nisu mogli dugo zadržati i ostaviti jačeg utjecaja jer je bila bolja crkvena organizacija, dok su u Bosni to mogli. U Bosni je bio samo jedan biskup

Gore: Pogled na župnu crkvu i pomoćne zgrade iz župne bašče.

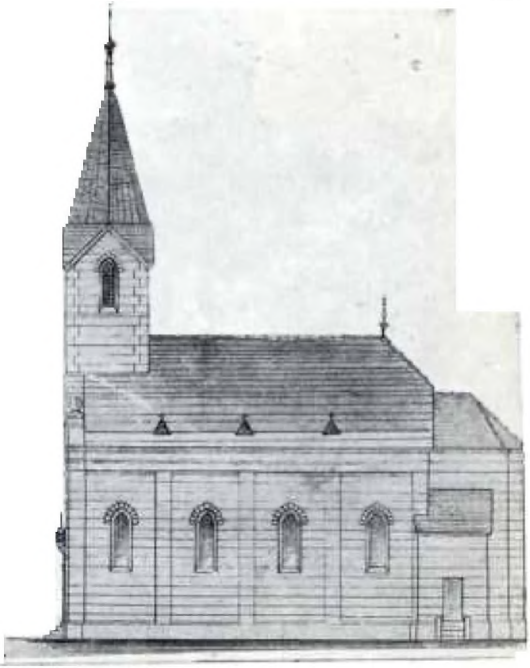

Crtež katoličke crkve u Grabovici nakon njene izgradnje.

Župna crkva u
Grabovici prije nego
je ožbukana 1960.

Pogled na župnu crkvu i okoliš u Grabovci. Na slici desno, među borovima, novosagrađena vjeronaučna dvorana. U pozadini Buško jezero i Kamešnica.

Župni stan (kapelan) sagrađen 1920. Vrlo oštećen za vrijeme drugoga svjetskog rata. Obnovljen 1960. za vrijeme župnikovanja don Andrije Hrčića.

Gore: Stari župni stan u Gornjoj Grabovici, sagrađen 1868. u vrijeme župnikovanja fra Stipe Vuletića. Danas je vlasništvo Pave Šarića.

Lijevo: Spomen-ploča na kući starog župnog stana u Gornjoj Grabovici, koju je dao napisati fra Stipo Vuletić: „DOM. Pomoću Boga i puka ovog domorodac domorodcim brez druge pomoći ovu kuću iz temelja uzdiže. o. fr. Stipo Vuletić, žp. GG 1868."

ili dva na tako širokom području. Nije ih nitko mogao kontrolirati u djelovanju.

Patareni, koji sebe zovu *Bosanska Crkva*, uopće ne grade crkve i nemaju crkava, a uvelike ruše one postojeće katoličke, kao da tim žele pokazati da Crkva, kršćanska zajednica, nije uopće vidljiva, nego je samo duhovna, spiritualna stvarnost. U tom pravcu, bar po pisanju zapadnih pisaca o potpisanim vjeroispovijestima, spominje se krštenje ne vodom nego polaganjem Evanđelja na glavu krštenika.

Stećci su način pokapanja imućnih ljudi onoga vremena bez obzira na vjeru. Stoga stećci nisu samo patarenski način pokapanja pokojnika. Dokaz za to je stećak na groblju Vinišću (u selu Grahovčićima kod Travnika) na kojem se nalazi upisano ime Mihovila Grahovičića, čovjeka „prave vire rimske". Na području Duvna i Buškog Blata ima velik broj stećaka. Budući da su ti stećci jednim dijelom iz 12. i 13. st., kad Duvno nije bilo u sastavu Bosne, ni stećci nisu bogumilski, patarenski. Najpoznatiji stećci i nekropole nalaze se na Igličiću u Rašeljkama i Naklu. Na jednom stećku na Igličiću nalazi se usječen križ svastika. Na ostalim su uočljivi razni motivi iz života i geometrijske dekoracije. U Prisoju uz Rimski put nalazi se nekoliko nekropola. To su nekropole na Lazama u Krištama, na Podvornicama u Krištama, na Maljevinama (*pomaljati* = poklati) i dvije nekropole u Podprivali.

i) Prodor Turaka u Bosnu i Hercegovinu. Turci su po ustaljenom načinu vojevanja najprije vršili pljačkaške pohode na Bosnu i zavađali feudalce, koje su kasnije pretvarali u svoje vazale. Najprije su Turcima ti velmože, plaćali danak, a kasnije i bosanski kraljevi–vazali. Pošto je pao Carigrad pod pritiskom turske sile 1453. i Srbija 1459., Bosna se našla u ugroženom stanju jer su Turci otvoreno tražili rušenje bosanske države i bili pred njezinim vratima. Bosanski kraljevi tražili su pomoć od Ugarske i Svete Stolice. Kralj se poziva na krunu koju mu je slala Sveta Stolica odnosno papa. Međutim su Turci napadali Bosnu i pomalo joj zadavali rane, a konačno su je g. 1463. potpuno i zauzeli. Godine 1482. pod turskom navalom pala je i Hercegovina. Srebrenič-

ka i jajačka banovina branile su prodiranje Turcima pet do šest desetljeća na sjever, a Klis i Sinj na jugu. Klis je bila posljednja utvrda koja je priječila prodor Turcima na more. „Teško Klisu jer je na kamenu, i kamenu jer je Klis na njemu." Dugi niz godina im se s narodom i svojim četama odupirao hrabri kapetan Petar Kružić. Na bojištu je pao 12. ožujka 1537.

U doba tih razračunavanja s Turcima kraljica majka Katarina Kosača, supruga kralja Stipana Tomaša, bježi preko Dubrovnika u Rim. Njeno dvoje malodobne djece, Sigismund i Katarina, padaju u ruke Turcima i nešto kasnije prelaze na islam, a izvori ne govore da li prisilno ili svojevoljno. U Rimu uz kraljicu nalaze se tri mlade bosanske plemkinje koje je dvore do njezine blažene smrti 25.X.1478. Jedna od njih, Jelena Semković, „postavi prežalosna" grobni natpis u hrvatskoj crkvi sv. Jeronima u Rimu svojoj drugarici Pavki Mirković, koja je umrla nepunu godinu dana nakon smrti svoje gospodarice.

Jelena Semković potječe iz glavne plemićke obitelji duvanjskog kraja, od oca Ivana, duvanjskog župana. Semkovići se spominju već 1393., i to braća Vukmir, Stipan i Tvrtko u povelji sklapanja Đakovačkog mira. Sjedište im je tvrdi grad Rog na istoimenu brdu, a polje pod njim naziva se Roško polje.

Zbog neravnopravnosti pred zakonom, iako je uživala pasivnu toleranciju, i direktnih progona Crkva je imala mnogo pretrpjeti i doživjeti često masovne otpade i prijelaze na islam. Njezini pripadnici bili su obična raja, kojoj su vrlo često bila gažena i oduzimana i ona mala prava koja je ona u granicama turskog zakona mogla uživati. Biskupi i svećenici, kao predstavnici Crkve, morali su često i mnogo trpjeti zulume vlastodržaca, a tako i sam narod. U takvim prilikama bilo je gotovo stalno na dnevnom redu bježanje crkvenih osoba i brojnog naroda u susjedne kršćanske zemlje. Tako je i Duvno s Buškim Blatom ostajalo više puta gotovo pusto.

Zbog učestalih turskih progona nad stanovništvom i Crkvom, u 15. st. u Duvnu se nije mogao dugo zadržati ni jedan biskup. Godine 1460. imenovan je duvanjskim biskupom fra Nikola Zadranin, ali je

zbog progona pobjegao u Italiju. Njega je naslijedio Vid de Ruschis, koji je biskupijom upravljao iz Splita. On se spominje kao upravitelj duvanjske biskupije u dokumentima iz 1489. i 1495. Nakon njega slijede Španjolci na duvanjskoj biskupskoj stolici: cistercit Toma iz Cordube (1507), pa augustinac Alvaro de Salas, franjevac Andrija Klement de Turrecremata, te Nikola de Berganicio. Ne znamo za njih da li su uopće dolazili u Duvno i upravljali biskupijom. Po njima slijedi Daniel Vocensis, Splićanin (možda s pravim prezimenom Glasanović), koji je nastojao oživiti i podići kršćanski život u biskupiji dovođenjem „popova glagoljaša". To su bili svjetovni svećenici rimskog obreda i starog narodnog jezika u liturgiji. Svoju naobrazbu, makar često i nepotpunu, stekli su u slobodnoj Dalmaciji. Oni su smatrani pravim narodnim svećenicima. Služili su se glagoljskim pismenima koja je izumio sv. Ćiril. Godine 1980., zajedno sa svojim bratom sv. Metodom, proglašen je od Pape zaštitnikom kršćanske Evrope uz bok sv. Benedikta, koji se smatra ocem i čuvarom zapadne kršćanske kulture.

O daljnjem nasljedniku na biskupskoj stolici, Danielu Vladimiroviću Neretvaninu, imamo spomen tek iz 1590. A i taj je dosta nesiguran. Slijedeći upravitelj duvanjske biskupije bio je fra Nikola Ugrinović, rodom iz plemićke obitelji iz Poljica kod Splita. Bio je on zapravo smederevski biskup u Srbiji (1565–1604), iako je sa svojom biskupijom imao vrlo malo veze. Zadržavao se zapravo uglavnom u svom rodnom kraju, u „Poljičkoj republici", te upravljao makarskom i duvanjskom biskupijom. Umro je mučeničkom smrću izrešetan turskim mecima 1604., te je ukopan u župsku crkvu svog rodnog mjesta Dubrave.

U tim mutnim vremenima nastojali su splitski nadbiskupi pripojiti duvanjsku biskupiju splitskoj, koji put i iz vrlo stvarnih razloga. To je posebno nastojao učiniti glasoviti, ali ne uvijek po dobru, nadbiskup Antun de Dominis (Gospodnetić) 1605. godine.

Od smrti biskupa Ugrinovića 1604. godine duvanjskom biskupijom upravljaju biskupi bosanske biskupije, sve do 1644., a oni su u

Duvnu imali svoje vikare. Tako je bio vikar makarski biskup fra Bartol Kačić iz glasovitog hrvatskog plemena Kačića.

Godine 1645. duvanjskim biskupom postaje Marijan Maravić iz Olova i upravlja biskupijom do 1647. Naslijedio ga je fra Pavo Posilović, rodom iz Glamoča; on upravlja biskupijom od 1655. do 1656. Njemu kasnije nestaje traga u povijesti pa se misli da je i on mučenički stradao u Livnu. Fra Miroslav Džaja u svojoj radnji *Biskupov grob u Livnu* iznosi gornju misao. Posljednji na popisu biskupa duvanjske biskupije jest fra Mihael Jahn iz Praga (1658–1663). On nije mogao dalje ostati u Duvnu zbog turskih progona nad stanovništvom. Posebno su teški bili bosanskoj raji turski porezi harač i đizija, namijenjeni samo za nemuslimansko stanovništvo, zbog kojih su po nekim dokumentima kršćani prelazili na islam, a mnogi su bježali na slobodna područja u Dalmaciji.

Nepodnosive prilike kršćanske raje i poticaji na ustanak od strane mletačkih vlasti učinili su da je narod ustajao na oružje. To se posebno dogodilo u vrijeme mletačko–turskih ratova. Prvi je od njih *kandijski rat* (1645–1669). Budući da su i franjevci sudjelovali u tom ratnom zbivanju, a neki čak bili i predvodnici, Turci su im u Bosni popalili crkve i samostane, a mnoge od njih poubijali. Drugi je takozvani *bečki rat* (1683–1699). U njemu je pod Bečom poljski kralj Jan Sobjeski do nogu razbio silnu vojsku velikog vezira Kara Mustafe. Turska sila bila je time zauvijek istisnuta iz Srednje Evrope, a oslobođene su razne zemlje: Ugarska, Dalmacija, Slavonija, Lika i dr.

Nakon toga turska carevina grčevito nastoji da se reformira po uzoru na evropske države, te se tako sredi, ojača i uopće spasi. Domaći muslimani u Bosni i Hercegovini bune se protiv carskih reformi i teže za što većim osamostaljenjem od turske vlasti u svojoj domovini. Katolička i pravoslavna raja ustaju na otvoreni ustanak, ne vjerujući puno u te namjeravane reforme. Godine 1656. preotet je iz turskih ruku Klis, 1686. oslobođen je Sinj i kao zadnji 1717. Imotski. Upravo u to vrijeme puno našeg stanovništva odselilo je u Dalmaciju na mletač-

ko područje, ali se postepeno i vraćalo u „tursku" Bosnu, ne imajući dovoljno ni prostora ni sredstava za život.

Godine 1831. Husein-kapetan Gradaščević povede borbu za samostalnost Bosne, ali nije uspio jer se od njega odcijepio 1832. Ali-aga Rizvanbegović. Visoka Porta za nagradu osniva hercegovački pašaluk i postavlja Ali-agu za vezira. Po svom dolasku u Bosnu, 1850., Omer-paša Latas uguši ustanak Bošnjaka i Hercegovaca, ujedini oba pašaluka u jedan i prenese vezirsko sjedište iz Travnika u Sarajevo. Budući da je položaj kršćanske raje u Bosni i Hercegovini bio krajnje težak, oni se dižu na svoj zadnji ustanak 1875., koji traje do dolaska Austro-Ugarske. Turci su bili nemoćni da ga uguše.

j) Bosanski (1735–1846 i hercegovački vikarijat (1847–1881).

Pošto smo kratko preletili povijesni razvoj crkvenog i političkog stanja na teritoriju BiH, promatrajući posebno duvanjsku biskupiju, sad nam preostaje da kratko pogledamo kako je i zašto nastao bosanski i hercegovački vikarijat.

Bosanski vikarijat, pod imenom Apostolski vikarijat u otomanskoj (turskoj) Bosni osnovan je 1735. zbog vrlo čestih razmirica između biskupa i upravitelja pojedinih biskupija o pojedinim granicama. Osnovao ga je papa Klement XII. Prvim apostolskim vikarom imenovan je fra Mate Delvić iz Kreševa. On je upravljao „nad onim dijelom bosanskog kraljevstva, koji se nalazio pod otomanskom vlašću, uključujući tu čitavu Bosnu pod spomenutom vlašću i posebno nekadašnju duvanjsku biskupiju". Trebinjsko-mrkanjska biskupija ostala je izvan vikarijata, kojom su upravljali dubrovački biskupi.

Apostolski vikar Mate Delević upravlja bosanskim vikarijatom šest godina od osnivanja, tj. od 1735. do 1740. Na našu žalost, nije pohodio duvanjskog kraja ni Buškog Blata. Njegov nasljednik bio je fra Pavao Dragićević (1740–1746). Za njim slijede ovi bosanski vikari: fra Marijan Bogdanović (1772), fra Marko Dobretić (1784), fra Augustin Botoš-Okić (1798), fra Grgo Ilijić (1813), fra Augustin Miletić (1832), fra Rafael Barišić (1846), koji je istisnut iz Bosne prešao u Hercegovi-

nu, gdje je već postojala zajednica domaćih franjevaca, koji su 1846. uz pomoć puka gradili samostan na Širokom Brijegu. Oni su od 1844., kad su napustili Bosnu, pa do 1846. stvorili uvjete za osnivanje hercegovačkog vikarijata, koji je te godine i osnovan. Na čelo mu je došao vikar i biskup fra Rafo Barišić i njime upravljao do 1863. Naslijedio ga je fra Anđeo Kraljević i upravljao do 1879. Slijedeći hercegovački vikar bio je fra Paškal Buconjić, koji je upravljao vikarijatom samo godinu dana, tj. do 1881., kad je uspostavljena redovna biskupska hijerarhija u BiH. Fra Paškal je prvi biskup novoosnovane mostarsko–duvanjske biskupije.

U upravi bosanskim vikarijatom, do uspostave redovne hijerarhije, izmijenila su se poslije Rafe Barišića još četiri apostolska vikara: fra Andrija Karačić (1847–1854), fra Marijan Šunjić (1860), fra Sebastijan Franjković (1864) i fra Paškal Vujičić (1881). Prvim vrhbosanskim nadbiskupom postavljen je dr. Josip Stadler (1881–1918).

k) Bosna i Hercegovina od 1878. do 1918. Odredbom Berlinskog kongresa 1878., čl. 25., dobila je Austro–Ugarska ovlaštenje i dužnost da okupira turske pokrajine Bosnu i Hercegovinu i njima upravlja. Imala je u njima uspostaviti mir i red nakon trogodišnjeg agrarnog ustanka s oslobodilačkim i političkim tendencijama, koji je već uglavnom bio zamro.

Sultan je, doduše, najavio narodu da Austrija dolazi u Bosnu „kao prijateljska sila privremeno". Ipak dio muslimanskog elementa ustade na oružje da se odupre okupatoru pod vodstvom Hadži Loje, pljevljanskog muftije Šećerkadića i drugih. Široki slojevi naroda, premda slabo organizirani i iscrpljeni dugotrajnim borbama, pokazaše veliku hrabrost, ali ipak ne mogoše odoljeti premoćnoj snazi jedne velesile.

Glavni zapovjednik okupacijskih četa bio je u Bosni general Josip barun Filipović – on silom oružja zauze Sarajevo 19. kolovoza 1878. – a u Hercegovini njemu podređeni general Stjepan Jovanović. Mir i red bude u zemlji brzo uspostavljen, ali i Filipović doskora maknut, jer

kao Hrvat nije uživao austrijskog i još manje mađarskog povjerenja. Još se jedanput Evropa začudila Bosni, kad je u fočanskom i nevesinjskom kraju izbio god. 1882. ustanak, kao odgovor na uvođenje opće vojne dužnosti u okupiranim zemljama.

Uprava u Herceg–Bosni bila je vojnička, sa zapovijedajućim generalom na čelu, kao zemaljskim poglavarom. On je uza se za građanske poslove imao svog „Zivil–Adlatusa", namjesnika za civilne stvari. Nadležna vlast u Beču za Bosnu i Hercegovinu bila je Zajedničko ministarstvo financija, a ministar financija bio je obično Mađar (Kallay, Burian). Uprava, dakle, nije bila čisto vojnička i nije potpadala pod Ministarstvo vojske, nego je bila mješovita, vojničko–civilna.

Nakon poraza Austrije 1866. došlo je do temeljnog preuređenja monarhije, koja je otad dvojna monarhija, Austro–Ugarska, prva je carevina i druga kraljevina. U multinacionalnoj državi od deset nacija dvije su vršile hegemoniju nad ostalima; u austrijskoj Nijemci, u ugarskoj Mađari. Jasno je da ostale nacije nisu bile voljne trajno podnositi nacionalno i kulturno ugnjetavanje i trpjeti gospodarsko i političko izrabljivanje. Tako je dualizam Habsburške monarhije, unatoč sređene uprave i većih osobnih prava negoli pod zaostalom turskom državom, postao rak–ranom Austro–Ugarske, od koje je ona trajno bolovala i kojoj je konačno podlegla godine 1918.

U Bosni je neriješeno agrarno pitanje i daljnje održavanje kmetskog sistema izazvalo teško razočaranje većine stanovništva Bosne i Hercegovine. (Vidi Andrićeva „Kmeta Simana"). Zemljoposjednicima se i nadalje plaćala trećina uroda, kod sijena čak i polovina, a omražena sultanova „Seferska uredba" o agrarnim davanjima vrijedila je i dalje pod novom upravom, iako su protiv nje, za turske vlade, bili dizani ustanci. Staro, samo donekle izmijenjeno stanje u tom pogledu, održavalo se i dalje, ne samo zbog postojećeg feudalnog sistema u monarhiji nego i zbog njezinog državnopravnog ugovora s Turskom od 21. travnja 1879., koji je direktno štitio begovska i aginska prava prema kmetovima.

U Bosni i Hercegovini, kao dijelu Turskog carstva, bilo je zabranjivano nacionalno ime Srbin ili Hrvat kao svojevrsna „veleizdaja", sve do 1862. Na svoj se način to mučki provodilo i nakon okupacije, pa se u imenu svakog društva, bilo ono pjevačko ili prosvjetno, riječ „hrvatsko„ ili „srpsko" zamjenjivalo s „narodno", sve tamo do poslije 1900. Austro–Ugarska je u svoje svrhe forsirala stvaranje „bosanske nacije", za što se posebno zalagao omraženi ministar Kallay, Mađar. Protiv nasilnih mjera države, branio se narod u Bosni traženjem autonomije na vjersko–nacionalnom polju, što su postigli najprije muslimani i kasnije pravoslavci, nakon dulje ustrajne borbe.

Aneksijom Bosne i Hercegovine (akt od 30.X.1908.) mislila je Austro–Ugarska definitivno učvrstiti svoju vlast nad ovim zemljama, što je izazvalo tzv. aneksionu krizu i gotovo dovelo do rata sa Srbijom i blize mogućnosti daljnjih ratnih zapletanja. U tom novom stanju i pod pritiskom svjetskog javnog mnijenja, nametnula je država carskim zakonom ustav Bosni i Hercegovini, jedan od najnazadnijih u cijeloj Evropi, i provela izbore za bosanski Sabor po vjerskom ključu i staleškom sistemu, koji nije nikoga zadovoljio.

Od mnogih predviđenih, logični završetak razvoja prilika bio je raspad Austro–Ugarske nakon I. svjetskog rata (1914–1918). Nastala je nova Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca koja se od 6. siječnja 1929. naziva Kraljevina Jugoslavija.

O novijim prilikama i razvoju reakcionarne i hegemonističke kraljevske Jugoslavije ne mislimo pobliže govoriti, jer su nam događaji dovoljno poznati. Zaslugom narodnooslobodilačke borbe (NOB) (1941–45) srušena je stara Jugoslavija i stvorena nova SFRJ, pod vodstvom predsjednika Josipa Broza Tita.

l) Uspostava redovne crkvene hijerarhije u BiH 1881. Papa Leon (Lav) XIII. bulom *Ex hac Augusta* od 5. srpnja 1881. osnovao je redovnu crkvenu hijerarhiju u BiH.

„Sad smo svjesni da smo preblagome Bogu dužni posebnu zahvalnost u skromnosti srca što nam je njegovim darom omogućeno da, nakon toliko stoljeća i žalosnih obrata, možemo ostvariti ono što su Naši slavni predšasnici nekad žarko želili kako bi doveli u bolje stanje crkvene poslove u spomenutim pokarajinama, tj. da prikladno izvedemo i dovršimo uspostavu crkvene hijerarhije u njima. Naime, sumnje da hijerarhijska uprava crkvene stvarnosti u kojoj, kao u okviru ljudskog tijela, sama različnost stupnjeva i dužnosti čudesno doprinosi uzajamnoj slozi i sigurnosti svih dijelova zbog zajedničke veze, vjere i ljubavi, i autoriteta vrhovnog glavara koji svime upravlja i ravna. Čim se u tim pokrajinama ustanovi hijerarhija, te se počne polako povećavati pomoć koja se odnosi na vjerski odgoj duša i upućivati sile sviju na opće dobro, ona će biti u stanju pomagati vjernicima da se služe jednim te istim oblikom discipline u dužnostima kršćanskog života i da se duše sviju tješnje povezuju svezom mira i ljubavi."

„Tako, nakon što smo – kako je zahtijevala važnost ovoga pothvata – saslušali mišljenje časne braće Naše, kardinala, i cijelu stvar pomno promotrili, podižući oči prema visinama odakle dolazi pomoć svemogućeg Boga i moleći milostivi zagovor Bezgrešne Bogorodice, svetih apostola Petra i Pavla i svetih svećenika ispovijedalaca Ćirila i Metoda koji su nekoć unijeli svjetlo Evanđelja u slavenske narode a sad ih brane nebeskom zaštitom, motu proprio (na vlastitu pobudu), po sigurnu Našem znanju i zrelu razmišljanju, svom širinom Apostolske vlasti, na veću slavu svemogućeg Boga, na uzvišenje i poraz katoličke vjere u tim narodima određujemo i odlučujemo da se u pokrajinama Bosni i Hercegovini ustanovi i nastane hijerarhija redovitih biskupa, prema propisima kanonskih zakona. Oni će primiti naslov prema sjedištima koja ovim Našim pismom osnivamo i crkvenu pokrajinu uspostavljamo." (Iz bule).

Ovim činom izašle su BiH iz privremenog i nestalnog stanja misijskih zemalja u konačno crkveno stanje sazrelih prilika. Proživjele su rast kršćanstva kakav je bio i u mnogim drugim krajevima, te su od misijskih pokrajina koje žive od pomoći sa strane, nestalne i privreme-

ne – ne samo u materijalnim sredstvima nego i u duhovnim radnicima –postale normalne crkvene pokrajine. Te mjesne Crkve u BiH osamostalile su se i žive svojim vlastitim životom, stavši na vlastite noge u pogledu pastorizacije i vlastitih sredstava potrebnih za materijalni opstanak u toj crkvenoj pokrajini. Dakako da se preko noći nije izmijenilo stanje, nego će nova crkvena pokrajina trebati duže vremena pomoći u ljudstvu i, naročito, u materijalnim sredstvima. U tu svrhu, kao i drugdje na svijetu, trebalo je uz dotadašnje apostolske radnike stvarati i redovan biskupijski kler i otvarati vrata, uz postojeće redovništvo (franjevci), prema potrebi pripustiti i novije oblike Bogu posvećenih osoba u redovima i kongregacijama, kako muškim tako i ženskim.

Bulom je ustanovljena nova nadbiskupija i metropolija vrhbosanska sa sjedištem u Sarajevu, uglavnom na teritoriju stare bosanske biskupije, koja obuhvaća 22.400 km , tj. blizu polovinu cijelog bosansko–hercegovačkog teritorija. Nova metropolija proteže se od Save do Neretve. Zapadno od nje leži novoosnovana banjalučka biskupija koja se proteže od granice Bosne na sjeveru, na zapadu do Vrbasa i preko njega. Kod Šuice je tromeđa vrhbosanske nadbiskupije sa banjalučkom i mostarsko–duvanjskom biskupijom. Granica na Neretvi ide tek od ušća Rame do Konjica. Dok je prije 1891. išla dalje na istok do Glavatičeva, pa je, sporazumom nadbiskupa Stadlera sa mostarsko–duvanjskim biskupom fra Paškalom Buconjićem, korigirana iz pastoralnih razloga na korist mostarsko-duvanjske biskupije. Mostarsko–duvanjska biskupija je nova tvorevina, nastala od većeg dijela utrnule duvanjske biskupije i dijelova stare makarske i zahumske (stonske) biskupije. Njoj na jugu od Neretve i jugoistoku leži trebinjska biskupija, čije postojanje nije prekinuto, a seže najkasnije od početka 11. st. Ona pravno i danas postoji, a kojom stalno od 1890. upravlja mostarsko–duvanjski biskup, kao apostolski administrator.

Novoosnovanoj mostarsko–duvanjskoj biskupiji pripale su slijedeće župe: Mostar, Široki Brijeg, Ljuti Dolac, Čerin, Gradnići, Gabela, Humac, Veljaci, Klobuk, Rasno, Ružići, Drinovci, Posušje, Vir, Roško Polje, Grabovica, Bukovica, Županjac (Duvno), Šuica, Seonica,

Rakitno, Kočerin, Gradac, Goranci, Drežnica i Konjic. Prvi biskup bio je fra Paškal Buconjić (1881–1910). Naslijedio ga je fra Alojzije Mišić (1912–1942). Od 1942. do 14. rujna 1980. mostarsko-duvanjskom biskupijom upravljao je dr. Petar Čule, koji je 1970. dobio koadjutora mons. Pavla Žanića. Mons. Pavao Žanić naslijedio je na biskupskoj stolici biskupa Petra Čulu, koji je pošao u mirovinu i bio imenovan naslovnim nadbiskupom giufitanskim, 1980. godine.

Mostarsko-duvanjska biskupija broji danas sedam dekanata: mostarski (ima 13 župa), broćanski (7 župa), donjobekijski (6 župa), duvanjski (10 župa), gornjobekijski (7 župa), nahijski (7 župa) i širokobreški (11 župa). Trebinjsko-mrkanjska biskupija ima dva dekanata: trebinjski (7 župa) i stolački (7 župa). Broj župa povećao se u odnosu na 1881. godinu.

Upotrijebljena literatura

Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji 1974, Zagreb 1975.
Šematizam Hercegovačke Franjevačke provincije, Mostar 1977.
Vjekoslav KLAIĆ: *Povijest Hrvata,* knjiga prva, Zagreb 1972.
Ferdo ŠIŠIĆ: *Pregled povijesti hrvatskog naroda,* Zagreb 1975.
Ivo BOJANOVSKI: *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji,* Sarajevo 1974.
Stipe IVANČIĆ: „Duvanjska biskupija", Split 1971. (u rukopisu).
Đuro BASLER: *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1972.
Srećko M. DŽAJA: *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće,* Zagreb 1971.
Karlo JURIŠIĆ: *Katolička Crkva na Biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine,* Zagreb 1972.
Ambrozije BENKOVIĆ: *Tuzlansko područje negda i sad,* Županja–Đakovo 1971.
J. BUTURAC–A. IVANDIJA: *Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima,* Zagreb 1973.
Latyšev: *Inscriptiones antiquae* Nr. 430. i Nr. 445 u članku
Nikola ŽUPANIĆ: *Prvobitni Hrvati,* Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925.

S. SAKAČ: *Ugovor pape Agatona i Hrvata protiv navalnom ratu,* Zagreb 1931.
Napretkova povijest hz. BiH, Sarajevo 1942.
I. K. SAKCINSKI: „Tomislav prvi kralj Hrvata", u *Zborniku kralja Tomislava,* izd. JAZU Zagreb 1925.
Miroslav DŽAJA: *Sa kupreške visoravni,* Slavonski Brod 1970.
Ivo BAGARIĆ: *Bukovica – uz stotu obljetnicu osnutka župe,* Bukovica, žup. ured sv. Franje 1980.
Arheološki pregled 1968, str. 162–165.
Andrija NIKIĆ: „Osnivanje apostolskog vikarijata u Hercegovini", Croatica Christiana Periodica 3/1979.
Papa Leon XIII: „Ex hac Augusta 5.VII.1881" u *Mladi Teolog* 1/1981. str. 79–90.
„Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata" (biskupska poslanica), Zagreb 1976.
Ilija DRMIĆ: „Granice Dalmacije i Panonije u rimsko doba", Sarajevo 1977. (u rukopisu).
Dominik Mandić: *Rasprave i prilozi* ... Rim, 1963, str. 15.
Petar Vrankić: *Il Vicariato Apostolico di Bosnia e di Erzegovina al tempo di Raffaele Barišić (1832–1863).*

TREĆE POGLAVLJE

GRABOVICA U BUŠKOM BLATU

Grabovica s okolnim selima leži u Buškom Blatu, krajnjem južnom dijelu velikog Livanjskog polja. Posve prirodno, pripadala je župi Livno (Hlivno) kad je ta pod Turcima obuhvaćala čitavo Livanjsko polje. Sjedište joj je obično bilo u selu Vidoši. Osnutkom apostolskog vikarijata u Hercegovini 1847. pripala je Grabovica zajedno s okolnim selima tom vikarijatu. Kapelaniju i kasnije župu do te su godine služili franjevci iz fojničkog samostana, u čiji distrikt je i pripadala. Kasnije duhovnu pastvu preuzimaju hercegovački franjevci.

Mi ćemo pratiti razvoj i prilike u Grabovici s okolicom prema biskupskim izvještajima, koji su glavni i skoro jedini izvor za noviju povijest. Naravno da kod toga ne možemo iznositi cijeli izvještaj, nego tek onaj dio koji govori o duvanjskom i buškoblatskom kraju. Izvještaji se, naime, rade o cijeloj biskupiji, odnosno kasnijem apostolskom vikarijatu. Nadilaze njezine granice samo kad biskup upravlja u nekoliko biskupija, kojima se nisu uvijek pouzdano znale granice. Jedno od spornih mjesta bilo je Duvno i Livno. Makarski biskupi su često dolazili na ta područja, kako svjedoče u svojim izvještajima. Ovdje ćemo upravo započeti izvještajima spomenutih biskupa, iz kojih ćemo saznati kakvo je bilo vjersko stanje u Grabovici i okolnim selima Buškog Blata.

I. IZVJEŠTAJI BISKUPA MAKARSKE BISKUPIJE

Najstariji biskupski izvještaj ove vrste bio je onaj makarskog biskupa fra Bartula Kačića – Žarkovića (1615–1645) koji je pisao Sv. Stolici 1626. i drugi, deset godina kasnije, 1636.[1] U tim izvještajima biskup izvješćuje Sv. Stolicu o stanju u svojoj biskupiji. Međutim, njemu je papa Grgur XV (1621–1623) povjerio upravu ispražnjene duvanjske biskupije.[2] Prilike u obje biskupije bile su nezapamćeno teške zbog nesnosnih progona pod turskom upravom. Biskup i njegovi svećenici, uglavnom franjevci, „jedu" ili „hrane se" *pane tribulationis*, tj. čemernim ili suhim kruhom. Ovo stanje najbolje izražava biskupov izvještaj o župi Zagvozd u susjednoj Dalmaciji.

Na području imotskog samostana „postoji i župa Zagreb (čitaj Zagvozd) u kojoj su četiri svećenika (ilirska, četiri popa glagoljaša) koji njome upravljaju i dijele ljudima svete sakramente. Njima su Turci veoma zavidni kao i nama (biskupu), tako da nisam mogao obaviti pastirskog pohoda ni ja osobno ni moj namjesnik zbog vrlo teške opasnosti, koja vreba svakodnevno na nas i one svećenike glagoljaše. U toj su župi tri crkve, podignute prije nekoliko godina zbog čega su Turci uzeli 1500 dukata i do danas stalno muče svijet. Ovi svećenici ne znaju što će biti s njima u buduće. Dvije od tih crkava ukrašene su svim ornamentima, a biskupovim nastojanjem i pomoći proviđene su zvonima i sv. slikama koje su skupo plaćene."[3]

Biskup u svom izvještaju iz 1626. kaže da nijedan biskup do tada, od pada ovih krajeva pod Turke, nije dolazio. To znači, prošlo je preko 150 godina kako nijedan biskup nije pohodio ovih ispaćenih kršćana, niti podijelio sv. krizme, ni drugih sakramenata. U duvanjskom kraju biskup spominje dvije župe koje spadaju duvanjskoj biskupiji, a pastirsku službu vrše dva franjevca iz samostana Rame. Dok u drugim pohođenim župama nalazi nekih nedostataka kod kršćana, dotle za kršćane oko samostana Rame veli da su skoro savršeni u vjeri. On spominje da su na području Duvna dvije župe sa 200 kuća, ali ih ne imenuje. Međutim, veli da postoji crkva u Roškom Polju. U livanjskoj župi, koja je imala svoju crkvu, bilo je 150 kuća.

U drugom izvještaju, 1636. imenuje te dvije duvanjske župe: Lipa i Brišnik. U prvoj je krizmao 300 vjernika i podijelio 520 medaljica, što mu se činilo veoma važnim naglasiti (to znači da je narod bio bez tih pobožnih predmeta), a u drugoj krizmao je 470 vjernika i podijelio 1010 medaljica. Sjedišta pojedinih župa, pod Turcima, obično nisu bila stalna, nego su se premještala iz sela u selo, gdje je to za službu bilo prikladnije i štoviše sigurnije od vanjskih pogibelji.

Mišljenja smo da u to vrijeme Grabovica s okolnim selima Buškog Blata nije pripadala Brišniku–Rošku Polju, nego prastaroj župi Livno ili kako je biskup naziva „Clibona", a znači pradavnu župu još iz doba narodnih vladara Hlivno. G. 1636. u Livnu je krizmao 1100 vjernika i podijelio 1500 medaljica.

Prema izvještaju iz 1636. biskup Kačić spominje da je „pomirio s Crkvom" u župi Lipi 31 osobu i u Brišniku 10 osoba. „Pomiriti s Crkvom" može značiti: odriješiti od crkvene kazne izopćenja bilo neke katolike, koji su zbog prijestupa glede sakramenta ženidbe, ubojstva i sl. bili izopćeni, bilo inovjerce (pravoslavne i dr.). Ovdje se iz izvještaja vidi da je bilo već tada vrlo mnogo pravoslavnih u duvanjskom kraju.

Valja spomenuti i to da su na teritoriju koji je obilazio bile vrlo brojne obitelji s 20, 40 pa čak i 50 članova. To su obitelji zadružnog oblika.

Makarski biskup fra Marijan Lišnjić (1664–1686) pohodio je 1670. i 1671. duvanjsku biskupiju (on ju smatra „župom").[4] Posebno se zadržao u slijedećim selima: Kongori, Lipi, Brišniku, Mandinu Selu, Oplećanima, Županpotoku, Mokronogama, Kolu, Seonici, Stipanićima i Roškom Polju. U čitavom duvanjskom kraju nije našao ni jedne čitave crkve, dok su muslimani imali jednu džamiju. Kršćana je bilo svega 300, od kojih je krizmao 100. Za ovo široko područje bio je samo jedan župnik, fra Ivan Ančić. Muslimani su bili brojniji. Najmoćnija obitelj u duvanjskom kraju bila je muslimanska obitelj Kopčić.

U Roškom Polju bilo je, prema Lišnjićevu izvještaju, 5 kršćanskih i 7 muslimanskih kuća. Crkvu sv. Ivana Krstitelja srušili su Turci.

Lišnjić ne spominje u izvještaju ni jedno selo Buškog Blata, ali svjedoči da su sela tog kraja potpuno opustjela zbog turskih progona. Iako je na teritoriju Drežnice, Brišnika, Roškog Polja i Buškog Blata bilo vrlo malo vjernika, ipak im je postavio jednog svećenika na svoj trošak.

Biskup Lišnjić je također 1672. pohodio cetinsku i livanjsku krajinu koju je smatrao dijelom svoje biskupije. Na tom prostranom području naišao je na 325 osoba za koje nije bio siguran da su ih valjano krstili neznalice–svećenici (franjevci), pa ih je on ponovno krstio.[5]

Ovdje je veoma zanimljivo spomenuti susretljivost begova Kopčića prema katoličkoj Crkvi, koje Lišnjić spominje u svom izvještaju iz 1671. To se vrlo dobro očituje u pismu koje su uputili biskupu Lišnjiću 30. lipnja 1666. iz Duvna. Pisano je hrvatskim jezikom, bosančicom. Donosimo ga u cijelosti: „Poklon i pozdrav biskupu od nas Kopčića Čelil–bega i Alil–bega. Zatizim eto smo čuli da se žapaš i niko ti je govorio, da ti mi branimo amo doći, mi nismo dosada branili nikada pratrom oditi po našemu čitluku. Zato hodi evo te župa i kmeti zovu radi niki skakavaca. A od nas ti tvarda vira čista Muamedova da ti nikakova zarara neće biti; i odi sutra zašto je potriba radi ove cvarni. A lako ćemo s časti učiniti mirno i s Alaj–begom; i fala ti na časti.

Pisasmo mi Kopčići, iz Duvna na 30. juna 1666. (Na poleđini) Da se dade u ruke biskupu u Imoti ili gdi bude."[6]

Nikola Bijanković, makarski biskup (1695–1730),[7] pohodio je nekoliko puta i u više navrata duvanjski i buškoblatski kraj. Njegova biskupija bila je dijelom pod Venecijom, a dijelom pod turskom upravom. Prvu nakanu da pohodi Duvno i Ramu imao je 1703., kad se nalazio u neretvanskom kraju. No, zbog bolesti nije mogao poći u te krajeve, ali je u svoje ime poslao jednog franjevca, rodom iz Rame. O tome pohodu oca franjevca nemamo opširnijeg izvještaja.

1706. biskup Bijanković pohodio je u svibnju i srpnju neretvanski i duvanjski kraj. Na tom putovanju pratio ga je biskupov kancelar Fridrik Maruli koji je napisao dnevnik o tim pohodima. Najprije je pohodio Neretvu, a zatim u srpnju iste godine Duvno. Kad je došao u Duv-

Grupa bosonogih hodočasnica spremna „na zavit" Gospi Sinjskoj

Mladež župe Grabovice na nezaboravnom hodočašću u Ninu, 2. rujna 1979., kad se slavila Branimirova godina i trinaest stoljeća od pokrštenja Hrvata

Gore: Grupa mladih na Kamu, najvećem vrhuncu Kamešnice.

I danas Bog poziva mlade u svoju službu. Iz naše župe želi se odazvati i ove djevojčice.

Biskup mostarsko-duvanjske biskupije i administrator mrkanjsko-trebinjski dr. Petar Čule (1942 – 1980) i naslovni nadbiskup gaufitanski.

Biskup Pavao Zanić, sadašnji biskup u Mostaru, prigodom krizme u župi Grabovica, 4. srpnja 1979.

U godini kraljice Jelene, majke sirota i udovica, pobožni „vozo-časnici" iz župe Grabovice upijaju i slušaju izlaganje izvrsnog tumača i poznavaoca solinskih starina – svog biskupa Pavla Žanića, rođenog komšije solinskog.

no, skupili su se mnogi vjernici iz Livna, Županca, Donjeg Vakufa, Rame i Mostara. Zapovjednik Duvna, Ibrahim–beg prijazno je primio biskupa i njegove pratioce i dopustio mu da slobodno obavlja svete čine. Biskup je posjećivao i bolesnu muslimansku djecu. U Duvnu se nekada nalazila biskupska katedrala, a sada su tu samo ruševine i ostaci 640 katoličkih i 100 pravoslavnih kuća. Stanovništvo Duvna nalazilo se u vrlo bijednom stanju. Sela su bila opustjela i sve više naseljavana doseljenicima iz Bosne, među kojima su se nalazili muslimani i kršćani. Biskup je iz Duvna otišao u Bukovicu gdje je u jednoj velikoj spilji vršio svete čine i krizmao djecu, koju su roditelji dovodili iz Županca, Rame, te susjednih sela Lipe, Selnice, Mandina Sela, Kola, Čerjenice i dr. Svi su bili oduševljeni biskupovim dolaskom i ponavljali su glasno na hrvatskom jeziku: „Blagoslovljen Gospodin Bog Izraelov, koji je pohodio i otkupio narod svoj."

U pratnji dvojice Turaka i četiriju kršćana stigao je odatle u Rakitno, gdje se zadržao četiri dana krizmajući i obavljajući svete čine. Iz Rakitna ponovno se vraća u Duvno i Bukovicu, na poziv Abrama Vidića, glavara sela, koji je želio da ga biskup ispovijedi. Tu je krizmao 400 osoba i mnogo vjernika ispovijedao. Tom zgodom lijepo su ga primila četiri brata Kopčića: Ibrahim–beg, Derviš–beg, Džafer–beg i Mehmet–beg. Oni su mu pismeno dopustili da može slobodno obavljati svoje pastirske pohode u duvanjskoj krajini. Biskup ih je, po običaju, darovao. Iz Bukovice je krenuo u pratnji osmorice ljudi na konjima i dvojice Turaka, u jedan sat po ponoći u Roško Polje. U Rošku Polju lijepo ga je primio Jure Marasović, glavar sela. Sutradan, biskup je imao sv. misu na kojoj se skupilo 1200 vjernika i 12 Turaka. Krizmao je 400 osoba.

Poslije večernje mise krenuo je uzbrdicom, kuda konj nije mogao ići, do kuće Nikole Ljubašovića. U tom selu naišao je na 46–oročlanu obitelj u kojoj je njih 40 krizmao. Zadržao se šest dana krizmajući vjernike koji su dolazili iz Imotskog, Runovića, Svetigore, Buškog Blata, Livna, Županca, Brotnja, kao i Blata kod Mostara. Ukupno je krizmao više od 1600 vjernika. Vjernike je nastojao prvotno osloboditi od

raznih praznovjerja, zatim mnoge izmiriti međusobno zbog kojekakvih otimačina i drugih razmirica.

„Duvno i okolna sela nemaju crkava ni kapela. Biskup se molio Bogu, ocu svjetla, da ga prosvijetli u spoznaji pravog duhovnog napretka onih duša, za koje se on već kao misionar brinuo 20 godina, a sada kao biskup sa svom očinskom ljubavlju njima upravlja, želeći njihovo spasenje. Razgovarajući s glavarima gore spomenutih sela, došao je na ideju, da se naprave male *drvene kapelice* s oltarom, na kojima bi se nalazila Isusova i Gospina slika. Ispod oltara držala bi se misna odjeća i ostale stvari potrebne za misu. Kapelica bi bila zaključana, a 4 čovjeka donijela bi je na zapovijedni blagdan na groblje, da bi se mogla reći misa. Poslije mise opet bi je ljudi odnijeli u privatnu kuću, da bi tako bila na sigurnom mjestu. U toj kući svakog jutra narod bi se skupljao i molio se Bogu, da ga sačuva u katoličkoj vjeri. Uvečer bi molili Gospine litanije na hrvatskom jeziku, govoreći tri puta: Pokaži se majkom s ostalim molitvama. Svake bi večeri izmolili i Djelo pokajanja.

Odatle je biskup pošao u Vinicu gdje je obavio vizitu i narodu podijelio blagoslov.“[8]

Naglasimo još jednom da je u mjesecu srpnju iste godine, pohodivši Duvno, Bukovicu, Rakitno i Roško Polje, pohodio i Buško Blato koje je također bilo pod turskom (otomanskom) vlašću, skupa s dvojicom seoskih poglavara, Matijom Kiošićem i Ivanom Orlovićem, te dvojicom klerika. Biskup je u tim selima krizmao i dijelio druga spasonosna sredstva za njihove duše. Ostao je edificiran pobožnošću i poslušnošću ovih kršćana koji su se potpuno predali u volju Božju. Koliko kršćani, toliko i turske žene su prisutne sa svojom djecom propovijedima biskupa Bijankovića. Poučavajući djecu kršćanskim istinama, narod je stajao pobožno i slušao pažljivo.

Godine 1710. Bijanković je ponovno pohodio Duvno i okolna mjesta. O tom pohodu saznajemo mnoge zanimljivosti iz vjerskog života kršćana na tom teritoriju, iz dnevnika biskupovog kancelara Marolija. S biskupom Bijankovićem pošao je u duvanjski kraj isusovac

Adam Spingalori, don Mate Piplica, don Fridrik Maroli, jedan klerik, dva momka, pratilac i tumač turskog jezika. Biskup je ponio mnoge darove Turcima, a da bi im se što više približio, obukao se po turski.

Pohod je započeo 3. srpnja 1710. Putujući preko Brela, Zadvarja, Lovreća, Studenaca, stigao je u Vinicu gdje su prespavali u pojati. Sutradan, na groblju su improvizirali oltar i obavili svete obrede zajedno s mnoštvom svijeta koji je veoma pobožan i odan Bogu. „U ovom mjestu svi su svećenici bili zaposleni. Jedni su ispovijedali a drugi držali vjersku pouku. Biskup je krizmao 64 osobe, od kojih su neke bile u starijoj dobi. Drugu propovijed održao je isusovac Spingaroli, a kancelar Maroli, videći da u to mjesto župnici rijetko dolaze, poučavao je narod u moljenju krunice od 33 dijela pokajanja, na uspomenu 33 godine Isusova života na zemlji.[9]

Iz Vinice stigli su u Roško Polje, kojim su upravljali turski kapetan Zelilaga Sutlijašević i dizdar Ahmet Izakagić. Biskup je najprije posjetio spomenutog kapetana, koji je bio bolestan. Obdarivši ga poklonima, dobio je od njega dopusnicu da može slobodno obavljati svete čine. Vrlo lijepo je primio biskupa i dizdar Izakagić, koji je prije dvije godine poslao u sjemenište mladića Grgu Kardunovića, sina jednog svog kršćanskog kmeta. Tom je zgodom Bijanković obećao da će za Uskrs zarediti spomenutog mladića za svećenika, ako imadne dovoljan patrimonij. Izakagić je time bio veoma zadovoljan. U susjednom selu Vojkovićima, u kojem ima muslimana i kršćana, na improviziranom je oltaru biskup rekao misu i održao dvije propovijedi, te krizmao 64 vjernika. Tog je dana za vrijeme objeda biskupa posjetio spomenuti dizdar sa svojim bratom i pismeno pred biskupom podijelio kleriku Kardunoviću patrimonij od 30 kanapa zemlje.

Iz Vojkovića je biskup s pratnjom krenuo u Buško Blato prijekim putem, za njih nepoznatim, kojim su zalutali, jer su putovali noću. No, prepustivši se vodstvu svojih konja sretno su stigli tek poslije ponoći. U jednom selu Buškog Blata sutradan se narod skupio i od ganuća plakao, želeći poljubiti noge svom biskupu i primiti od njega Božji blagoslov. Biskup je s ostalim svećenicima ispovijedao vjernike. Je-

dan kršćanin došao je izvijestiti biskupa da na udaljenosti od pola milje, pod šatorom prijeti opasnost od Turaka kojih je bilo oko 30–ak, na čelu sa svojim kadijom koji je došao suditi i dijeliti narodu zemlju. Zbog toga se biskup sa svojom pratnjom povukao u jednu kuću i u njoj obavljao svoje obrede i pastirske dužnosti. Budući da je bilo puno naroda u selu i oko te kuće, Turcima je to postalo sumnjivo, pa su poslali dvojicu u izvidnicu. Ljudi su im rekli da se u selu nalaze dva fratra koji su došli reći misu za narod. To je Turcima bilo prihvatljivo, pa su se zadovoljni vratili. U Buškom Blatu biskup je ostao tri dana krizmavši 82 osobe i dijeleći ostale sakramente.

Mišljenja smo da su se svi biskupovi obredi odvijali u selu Grabovici, koje je tada bilo jedno od najbrojnijih sela s istočne strane Buškog Blata.

Iz Grabovice je Bijanković prijekim putem otišao u Bukovicu. Putem su bojali mnogih razbojnika koji su u tom kraju prolaznicima činili mnoga zla. Kad su stigli u Bukovicu, narod se brzo skupio, pa su odmah započeli ispovijedati, propovijedati i držati pouku. U Bukovici je biskup krizmao 35 vjernika.

Nakon obavljenog pastirskog pohoda u Bukovici, uputili su se prema Kongori. Na putu su susreli 22 Turčina na konjima koje su darovali i tako nesmetano stigli u Kongoru u kojoj su obavili svoje funkcije pred više od 1000 osoba. „Ovom prigodom Bijanković je posjetio braću Kopčić: Ibrahim–bega, Džafer–bega, Muho–bega i Derviš-bega kao i njihova rođaka Sulihar–bega, koji su zapovjednici i gospodari duvanjske krajine. Biskup ih je obdario raznim poklonima. Oni su veoma plemeniti i ljubazni. Kršćanstvu su veoma naklonjeni i veoma su odani našim svećenicima. Ibrahim–beg je tom prigodom izričito rekao, da bi najveći dio turskih mjesta bio porušen i bez spomena, kad ih ne bi molitve i žrtve svećenika Isusa Krista uzdržavale ublažavanjem srdžbe Božje. Tim ljudima nedostaje samo krštenje, da bi postali savršeni kršćani.“ [10]

Pohodivši mnoga sela do Rakitna, biskup se sa svojom pratnjom vratio u Roško Polje u kojem je opet srdačno primljen kako od kršća-

na, tako i od muslimanskih predstavnika. Nakon kraćeg boravka u kući Nikole Ljubašovića uputio se prema Makarskoj u pratnji Turčina Bajrama, brata dizdara Izakagića.

Vrlo važan pohod Bijankovića bio je 1713. u Duvno s okolicom. Povod ovom pohodu bilo je pismo velikog kapetana Duvna, Roškog Polja i Bukovice kojim ga je pozvao da dođe na njegovu svadbu. Tom zgodom dobio je dozvolu od istog kapetana da može pohoditi sva okolna sela u duvanjskoj krajini. Biskup se zadržao 12 dana krizmajući i propovjedajući nesmetano u prisutnosti samih Turaka.

Skoro pet godina kasnije, 1. listopada 1718, biskup je ponovno došao u duvanjski kraj na poziv braće Kopčića, turskih zapovjednika. Zadržao se ovog puta 16 dana i krizmao 1600 vjernika. S katoličkom Crkvom „izmirio" je 24 pravoslavne osobe. Pohađajući sela javilo mu se šest mladića za sjemenište, koje je biskup smjestio u oratorij sv. Filipa Nerija u Splitu.

Bijanković je 1723. obavio najduži pastirski pohod u svom životu. Krenuvši iz Makarske preko Zadvarja i Studenaca stigao je u Vinicu, a odatle u Roško Polje i Duvno. U svim tim spomenutim selima biskup je obavljao svoje uobičajene pastirske dužnosti, zadržavajući se koliko je bilo potrebno. Iz Duvna krenuo je prema Rakitnu i stigao do Mostara, a na povratku iz Mostara pohađao mnoge hercegovačke župe i stigao u Imotski, odakle je 20. rujna iste godine, po želji splitskog nadbiskupa, otputovao preko Studenaca u livanjsku krajinu. Prva postaja bila je u selu Missi (Miši), gdje je na jednoj poljani zatekao skupljeni narod na župnoj misi koju je celebrirao don Grgo Zarnić (Zrno). O biskupovom dolasku brzo se proširila vijest po čitavom livanjskom kraju. Narod se tih dana biskupovog boravka skupljao u velikom broju iz Podhuma, Srđevića, Lipe, Vržerala, Čivelića i Tribića da se ispovijeda, krizma i čuje biskupovu riječ. Biskup je nakon svih svojih pastirskih dužnosti odsjeo u kući don Grge Zarnića, popa glagoljaša. Sutradan se kod kuće spomenutog popa glagoljaša ispovjedilo oko 440 vjernika koji su došli iz Bile, Gubera, Žabljaka, Radinčića, Dobrog, Zagorićana, Buškog Blata i Grabovice. Na groblju je biskup s fra Petrom iz

Fojnice, kapelanom i fra Martinom i don Grgom Zarnićem služio misu s brojnim vjernicima. Na toj misi biskup je propovijedao u prisutnosti Turaka o Božjoj ljubavi. U toku mise pričestilo se 120 vjernika, izmirila su se dva pravoslavna vojnika s katoličkom Crkvom, učinivši javnu zakletvu. Iz spomenutih sela biskup je krizmao 120 vjernika. Poslije svih tih obreda biskup je sa svojim pratiocima i svećenicima ručao u kući svećenika Zarnića. Tom zgodom biskup je naredio da se na groblju napravi jedna kućica koja bi služila don Grgi Zarniću kao kapelica. Također je naredio da se na groblju stavi jedan veliki hrastov križ, da se groblje ogradi kako ne bi mogle ulaziti životinje.

23. rujna iste godine otišao je u selo Vukiće gdje ga je dočekalo 400 vjernika sa željom da se ispovijede i krizmaju. Skupa sa svećenicima biskup je to i učinio. Za vrijeme mise pričestilo se 230 i 350 osoba se krizmalo. Svećenici su ručali zajedno s biskupom u kući ljubaznog čovjeka Pavla Mihaljevića. Poslije ručka je biskup sa svojim pratiocima ponovno ispovijedao i krizmao vjernike iz Prisoja, Buškog Blata, Grabovice, Korita, Kablića, Priluke, Žirovića i Ljubunčića.

Dana 24. rujna 1723. Bijanković je stigao u selo Grabovicu. To selo brojilo je 60 kuća i 800 duša. U njem se zadržao 3 dana i krizmao 340 vjernika. Jedan pravoslavni bračni par „izmirio" je javno s katoličkom Crkvom. Okupljenom narodu propovijedao je o strahu Božjem u prisutnosti Turaka. Mustafa Pošić iz Podhuma prijavio je biskupa turskom zapovjedništvu u Livnu, jer bez njegova odobrenja javno propovijeda i obavlja procesije u Grabovici. Pošić je došavši kući obolio i umro. Njegova smrt uplašila je Turke u Livnu i okolici, pa su izjavili da se ne protive biskupu i kršćanima. Bijanković piše da ovaj narod nije vidio biskupa 46 godina.

U izvještaju iz 1723. biskup spominje slijedeća sela: Prisoje, Grabovicu, Korita i Buško Blato. Ostala sela koja danas postoje, a spominjana su u nekoliko izvještaja redovno od 1800. god. ne navodi, jer su bila vrlo malena. Mogla su imati od 2 do 5 obitelji. Nama danas još nije jasno koje je to selo Buško Blato koje biskup spominje i koje će kasnije 1743. spomenuti u svom izvještaju apostolski vikar Bosne fra

Marijan Bogdanović. Moglo bi to selo biti ili Liskovača ili sva okolna sela spojena u jedan naziv, Buško Blato.

Iz mnogih biskupskih izvještaja i pisama čule su se lakše i teže tužbe na „Turke" onih vremena, uglavnom stvarne, a gdjekada možda i pretjerane, da se lakše postigne pomoć iz kršćanskih zemalja i od Svete Stolice. Ipak, ne manjkaju ni primjeri o prijateljskim odnosima između muslimana u Bosni i Hercegovini i kršćanske raje, posebno njezina svećenstva, kako franjevaca tako i misnika glagoljaša u Duvnu, Livnu, Kupresu i dijelu Hercegovine.[11] Tu ne manjka viteštva i prijateljstva između krajiških zapovjednika iz turske Bosne i onih sa kršćanske vojne krajine.

Biskup Bijanković najbolji je svjedok u toj stvari.[12] Uživao je milost i ugled kod najuvaženijih i najmoćnijih muslimanskih obitelji Livna, Duvna i zapadne Hercegovine. Takvi su bili gospodari Duvna Kopčići, braća Ibrahim-beg, Džafer-beg, Muho-beg i Derviš-beg i njihov nećak Zulfikar-beg. „Biskupa su primili u njihovoj kući s odličnim poštovanjem i pokazali se toliko humanim i punim dubokog poštovanja kako to on prije nije mogao ni zamisliti". Mehmed-aga Vučjaković, kapetan mostarski, posebno je srdačno primao biskupa Nikolu Bijankovića, nazivao ga svojim prijateljem i ne samo da se složio s prijedlogom biskupovim, nego je i tražio od njega da otvori školu u Mostaru sa sposobnim učiteljem na čelu u koju bi i muslimani mogli slati svoju djecu, osobito da u njoj nauče talijanski jezik.[13] Njegovo pismo oko 1721. počinje ovako: „Od mene kapetana mostarskoga, gospodska i plemenita, pozdrav svake časti i časne fale dostojnom biskupu od Makarske momu prijatelju".[14] Bijanković nadalje piše sv. Zboru za širenje vjere u Rimu, zvanom obično „Propaganda" (Sv. Kongregacija de Propaganda Fide) da ne samo kršćani nego i muslimani rado primaju njegov blagoslov, osobito djeca i bolesnici, mole se napisane molitvice njegovom rukom (zapisi), vesele se njegovu pohodu i traže da ih opet skoro posjeti, itd. Samo do 1714. sedam je puta časni sluga Božji Bijanković obavio u turskoj zemlji svoj pastirski pohod, slično tako i kasnije, spavajući po bijednim kolibama i štalama, jedući kao i

njegov siromašni narod sijerkov kruh[15] i podnoseći svaki trud i muku, tako da je jedan od njegovih pratilaca, mladi klerik, od toga i umro.

Možda najznačajniji čin poštovanja i pažnje prema biskupu i kršćanskoj vjeri doživio je biskup Bijanković u ljeto 1710. u Roškom Polju. Kapetan Zejnil-aga („Zelil") primio ga je vrlo prijazno, a „dizdar" Ahmet Isakagić (Ishakagić) s izvanrednim poštovanjem i ljubavlju (čast dizdara imao je očito po starom tvrdom gradu Rogu kao njegov zapovjednik, pod kojim se prostire polje i župa Roško Polje).

Za vrijeme posjeta upitao je dizdar biskupa, kada će zarediti mladog Grgu Kardumovića (Kardunovića), sina njegova kmeta, kojeg je prije dvije godine bio poslao na naukovanje u Makarsku (možda točnije u Priko kod Omiša, glagoljaško sjemenište). Veli mu biskup, o idućem Uskrsu, ako mladić bude imao potrebnu nadarbinu tj. neki posjed od kojega može živjeti budući svećenik, jer mu biskupija ne može pružiti potrebna sredstva za uzdržavanje. Drugi dan, kad je biskup već bio prešao u drugo selo, u Vojkoviće, dojaše za njim Ahmet-aga sa svojim bratom Bajramom i donese dokument u službenom obliku kojim od svog imanja daruje budućem svećeniku Grgi Kardumoviću zemlju veliku 30 dana oranja; biskup je to uz veliku zahvalnost prihvatio kao posve dovoljnu nadarbinu da se kandidat može rediti.[16] Budući da je opasnost od hajduka i drugih zlikovaca bila za biskupa i njegovu pratnju vrlo velika, otpratio ih je dizdarev brat do slijedećeg konačišta.

Postoji još jedno Ahmet-agino pismo biskupu, od 6. ožujka 1709., sačuvano u Arhivu makarske biskupije, Turske listine, str. 112:

„Vele drago pozdravljanje od mene dizdara Roškoga i brata njegova Bajrama našemu vele dragu prijatelju Mikuli Bijankoviću biskupu makarskomu – zaradi toga diteta našega kmeta zahvaljujemo. Dosta ste mu dobra učinili zaradi našega (h)atora; zašto imamo zafalit, a uzdamo se i u napridak da ćete nastojat i većma nas pohađati... Pisano u Roškom Polju na 6. marča 1709."[17]

Slične darovnice, kao ova Grgi Kardumu, postoje u Arhivu splitske nadbiskupije. Jedna takva je dana mladom glagoljašu don Iliji Jur-

čeviću „iz Bosne" u selu Kostanju u Poljicima 14. siječnja 1787. Pred kuratom (župnikom) don Mijom Pupačom daju braća Gojsalići sinovi pokojnog kneza Stipana: don Ivan i don Luka, glagoljaši, te Vrane i Matij, svi iz sela Kostanja, na doživotno uživanje kao potrebni „patrimonij". Braća Gojsalići su „rečenog žakna (žakan – đakon) Iliju Jurčevića iz Bosne, sina pokojnog Nikole iz careve (sultanove) zemlje od mala ditinjstva primili, ranili i upravljali... rečeni žakon naodi se na nauku u kući od iskušenja prid Omišem (Priko). Darovnica opisuje pet zemalja sa njihovim točnim granicama koje „dajemo svi s našom slobodnom voljom i pušćamo, darijemo za njegov pravi patarmonij kako je naredba svete majke crkve".

Na kraju donosimo izvadak iz Bijankovićeva pisma u Rim od 10. studenog 1723. sv. Zboru za širenje vjere. Opisuje kako je dozvolom gradskog kapetana Mehmed–age Vučjakovića pohodio Mostar i tu ostao šest dana.

„U gradu sam našao više od 2000 bolesnika od vrućice i ospica. I nijesu se razlikovali muslimani od kršćana, jednako me zovući da dođem posjetiti bolesnike, moliti se Bogu, blagosloviti kuće, dati im napisane blagoslove, s velikim raspoloženjem za dobro, tako da mi je sam kapetan rekao da bi muslimanima bilo drago da jedan učeni svećenik dođe u ovaj grad i otvori školu, jer bi oni slali djecu u školu da nauče talijanski jezik".[18]

Nakon smrti biskupa Bijankovića, preminulog na glasu svetosti (1730), dolazi mu dostojan zamjenik u časti i na djelu, Šoltanin Stjepan Blašković (1731–1779).[19] Obavio je svoj biskupski pohod godine 1735, u Duvnu, u Mostaru i Rami. Duvno i Rama pripadali su nekada duvanjskoj biskupiji. Slično kao i njegov predšasnik bio je posvuda najljepše primljen, od strane ne samo kršćanskog puka nego isto tako i od muslimana. Mogao je slobodno svuda vršiti pastirske dužnosti i obaviti vizitaciju.

Bosanski vezir izdao mu je posebnu „bujruntiju" za slobodan prolaz i vršenje vjerskih obreda. Vezirovo pismo predao mu je glagoljaš don Ante Budimir. Prešao je tursku granicu u Gorici i tom prili-

kom predao mu je mjesni buljukbaša Sinanović drugu bujruntiju Hasan–age Jusufbegovića, tadašnjeg zapovjednika duvanjskoga kraja. U Duvnu se biskup zadržao nekoliko dana, ispovjedajući vjernike. Pohodio je i stare prijatelje, begove Kopčiće na njihovom odžaku, begovskim dvorima, u selu Kongori 25. srpnja 1735. Preda nj su izašla tri brata Kopčića, dok je četvrti ležao teško bolestan u Kongori. Po svoj prilici to su ona ista četiri bega Kopčića koje smo spomenuli imenom, govoreći o biskupu Bijankoviću. Da što veću čast iskažu biskupu Blaškoviću predstavili su mu također kadiju duvanjskoga i hodžu onoga kraja. Biskup je toplo zahvalio na njihovoj dobroti i uslugama koje su mu neprestano činili. Braća Kopčići sa spomenutim kadijom i hodžom uvijek su bili prisutni njegovim svetim obredima, što ga je zadivilo.

Blašković odatle odlazi u grad Prozor, što ni biskupu Bijankoviću nije bilo uspjelo. Bijanković je bio u nekim ramskim selima i ostao duboko impresioniran pobožnošću tog dobrog puka, ali vjerojatno u grad nije mogao ući.

Prozorski kadija poslao mu je u susret nekog odličnog muslimana. Ovaj ga dovede kadiji u sudnicu. Kadi-efendija postavi biskupa na počasno mjesto, sebi zdesna. Po običaju, iznese kadija pred biskupa parnicu koju je upravo vodio, o nekom spornom novcu između nekih muslimana i katolika. Zamolio je biskupa za njegovo mišljenje u tome pitanju. Biskup se ponajprije nađe u neprilici zbog tolike časti koju mu kadija iskazuje. Izreče slobodno svoje mišljenje s kojim se složiše obje stranke i svi prisutni.[20]

Poslije toga dade kadija na svečan način izjavu koja glasi: „Kao što je suha zemlja u pô ljeta potrebita kiše s neba, tako i naša Rama potrebuje biskupskog blagoslova. Već je prošlo 46 ljeta otkad su oci franjevci, ne znamo iz kojih razloga, vlastitim rukama zapalili samostan i crkvu sv. Petra i otišli pod vodstvom Jankovića sa svom redovničkom obitelji iz Rame u Sinj, sada u Prejasnoj Republici (Mletačkoj)“.[21]

Veoma nas začuđuje ova kadijina „svečana izjava". Nije li ona možda puki kompliment jednom visokom gostu, kakve turske vlasti nikako ne štede. Međutim, kadija nastavlja s nabrajanjem povijesnih događaja koji su mu vrlo dobro poznati, možda upravo iz njegova kadijskog arhiva. Ponajprije, 46 godina prije ove biskupske posjete 1735. znači godinu 1689. Tada je sišao Stjepan Janković s vojskom u Ramu i izveo ramske fratre koji ponesoše sa sobom čudotvornu Gospinu sliku iz stare ramske crkve sv. Petra. Tom zgodom povrati se jedan franjevac, očito u sporazumu s ostalom braćom, i zapali samostan i crkvu, vjerojatno zato da ne bi crkva pala u ruke Turcima i možda bila pretvorena u džamiju.

Sadržajem bogati franjevački „Šematizan provincije Bosne Srebrne", tiskan u Beogradu 1935. stavlja taj događaj u godinu 1687. Isto tako i Batinić.[23] Drugi se pisci teško odlučuju za neku godinu seobe iz Rame, a Božitković[24] i Jelenić[25] godine seobe uopće ne spominju. Možda treba ozbiljno uzeti u obzir ovaj službeni podatak turskog suda s lica mjesta.

Sam biskup Blašković spominje da bi se moglo možda sumnjati glede toliko poštovanja od strane jednog kadije prema katoličkom biskupu. Misli da sadržaj kadijinih riječi odgovara već spomenutim činjenicama koje biskup ranije navodi. Kadija nastavlja: „Čini nam se ne bez razloga da se vašim pohodom vraća nama svako dobro i zato vas pouzdano molimo da nas opet počastite svojom prisutnošću."

Apostolski vikar Dragićević na svom pastirskom pohodu u Rami u studenom 1741. naišao je na težak ženidbeni slučaj nekog kršćanina Bartula Filipovića. Taj je, u očito sumnjivim prilikama, vjenčao pred kadijom u Prozoru svog starijeg sina Matu s djevojkom Ivanom Brizar. Sin je bio teško bolestan i umro je mjesec dana kasnije. Bartul zadrži u kući svoju snahu, navodno iz milosrđa, preko godinu dana. Narod je vjerovao i govorio da on živi sa svojom snahom. Bartul potom otrči kadiji koji bi mogao otkriti njegovu varku, i dobro ga oglobiti. Zato zatraži od kadije da vjenča njegovog mlađeg sina Tomu, zapravo još dječaka, umjesto kojeg je sam nastupio pred kadijom kao sinovljev

zamjenik. Biskup Dragičević, čuvši za tu krupnu sablazan i dvostruko vjenčanje pred kadijom, ukori prestupnika koji se pred biskupom ponese tobože kao pokajnik i pošalje biskupa kadiji da dobije od njega pismo o otpuštanju ove žene. Očito se kadija nadao ili čak primio veliko mito, posebno kad i po drugi puta donese povoljnu presudu za starog Bartula. Ovaj oštro zaprijeti sinu da će ga razbaštiniti i protjerati iz kuće, ako se usudi nešto drugo reći osim: štogod kaže moj otac, rekao sam i ja. Bartul bi nakon toga optužio svoga biskupa da izmišlja stvari i muti mir među podložnicima njegovog osmanlijskog veličanstva, ne mareći za to što se događa ili se već dogodilo po njihovu zakonu. Kad se biskup pojavio pred kadijom, ovaj ga prepozna da je „uz Božju pomoć prije 13 godina", dakle 1728. „istjerao iz njega šejtana koji ga je mnogo mučio". Kadija se postidio svog dobročinitelja biskupa, primio ga vrlo ljubazno i dao mu počasno mjesto, što je začudilo neke od turskih prvaka. Kadija je izjavio da ne želi ni jednom riječju povrijediti kršćanski zakon i njegovu pravdu, te se ispričao zbog onoga što je do sada učinio. Rekao je, mogu brak razriješiti, ako hoću; ne razrješujem ga jer to oni sami neće. Da što više udovolji biskupu, ponovno pozva mladića preda se, zloćudni otac tada sakrije sina govoreći da je on otišao i da je dovoljno izrazio svoju volju, jer ne želi pustiti onu koju je jednom dobio. „Nadpastir (praesul), opasavši se pasom strpljenja oprosti se od kadije i ode".[26]

Ovaj se događaj dogodio 13 godina prije biskupskog pohoda Dragićević u Rami, dakle 1728. Tada je on bio dušobrižnikom u Rami. Sedam godina kasnije, 1735., dolazi biskup Blašković u Prozor i bude onako sjajno počašćen od kadije.

Nakon pastirskog pohoda Prozoru, Blašković odlazi u Mostar. U Mostaru je bio dosta hladno primljen od mostarskog kapetana. Međutim, drugi neki ugledni mostarski muslimani, kao plemeniti Salim--beg Andžić (Handžić) i **stari prijatelj biskupa** Bijankovića, aga Vučjaković, primili su ga na najljepši način i pratili na cijelom putu. U tim prilikama nije bilo više ni spomena o osnutku škole za muslimanske i katoličke dječake, u Mostaru.

Iz Mostara uputi se biskup u Duvno. Na putu neki odlični musliman zamolio je biskupa da blagoslovi njegovu kuću i čitavu obitelj. Jedna stara muslimanka odgovarala je na njegove molitve s 'amen, amen' i na kraju mu rekla: „Neka vam Gospodin Bog dâ lipi dženet" (lijepo nebo). Prije negoli se biskup rastao od ove čestite obitelji primio je na dar suhih riba iz jezera Buškog Blata („ricevette in dono dei pesci secchi del lago di Buško Blato").[27] Najvjerojatnije je to bilo u Grabovici. U selu je bilo posve sigurno i muslimanskih obitelji, pa se kod biskupa Dobretića spominje neka ugledna muslimanka u Grabovici[28] koja je tražila od biskupa vlastoručno pisane blagoslove. Dok je u Grabovici bilo nekoliko muslimanskih obitelji, dotle je selo Vojkovići na Roškom Polju bilo najvećim dijelom muslimansko.

20. srpnja 1735. skupilo se na biskupskoj misi u gradu Duvnu preko 3000 katolika i mnogo muslimana. Među prisutnima na misi bili su i bezi Jusufbegovići, a žena i nećakinja duvanjskog kapetana Hasan–age Jusufbegovića potužiše se biskupu da ih misionar Dujam Maslarda nije pustio da budu posve izbliza prisutne biskupskoj misi.

Četiri dana kasnije biskup i narod zaputiše se na neki brežuljak gdje se skupio silan svijet iz Rame, Kupresa, Ravnoga i drugih mjesta, među kojima mnogi muslimani s raznih strana Bosne. Iza mise biskupu budu predstavljena dva bega Dugalića i beg Filipović koji su stigli taj dan iz Travnika. Narod je smatrao biskupovu propovijed pravednom, ali donekle strogom.

II. IZVJEŠTAJI BOSANSKIH VIKARA

Širenjem patarenstva u Bosni, a još više turskom invazijom koja je stalno 300 godina napredovala na našem narodnom području te izazivala opetovana i masovna migraciona gibanja, a uz to i vjerske promjene stanovništva, došlo je do djelomičnog propadanja starih biskupija i sve jačeg brisanja dijecezanskih granica, čak i u uspomeni tamošnjeg stanovništva. Mnogi su krajevi izgubili staro stanovništvo katoličke vjere koje je onda u tim burnim prilikama tražilo spas u bijegu i

masovnom iseljavanju. U takvim okolnostima je došlo do čestih prepirki između pojedinih biskupa o biskupijskim granicama koje već ni kod Sv. Stolice nisu bile jasne. Novopostavljeni biskupi dobivali su jurisdikciju i nad krajevima koji su spadali drugim biskupijama. Sv. je Stolica davala npr. skradinskom biskupu i upravitelju bosanske biskupije fra Tomi Ivkoviću (1625–1631), rodom iz Fojnice, vlast nad katolicima u prostranim dijelovima naših krajeva pod Turcima, pa je on najveći dio svoga biskupskog djelovanja posvetio Bosni, bez duvanjske biskupije, i Slavoniji, dok je u svojoj skradinskoj biskupiji imao vrlo malo posla. Čitav niz biskupija ostao je bez vlastitog biskupa, a u nekim drugim našla su se u isti tren po dvojica, jedan imenovan iz Rima i drugi od cara iz Beča. Tako je nastalo nejasno stanje ispunjeno skoro neprestanim međusobnim borbama biskupa koji su barem u većini bili u dobroj vjeri, što se tiče njihove jurisdikcije i granica dijeceze, a to ih nije smetalo da barem na papiru prošire granice svoje vlastite biskupije na račun drugih dijeceza, osobito „in partibus infidelium", tj. u krajevima u kojima tada i nije bilo katolika. U ovakvim prilikama dolazilo je i do razmirica između biskupijskog klera koji je podređen samo svom biskupu, posebno onog glagoljaškog i redovnika, „pod dvostrukom jurisdikcijom" koji su tu djelovali, ili između pripadnika različitih redova međusobno.

Upravo u tom trebamo tražiti glavni razlog zašto je Sv. Stolica ustanovila 1735. apostolski vikarijat u otomanskoj Bosni i time riješila ovo dugotrajno i bolno pitanje. Čitava tadašnja turska Bosna koja je bila skoro u cijelosti u današnjim svojim granicama, izuzevši komadić teritorija u bihaćko–cazinskom kraju, potpadala je isključivo pod vlast bosanskog apostolskog vikara. Ipak, još neko kraće vrijeme krajevi na bosansko–dalmatinskoj granici u kojim su sve do trena ustanove vikarijata pastirski djelovali makarski biskupi, i dalje u praksi ostaju prijeporno područje, ali tek za kraće vrijeme. „Iliričkí" svjetovni kler, stari popovi glagoljaši, ne našavši pravog razumijevanja i pomoći kod nekih apostolskih vikara, oslanjali su se još uvijek na splitskog i makarskog biskupa na teritoriju kojih su primali i svoju svećeničku izobrazbu.

Međutim, Sv. Stolica ostala je kod svoje odredbe o apostolskom vikarijatu i postepeno u tom pravcu rješavala sporove. Glagoljaša postepeno nestaje, dok ih konačno ne dokine apostolski vikar fra Augustin Miletić (1813–1832), koji nalaže da oni imaju učiti latinski i s drugim se svećenicima–franjevcima imaju složiti u misi, božanskom oficiju i podjeljivanju sv. sakramenata.[29] On je već ranije prigovarao glagoljašima zbog nedovoljne moralno–teološke naobrazbe i potpunog nedostatka teoloških priručnika na „iliričkom" jeziku. Njegov zahtjev praktično znači dokidanje svjetovnog klera u BiH.

Prvi apostolski vikar i biskup u Bosni bio je fra Mato Delivić (1735–1740). Njegov izvještaj iz 1737. donosi dragocjene podatke u vikarijatu, ali samo o župama koje je on obišao. Na žalost u te ne ubrajamo ni Livno ni Duvno, a pogotovo ne Grabovicu s okolnim selima. Posjete krajevima Duvna, Livna i dijela Hercegovine nije obavio, jer su mu se suprotstavili splitski i makarski biskupi kojima su prije po jurisdikciji u dijecezu pripadali ti krajevi.

Međutim, osnivanjem apostolskog vikarijata 1735. stanje na bosansko–dalmatinskoj granici se počelo pomalo rješavati, a dolaskom biskupa nakon određenog broja godina u Bosni se konačno i riješilo. Prve izvještaje bosanskih biskupa i vikara o duvanjskom i livanjskom kraju skoro redovno imamo od 1741. Ti izvještaji, kao i oni makarskih biskupa koje smo ukratko obradili, veoma su važni za povijest ovih krajeva i naroda koji obitava u njima.

Nasljednik biskupa i apostolskog vikara fra Mate Delivića bio je fra Pavo Dragičević (1740–1767). Odmah prve godine svoje uprave počeo je vršiti kanonske vizite, dijeliti sakramente i prikupljati podatke o vjerskom životu kršćana na teritoriju vikarijata u otomanskoj (turskoj) Bosni i zapadnoj Hercegovini. Nije se obazirao na stavove makarskih biskupa, nego se čvrsto držao ovlaštenja Sv. Stolice. On je obavijestio franjevce, koji su uglavnom pastorizirali u spomenutom vikarijatu, da na tom području ne može pastorizirati ni jedan svećenik ni misionar koji nema njegove dozvole. Ovdje donosimo njegova dva izvještaja: prvi poslan u Rim 29.II.1744. i drugi 25.XI.1762. Također

prikazat ćemo stanje u duvanjskoj i livanjskoj župi (u kojoj je i Grabovica s okolnim selima) prema izvještajima biskupa i vikara fra Marka Dobretića, koje je poslao u Rim: prvi (tj. njegov drugi) 12.VII.1777. i drugi (tj. njegov treći) 2.VI.1780. Poslije ovih izvještaja iznijet ćemo popise pučanstva u Grabovici i okolnim selima iz 1743. (biskupa Dragičevića) i 1768. (biskupa Bogdanovića).

1. Izvještaji vikara i biskupa Dragičevića

Biskup Dragićević prvi je skupio podatke o katoličkom stanovništvu cjelokupne Bosne od Save do Neretve, dakle, bez trebinjske biskupije. Podaci imaju veliku etnološku vrijednost. Objelodanio ih je dr. Dominik Mandić 25. god. kasnije zajedno s podacima biskupa Bogdanovića?[30] Podaci su poslužili mnogim istraživačima podrijetla i migracije stanovništva, a dr. Luka Đaković ih je objelodanio u knjizi: Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine (na osnovu popisa katoličkog stanovništva 1743.) I. sv., Sarajevo 1979, u Građi, knjiga 19, Akademije nauka i umjetnosti BiH.
Biskup Dragičević počinje svoj kanonski pohod sa župom Livno koja je tada imala 35 katoličkih sela, 446 kuća ili obitelji a 2740 vjernika za pričest (iznad 12 godina) i 1222 djece koja se još ne pričešćuju. U župi su djelovala dva franjevca iz Fojnice, fra Petar Ličanović i kapelan fra Lovro Šimić, a uz njih kao pomoćni kapelani djelovala su četiri svjetovna svećenika glagoljaša od kojih spominje imenom samo dvojicu, don Matu Perkovića i don Miju Ćurića. Sva četvorica su iz istog kraja, tj. livanjskoga.

U Livanjskom polju zadržao se 15 dana i misio i krizmao na tri mjesta: u Strupniću, Dobrom i Grabovici. „Na 1. studenoga 1741. na svetkovinu Svih svetih presvijetli i prečasni gospodin (biskup) služio je sv. misu kraj kuće svjetovnog svećenika don Mije Ćurića... (nabraja imena krizmanika). Ovdje je našao Tomu Drmića i Vidu Omrčenović koji su tvrdoglavo sklopili brak pred sucem nevjernikom (kadija). Presvijetli gospodin imao je mnogo posla da ih dovede do pokajanja i kø-

Zidani stećak zvan Nakića greb, u Koritima, iz 17. st.

Stećak iz Grabovice, nekropola Naklo.

Groblje sela Zrinu s lijepom kapelicom sv. Petra apostola. Uređeno i obnovljeno 1965.

Pogled na dio groblja u Kostima s kapelicom, koja se temeljito obnavlja.

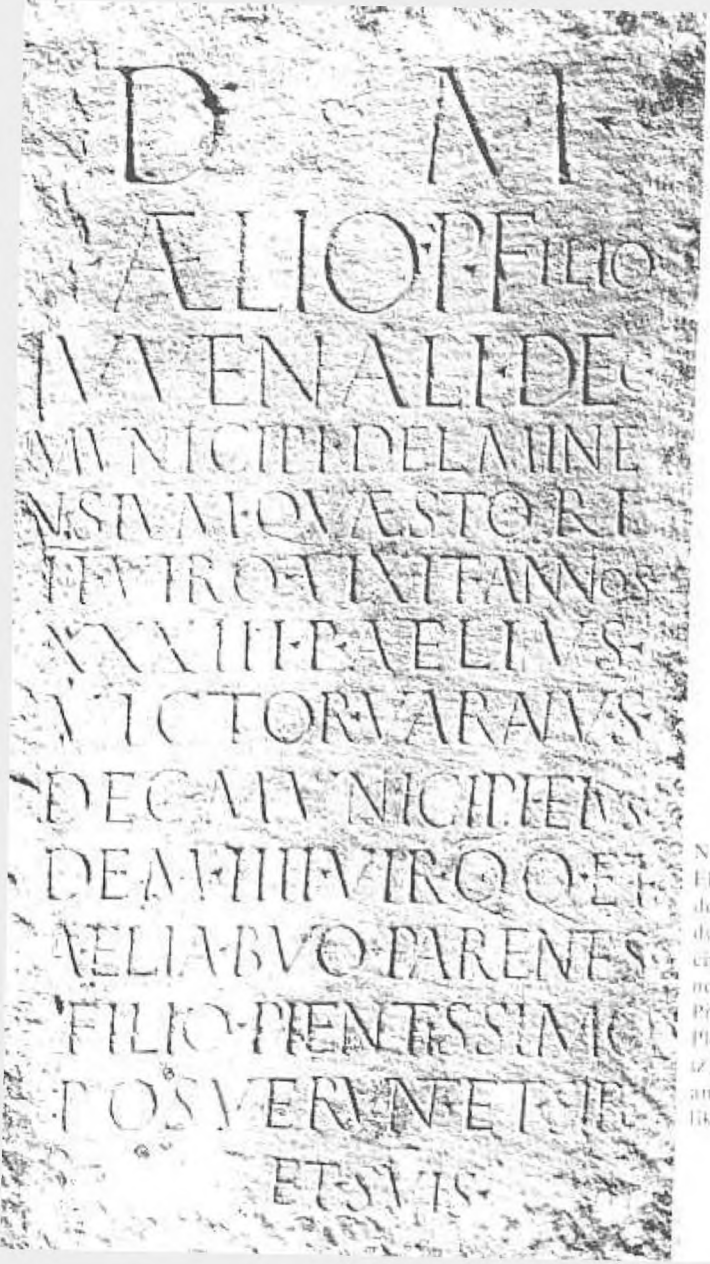

Natpis Publija Elija Juvenala, dekuriona i duovira municipija Delminensiuma, u Prisoju. Ploča iskopana iz krstionice antičke bazilike u 6. st.

Groblje na Koštrinom brdu s kapelicom, koja je u toku obnove

Kapelica i groblje u Docu.

načno odriješi od kazne i vjenča pred župnikom."[31] Jelenić ispušta imena krizmanika, ali nalazimo ih kod Luke Đakovića u fotokopiji, kako slijedi:

Prisoje, biskup krizmaje 31. listopada 1741. kraj kuće Mije Perkovića:

Krizmanik(ca)	god. starosti	kum(a)
1. Stjepan Ćosić	7	Krizanto Terzić
2. Filip Omrčen	7	don Matej Zrnić
3. Jelena Ćosić	15	Petronila Rnjkašević
4. Mijo Ćosić	8	Krizanto Terzić
5. Krizanto Anić	7	don Mijo Ćurić
6. Stipo Terzić	7	don Ilija Vrdoljak
7. Pavo Terzić	8	don Ilija Vrdoljak
8. Ivan Perković	7	don Mijo Ćurić
9. Marta Terzić	8	Ana Omrčenović
10. Šimun Škorić (iz Vrželara)	36	Jure Sučić
11. Jakov Perković	7	Pavo Jazvić
12. Anđela Sučić	7	Anastazija Perković

Grabovica, 31. listopada 1741. kraj kuće Mije Bartulovića:

Ante Oborović	7	Andrija Ivanković iz Orašja, župa Rama
2. Petar Anić	7	Ante Bartulović
3. Mate Omrčenović	8	Mijo Bartulović
4. Natalija Perković (Božica)	8	Kata Oborović
5. Jelena Omrčenović	7	Petronila Ćurić
6. Petar Omrčenović	8	Ante Bartulović
7. Ante Omrčenović	7	Krizanto Krišto
8. Iva Omrčenović	8	Magdalena Omrčen
9. Marko Omrčen	7	Mijo Bartulović
10. Filip Krajinović	8	Marko Omrčenović
11. Natalis (Božo) Kutlešić	7	Nikola Omrčen

12.	Anastazija Omrčen		Anastazija Anić
13.	Ruža Kutlešić	0	Magdalena Ćosić
14.	Margarita Omrčen	7	Magdalena Anić
15.	Matija Bartulović	7	Ruža Perković
16.	Andrija Bartulović	8	Marko Omrčenović
17.	Petar Kutlešić	8	Nikola Omrčenović

Grabovica, 1. studenoga 1741. kod kuće don Mije Ćurića, biskup misio i krizmao slijedeće:

	Nikola Ćurić	7	Josip Kulijerević iz Fojnice
2.	Jelena Anić	13	Lucija Omrčenović
3.	Josip Kutlešić	14	Grgur Bartulović
4.	Ruža Grabovac	12	Margarita Kamberović
5.	Ante Kutlešić	12	Andrija Perković
6.	Jure Omrčen	7	Ilija Oborović
7.	Jakov Krištić	7	don Mijo Ćurić
8.	Mijo Krištić	8	don Mijo Ćurić
9.	Luka Omrčenović	7	Ivan Oborović
10.	Vida Krištić	8	Petronila Ćurić
11.	Mate Grabovac	7	Krizanto Krišto
12.	Ana Ćurić	7	Matija Omrčenović
13.	Jelena Krainović	8	Vida Budimirović
14.	Mato Sučić	30	Nikola Perković
15.	Jelena Ćurić	7	Vida Bartulović
16.	Sarrich (Šarić) Jelena	8	Margarita Ćurić
17.	Jelena Borovac	7	Margarita Krištić iz Prisoja

Spominje slučaj Tome Drmića i Vide Omrčenović, prikazan već ranije.

Sutradan 2. studenoga 1741. biskup je poranio u selo Vinicu, u župi Duvno, kamo je stigao u 16 sati. Narod je sazvan rogom, pa je biskup čitao sv. misu sa kratkim nagovorom vjernicima i dijelio sv. krizmu 23 vjernika.

Odatle se biskup zaputio u Roško Polje, gdje se nalazi posve srušena crkva sv. Ivana Krstitelja. Kraj ruševina crkve na blagdan tog sveca slavi se sveta misa, a nekoliko se puta godišnje drži sajam (dernek). Župnik nema nikakve stalne kuće, nego se zadržava po selima župe kao stalni gost. Uz dvojicu otaca franjevaca, župnika fra Martina Gabrića i kapelana fra Miju Paukovića, djeluje kao pomoćni kapelan don Andrija Čavlinović, rodom iz Letke kod Duvna. Znao je i latinski jezik. Iz popisa krizmanika 1741. vidi se da je glagoljaš don Andrija bio krizmani kum i to: u Roškom Polju dječaku Jozi Nevistiću, zatim u Rakitnu koje u to doba pripada duvanjskoj župi dječacima Nikoli i Marku Rajčeviću, Andri Ivankoviću, Miji Džombiću i Anti Milićeviću, u Mrkodolu Andriji Vidoviću, te u Eminovu Selu Grgi Mlakiću, Filipu Bakoviću i Matiji Jazidžiću. Iz toga slijedi da je don Andrija Čavlinović pratio biskupa fra Pavu Dragičevića na krizmi, i to ne samo po duvanjskoj župi nego i po Kupresu koji je tada spadao skopljanskoj župi (sjedište je bilo u Gornjem Skoplju, tj. Gornjem Vakufu). Na Kupresu je bio krizmenim kumom, prema knjizi M. Džaje, petorici dječaka.[32] Tu treba ispraviti Džaju koji veli da je biskup bio makarski, dok je stvarno bio bosanski vikar i biskup Dragičević.

Nakon pohoda Roškom Polju kod Jelenića, dalje nema podataka o selima i krizmanicima u najvećem dijelu prostrane duvanjske župe koja se stere od Drežnice na Neretvi preko Rakitna do Šuice i Livanjskog polja. Brojila je tada 17 sela sa 332 kuće i 3501 vjernikom, od kojih 1399 djece.[33]

Prema objavljenim dokumentima biskup Dragičević je bio ponovno u livanjskoj župi i to u selu Prisoju 9. studenoga 1761.[34] Došao je tamo iz Mandina Sela u duvanjskoj župi koja je od zadnje vizitacije imala:

krštenih 448
umrlih 82
vjenčanih 53

Župa je tada brojila 284 obitelji s 2771 dušom. Međutim, to još ne znači da on u međuvremenu (1743–1761) nije možda još koji puta po-

hodio svoj apostolski vikarijat, pa tako i Duvno i Livno, ali o tome nije ništa objelodanjeno, a možda ni sačuvano. Po kiši i sav mokar stigao je do kuće velikog siromaha Nikole Perkovića, gdje je prenoćio u govedskoj štali. Uslijed neprestane kiše nije mogao nitko iz kuće izaći ni u nju unići, pa biskup nije mogao obaviti nikakvih svojih funkcija. Četri dana nije mogao zbog poplave izaći iz kuće osim što je pregledao rad, a možda i knjige mjesnog župnika. Sutradan odlazi biskup u selo Čuklić. Prema biskupovim riječima selo leži gotovo usred livanjske župe i ima župni stan u kojem obično stanuje župnik. Budući da silne kiše nisu prestajale, biskup je otišao u neku podalju veću štalu, za tu zgodu po mogućnosti očišćenu, pa je sabranom narodu, ukoliko je taj mogao doći, održao sv. misu i propovijed, te podijelio krizmu 94 vjernika. To je bilo u nedjelju 15. studenoga 1761. Tri dana kasnije u istoj livanjskoj župi održao je biskup svoj pastirski pohod uz sv. misu i sv. potvrdu u selu Grabovici.

Pregledavši župske knjige našao je biskup u ovoj župi, svakako livanjskoj, da je od njegove posljednje vizitacije bilo upisano u matice:

krštenih 632
umrlih 236
vjenčanih 90

U župi je bilo 734 obitelji i 6733 vjernika.[35]

Budući da je trajalo nevrijeme bio je naumio da ne nastavi svoj kanonski pohod, nego da svrati samo u Duvno. Kako su se, međutim, pronijele loše glasine zbog ratnih događaja između Bošnjaka i Dalmatinaca (Turaka i Mlečana), da mu se ne bi osujetio njegov daljnji biskupski put, nastavio je ipak sa svojim biskupskim radom najprije u Rakitnu, a zatim po hercegovačkim župama.

U Hercegovini pohodi najprije župu „Blatto", znači Mostarsko Blato. Svraća u seoce Zarnce (čitaj Crnče, danas Crnač). Tu je prenoćio u kući don Mije Vuletića, svjetovnog svećenika glagoljaša i brata mu. Pohodi zatim selo Mokro polje ili Pribinoviće, gdje župnik franjevac ima na osamljenom mjestu svoju župnu kućicu. Sv. misa je održana pod granatim hrastom. Nakon toga prolazi i posjećuje župu Mostar

(sela Knežpolje i Polog), Broćno, Veljake ili Ljubuški, zatim Drinovce i Posušje. Biskup, već i bolestan, odmara se tu u župnom stanu. Služi misu pod vedrim nebom (sub divo) 20. prosinca 1761. i dijeli sv. krizmu. Sutradan stiže u krajnje selo posuške župe Zagorje, te i tu dijeli sv. potvrdu manjem broju vjernika. Taj isti dan je i u Zagorju i u Roškom Polju. Tu župnik nema svoje stalne župne kuće. Biskup svraća glagoljašu don Tomi Kolakoviću, koji je domorodac toga kraja. Biskup fra Marijan Bogdanović piše 14. lipnja 1768. da je don Tomo nekoliko godina zastupao župnika u Rakitnu. Turci su ga globili 50 talira, jer je vjenčao djevojku koja se htjela poturčiti. Istina je, međutim, da je pobjegla u Dalmaciju da izbjegne turske zasjede.[36] U Šuici, gdje je don Tomo umro i zakopan, mjesno groblje se zove Kolakovim grobljem upravo po tome glagoljašu. Na njemu leže i dvojice franjevaca, fra Franjo Bašadur (Dobretić), umro 1901. i fra Pio Knezović – Bago, umro 1926.[37] Na 22. prosinca nije mogao nitko doći na namjeravane biskupske funkcije ili za svoje duhovne potrebe zbog snježne mećave. Sutradan 23. prosinca vrijeme se nešto poboljšalo te su vjernici mogli biti prisutni biskupskoj misi pod vedrim nebom. Oltar su zaštitili od vjetra nekim pokrivačima. Svećenici su, međutim, „dijelili duhovnu hranu", tj. ispovijedali i pričešćivali. Na kraju je rekao misu biskup Dragičević i održao okupljenim vjernicima propovijed, te je po svojoj pastirskoj dužnosti izrekao sve što je smatrao potrebnim. Biskup je na svršetku podijelio sakrament potvrde.

Po dužnosti pregledao je oltar, misno ruho i posude, te župske knjige. Iz njih se vidjelo da je od zadnjeg biskupskog pohoda bilo u župi:

krštenih	129
umrlih	32
vjenčanih	23

Budući da tadašnji župnik fra Marko Ćorić nije imao brojno stanje duša župe, a i u nekim drugim stvarima pokazao se nemarnim, te je i nakon biskupskih opomena i odlaska bio još nemarniji, to je biskup na prijedlog red. starješine na njegovo mjesto imenovao fra Rafaela iz Va-

reša. Novi župnik je ustanovio da župa ima u to vrijeme 90 obitelji s 1088 duša. Sutradan, na Badnjak, apostolski vikar otišao je iz Roškog Polja opet duvanjskom župniku, a zbog Božića nije mogao otići na drugo mjesto. Kako se tu i zadržao, to je u nedjelju 27. prosinca, na svetkovinu sv. Ivana Apostola i Evanđeliste, podijelio sv. potvrdu djeci koja prije nisu mogla ili nisu uspjela doći. Odatle se biskup vratio u Fojnicu usprkos zimskom vremenu, te je nastavio započeti kanonski pohod u Sarajevu, u dijelu grada nazvanom Latinlukom, i tu je 16. travnja 1762. celebrirao i dijelio sv. krizmu, dok je njegov pratilac o. fra Filip iz Lašve, fojnički gvardijan, pretrpio zlostavljanje i umalo nije bio ubijen.[38]

2. Izvještaji biskupa i vikara Marka Dobretića

Fra Marko Dobretić, naslovni biskup eritrejski, apostolski vikar u Bosni (1772–1784) ostao je u uspomeni naroda i svećenika posebno poštovan i obljubljen. O prvoj njegovoj kanonskoj vizitaciji nije objavljena, a možda ni sačuvana, njezina relacija. Drugu svoju vizitaciju obavlja on 1773–77 i započinje je u svojoj 70. godini života.[39]

Svoj pastirski pohod započinje u Skoplju, te preko Rame i Duvna nastavlja put kroz hercegovačke župe. Na putu ga prati neprestana kiša i druge tegobe, posebno bijedna prenoćišta po pojatama i sjenicima. Starost, gotovo bolest, tegobe puta i nevremena još mu više otežava, dok mira i odmora ne nalazi po kućama vrlo siromašnog naroda. Započeo je svoju službu sv. misom i dijeljenjem potvrde u mjestu zvanom Križ, odakle ode u selo Vidašić (danas Vedašić) u gornjem dijelu župe, udaljenom tri sata hoda. Zatim se premjesti u Bukovicu i iz nje u Rakitno. Usput je imao teških neprilika sa Saracenima (Turcima koji su skupljali porez). Tu je pregledao župske knjige duvanjske župe koja tada ima sjedište u Bukovici. U Duvno dolazi iz Rame utrošivši 10 sati vrlo mučnog hoda i stigavši samo napola živ u Bukovicu u kojoj je pregledao župske matice i knjige i našao da je od posljednje njegove vizitacije prije skoro 3 godine, bilo u župi (4. kolovoza 1773.):

krštenih	441
umrlih	89
vjenčanih	55

U Duvnu je krizmao 312 vjernika. Katoličkih kuća bilo je 336, vjernika pričesnika 2563, a malih nepričesnika 1160, svega 3723. Svećenika u župi bilo je pet, dva franjevca i tri glagoljaša.

Franjevci su bili župnici i kapelani, a popovi glagoljaši, svjetovni svećenici njihovi pomoćnici prema potrebi, zvani gdjekad „pomoćnici koji služe za ispovijedanje" (kako to veli u svom službenom izvještaju Rimu provincijal Bosne srebrne fra Bono Benić).[40]

Iz Rakitna u duvanjskoj župi nastavio je put prema župi Blato. Prošao je vrletnom i vrlo opasnom gorom zvanom Gvozd a kod naroda „Hajdučko gnijezdo", do prvog sela blatske župe. Zove ga „Crnac" (Crnač), gdje mu je izišao u susret župni pomoćnik (don Mijo Vuletić?). Tu je bio najljepše primljen u kući Petra Vuletića, pravog i vrlo pobožnog kršćanina, brata don Mijina. Prošavši župe Blato, Mostar, Broćno, Ljubuški, Ružiće i Posušje, po svom biskupskom poslu stiže u župu Roško Polje udaljenu pet sati vrlo teška, opasna i strma puta od Posušja.

Na putu je presvijetli i prečasni gospodin biskup Dobretić onih dana upadao u zasjede i napadaje „tirana", pa da izbjegne prijetnjama svom životu, te lancima i udarcima, morao je toliko moliti, poklanjati i davati novac, tako da je ostao bez šolde u džepu i morao je uzimati novac u zajam.

U Roško Polje stigao je 25. lipnja 1776. Sutradan je govorio misu na oltaru pod vedrim nebom i krizmao 19 vjernika. Čitav dan mu je prošao u raznom poslu i rješavanju raznih vjerskih slučajeva i dr. poslova. Tu se posebno radilo o nekim popovima „sa mletačkog teritorija koji se naokolo vuku i zarađuju nedolično novac i šireći koješta što se ne sviđa ni Bogu ni ljudima (o ovomu bi trebalo koješta reći glede praznovjerja i zavađanja neukih osoba), što ovdje ispuštamo radi kratkoće ali za lijek (utjehu) nadbiskupa splitskoga iz čije dijeceze spomenuti svećenici dolaze".[41]

Ne sumnjamo u biskupove riječi, ali treba ipak istaknuti da spomenuti „svećenici lutalice" nisu uopće bili naši domaći popovi glagoljaši, nego nepoznati ljudi s mletačkog teritorija, po svoj prilici otpušteni nedostojni svećenici, a pokoji od njih i običan varalica koji uopće nije ni bio svećenik, kakav nam je jedan poznat upravo u Grabovici.

Biskup Dobretić je posvetio u Roškom Polju dva kaleža s patenama, jedan za ovu i drugi za duvanjsku župu. Tu je i odriješio tri čovjeka od izopćenja iz Crkve: dvojicu stoga jer su u pijanstvu tukli svećenika, a trećeg što je pomogao u otmici djevojke, koja nije uspjela zbog otpora rodbine i susjeda. Na 29. lipnja, svetkovinu apostolskog prvaka sv. Petra, biskup je govorio misu na kamenom oltaru koji je ostao u ruševinama crkve sv. Ivana Krstitelja. Naroda je bilo mnogo i krizmao je 28 osoba. Svima je preporučivao učenje kršćanskog nauka i ispitao župnika. U pregledanim župskim maticama našao je da je u poljednje tri godine bilo u župi:

krštenih	162
umrlih	60
vjenčanih	29
misa rečenih	
za narod	255

U župi su bila tri svećenika, jedan redovnik i dva svjetovna. Katoličkih kuća bilo je 116, vjernika 1336, od kojih mlađih od 12 godina 482.

Odavde je krenuo po vrlo tegobnom putu i stigao za 3 sata hoda u Grabovicu, a pratila ga je kiša i grmljavina. Prenoćio je u podrtoj pojati i sa svih strana otvorenoj, uz kuću katolika Ivana Šarića gdje je bio bijedno smješten. Narod je u to vrijeme bio u prosjeku vrlo siromašan, stanovao je u kolibicama prekrivenim slamom.

U Grabovici je od 30. lipnja do 2. srpnja biskup svaki dan govorio misu i krizmao ukupno 111 osoba. Zadnja krizma je zbog teškog pljuska i jakog vjetra bila u jednom vrlo starom i podrtom sjeniku (pojati). Na toj krizmi našlo se devet svećenika, što svjetovnih što redovnika, koji se onda potajno zbog straha od Turaka raziđoše. Ne treba zaboraviti da je u blizini bila opasna mletačka granica i da su se svuda

povlačili turski uhode koji su se raspitivali o velikom čovjeku, koji se zove biskup. On je sam sa zavjetovanim laikom potajno išao bespućem do slijedećeg sela ove livanjske župe koje se zove Vučići, a udaljeno je dva sata hoda. Okrijepivši se u Grabovici siromašnom užinom biskup je stigao u Vučiće iza pola noći. Primio ga je na konak katolički domaćin Petar Mihaljević (Miaglevich) iz čijega roda je bio također svjetovni svećenik. Najvjerojatnije je to bio don Jure Mihaljević koji je umro 17. travnja 1785. dakle, devet godina nakon biskupova pohoda. Drugi don Jure Mihaljević, sin Ilijin, koji je učio kod već spomenutog don Luke Pupače u Kostanjima, dobio je sličan patrimonij 1790. pa je po tome postao svećenikom barem pet godina kasnije nakon smrti prvoga don Jure.

Potajno je odatle otišao u Srđeviće, udaljene dva sata hoda i bio je primljen u kuću „vrlo dostojnog gospodina Ilije Vrdoljaka, svjetovnog svećenika, gdje je bio pristojno ugošćen". U Čuklić, gdje je bila župna kuća, biskup dolazi potajno, otpustivši od sebe ostale svećenike i samog župnika, u dva sata noću, s velikim strahom. Nije sklopio oka cijele noći nešto zbog velikog umora, a još više od silnog straha pred neprijateljima. Odatle je otišao u Rujane, a zatim u Priluku. Tu je grom udario osamnaestogodišnju kćer Tadije Rimca koja je kupila sijeno na livadi, i ostala mrtva. U istom mjestu Grgo Lerotić dotjerao je stado ovaca na neko jezerce na pojenje. Ovce, silnom žeđu gonjene, pojuriše u vodu i potopi ih se ukupno 104. Narod govori da ono i nije samo jezero, nego je opsjednuto od đavla. Sam Bog zna što je istina i zbog čega se dogodio taj slučaj utapljanja. Ova dva slučaja dogodila su se na isti dan, 11. srpnja 1776. kad je biskup u Priluci imao misu, propovijed i krizmu.

Odatle biskup odlazi u Ljubunčić gdje je bio također župni stan, tu misi, propovijeda, ispovijeda i krizma vjernike.

Pri pregledu matica i ostalih župnih knjiga biskup je ustanovio da je od srpnja 1773. do srpnja 1776. bilo:

krštenih	1027
umrlih	353

vjenčanih 164
misa rečenih
za narod 252

U župi Livno je bilo 4878 pričesnika, a 2491 djece koja se ne pričešćuju. Svih vjernika 7369. U ovoj župi bilo je osam svećenika, i to tri redovnika i pet popova glagoljaša. Iz livanjske župe biskup je otišao u Glamoč i na Kupres i stigao u župu skopljansku.

U izvještaju od 2. lipnja 1780. biskup Dobretić opisuje svoj treći kanonski pohod koji obuhvaća 1779. i 1780. godinu.[42]

Starac biskup, tada već sedamdesettrogodišnjak, polazi iz samostana u Fojnici zadnjeg dana mjeseca travnja preko planine Šćita najprije u župu Skoplje, iz nje dalje u Ramu, te 10. svibnja 1779. otisne se preko vrletnog Tribiševa u Ljubuši planini trideset milja daleko i stigne posve iscrpljen u Bukovicu. Tu je bila župna kuća slamom pokrivena. Na 13. svibnja drži sv. misu i krizmu u spilji zvanoj „Pećina" na osamljenu i daleku mjestu gdje se od straha pred Turcima i inače znala služiti sv. misa. Biskup uz svoga tajnika fra Filipa Šimića iz Jajca, župnika i petorice svjetovnih svećenika drži sv. misu i krizma 137 vjernika. Tri dana kasnije održao je strašnu propovijed u kojoj je grmio protiv onih koji se krivo zaklinju, bogohulno psuju, pijančevaju i pred kadijom se vjenčaju.

Odatle prelazi u Vidašić (Vedašić), odsjeda u kući kršćanina Bože Papića, te u mjestu misi i krizma. U tom stiže iz grada Županjca mala delegacije nekih muslimana poslanih, kako vele, od najuglednijih građana s dvije molbe: prvo, da se kršćani mole Bogu da biskup kod njih umre i bude pokopan, čvrsto vjerujući da će njegov grob štititi ovaj kraj od nevremena, tuče i uroka (veli se doslovno: drugih šteta); drugo, da raščini glagoljaša don Grgu Ljubasovića koga su neki loši kršćani tužili turskom sudu. – Što se prve molbe tiče dogodilo se upravo protivno: Bog je potkrijepio i sačuvao vrijednoga pastira za spas svoga naroda; a što se tiče druge molbe biskup je razborito odgodio stvar dok ne dođe u onaj kraj gdje se nalaze tužitelji, te sasluša i popa glagoljaša i njegove protivnike, te će onda stvar javiti sudu.

U župskim knjigama našao je biskup:

krštenih	580
umrlih	90
vjenčanih	67

U župi je krizmao 414 vjernika. Katoličkih domova bilo je 266 s 2294 osobe za pričest i 1122 malih, svega 3516. Pohvalio je župnika i sve njegove suradnike zbog revne i točne službe i zaželio da i ubuduće tako rade.[44]

U Rakitnu, krajnjem selu župe, stigao je u pratnji župnika i dvojice glagoljaša za četiri sata napornog hoda. Prenoćio je u bijednoj kolibici kraj kuće Marka Jakovljevića. Misu je rekao na oltaru podignutom usred ruševina crkve sv. Mihovila Arkanđela. Sijedi biskup krizmao je sjedeći na samaru samo 10 vjernika. Ostatak vremena do zaslaska sunca proveo je vodeći mučne rasprave i mirio zavađene vjernike.

Na 21. svibnja uputio se u župu Blato prolazeći opasnim i vrletnim Gvozdom, u pratnji sedmoro naoružanih ljudi zbog hajduka. Na putu, još u polju Rakitna, prošli su kraj mjesta gdje je prošle godine bio nabijen na kolac i umro strašnom smrću neki katolik. Taj je ubio nekog uglednog Turčina u obrani svoga života. Na brežuljku usred polja, na mjestu gdje se obično govorila misa i držali poljski blagoslovi s procesijama i gdje je stajao kolac s mrtvim čovjekom, biskup je na molbu naroda i gorko plačući podigao križ i tako posvetio mjesto na kojemu je prolivena nevina krv.[45] Narod se ovim biskupovim činom utješio u svojoj žalosti i utvrdio u misli da će biti zaštićen od tuče, oluja i drugih bičeva kakvi su se znali događati na mjestu gdje je prolivena nevina krv na tako okrutan način. I ovom zgodom nakon sedam sati hoda prenoćio je biskup u najdaljem selu blatske župe, u kući Petra Vuletića, brata don Mije, popa glagoljaša. Don Mijo Vuletić leži zakopan na mjesnom groblju koje se po njemu zove *Vuletića groblje.*

Mjesec dana kasnije, obišavši hercegovačke župe na desnoj obali Neretve, stiže apostolski vikar i biskup u župu Posušje. Tu obavi sve što je biskup dužan činiti na kanonskom, krizmenom putovanju.

Na 15. lipnja 1779. odlazi biskup u slijedeću župu Roško Polje, u selo Vinicu, udaljeno 6 i pol sati od Posušja koje se prostire blizu mletačke granice. Dočekao ga je župnik i vrlo siromašan narod.[46] Kako u selu nije bilo župne kuće, biskup je prenoćio u bijednoj kolibici.

Sutradan je ustao vrlo rano i okružen sa šest svećenika, svjetovnih i redovnika (četiri glagoljaša i dva franjevca) obavio je sve obrede po crkvenom redu kao i u drugim župama. Krizmao je 59 vjernika i javno odriješio 15 osoba opterećenih javnim i teškim grijesima koje su se doista pokajale (u ovom kraju od Posušja pa dalje bilo je svugdje takvih javnih grešnika koji su potpadali pod crkvene kazne). Zatim je navijestio javne molitve, post i procesije da izmole kišu, jer je suša tu vladala dobrih šest mjeseci. Na drugom mjestu u istoj župi, dan kasnije, krizmao je 84 vjernika i odriješio šestoricu javnih grešnika. Slijedeći dan opet je dalje krizmao, a zatim ispitao župnika i njegova dva pomoćnika glagoljaša koje je i potvrdio. U maticama (župskim) pronašao je da je u zadnje tri godine bilo:

krštenih	146
umrlih	80
vjenčanih	24
misa za narod	243

Župa broji 118 katoličkih kuća; 903 odrasla i 466 malih, svega 1369. Krizmao je u župi ukupno 151 vjernika.

Na putu u slijedeću župu, Livno, u selo Vučiće (danas vjerojatno Golinjevo) za vrijeme četverosatnog puta udarila je silna kiša. Na putu ga je pratio župnik, drugi svećenici i nekoliko svjetovnjaka. Odsjeo je u kući Petra Mihaljevića koji ima rođenog brata svjetovnog svećenika. Biskup je bio dolično ukonačen i počašćen.

Čitav spomenuti slučaj, u vezi s don Grgom Ljubasovićem, kapelanom u Grabovici, donosimo u cijelosti kako ga je prikazao biskupski izvještaj:

„Dana 19. lipnja govorio je misu biskup na oltaru pod vedrim nebom nedaleko od kuće u kojoj je kao gost došao... Na kraju je krizmao

6 duša, a ostatak dana potrošio je u smirivanju vrlo teških svađa koje su nastale između nekih zlobnih i naduvanih župljana i svećenika, njihova pastira, kapelana gospodina Grge Ljubasovića (uneseno je nepravilno Gljubossavich), na kojeg su ovi bez razloga ruke stavili i od oltara ga odvukli svojom prepotencijom ne htijući da on njima vlada i upravlja, jer je, kao pravi revnitelj slave Božje, i staratelj spasa duša, korio njihova zla i mračna djela. Među drugim njihovim zlodjelima i to je da su otišli na svjetovni sud, krivo i teško optužili rečenoga svećenika tako da je nepravedni sudac krivo upućen, poslao zapovijed Presvijetlom Gospodinu strogo mu naređujući da istog svećenika liši svega (službe, časti) i digne iz onog dijela župe. Nije ova teška parnica i strašna zbrka završila ovaj dan. Kad je noć nastupila, svak se vratio na svoje. Presvijetli se Gospodin tako strašno ražalostio da je otišao na počinak ne dotaknuvši jela".

„Na 20. lipnja skupila se velika množina naroda, kako iz poniznosti tako i da vidi svog nadpastira sa njegovih sedam pomoćnika. On je sve učinio kao i u prijašnjim župama. Ovu zadnju misu govorio je gušeći se u suzama i nije moguće iskazati s kakvim je čuvstvom govorio najviše o raskolu i razdoru buntovnika u ovom dijelu župe protiv svome svećeniku nepravedno i bezrazložno kako je to rečeno dan prije. Njih je izopćio iz naroda (iz Crkve) uz velik plač cijelog puka. Pokazao se tako u prilici općega suca koji dijeli jarce od ovaca. Zatim je podijelio svetu potvrdu stošezdesetorici... i tako je povezao ručak s večerom."

„21. lipnja mnogi narod stigao je u skupinama, a biskup je učinio kao i jučer. Najprije je, među ostalima, teškim riječima i očinskim opomenama, na divan način i vrlo razborit ove buntovnike, već raskajane, izmirio sa ovim spomenutim i teško obijeđenim svećenikom. Oni su počeli ljubiti njegove noge moleći oproštenje radi pet rana Isusa Krista, a on im je kao blago Janje sve oprostio, zagrlio ih i poljubio. Bilo ih je sedam na broj. Oni nato ponizno zamoliše od cijeloga puka oproštenje radi učinjene sablazni i zlog primjera, posebno od Presvijetloga i Prečasnoga Gospodina koji ih taknut očinskom ljubavlju na

svečan način pred narodom odriješi od velikog izopćenja u koje su upali dižući ruke protiv svećenika i Božjeg oltara. Prije toga položiše zakletvu da nikada više neće nešto slična učiniti. Biskup je duboko utješen ostao sa čitavim narodom što je sedam ovaca, koje su bile izgubljene, našao uzevši primjer iz Božanske riječi o onom evanđeoskom pastiru koji je imao stotinu ovaca..... Nato otpusti narod a sam ostade na istom mjestu, da još raspravi neke pojedine slučajeve i smiri svađe."[47]

Sutradan, već iz sela Srđevića, napisao je pismo turskom sucu (kadiji) i poslao ga s obilnim darovima po dvojici razboritih ljubi, moleći ga da povuče svoju odluku protiv don Grge i da potvrdi njegovu presudu kao i već stvorenu slogu među strankama, po samom biskupu.

24. lipnja u Čukliću gdje je bila i neka župska kućica pod sv. misom, na kojoj je bilo osam svećenika, podijelio je potpuni oprost po ovlaštenju Sv. Oca pape i naredio običajne molitve na nakanu svete Majke Crkve i Sv. Oca, kako je to činio i do sada po svim župama i selima u kojima se zadržavao. Krizmao je tu 157 duša i podijelio pastirski blagoslov. Čim je svukao sa sebe sveto ruho, navali mnoštvo naroda vođeno dubokom pobožnošću da bude što bliže biskupu. On, iako sasvim izmoren, primio je sve na očinski poljubac, jer su svi oni koji bi ga se dotakli čvrstom vjerom, vjerovali da će se osloboditi svakog zla duše i tijela.

Župnika i sedam njegovih pomoćnika, od kojih tri franjevca i četiri glagoljaša, kao i drugdje, ispitivao je dva sata. Po običaju pregledao je župske knjige i našao za zadnje trogodište:

krštenih	848
umrlih	378
vjenčanih	166
misa za narod	238

U župi livanjskoj je bilo 767 katoličkih kuća, 4890 odraslih i 2731 malih vjernika, svega 7621. Ovoga puta biskup je krizmao 704 osobe.

Biskup je pohodio još selo Rujane, četiri sata hoda udaljeno i odsjeo kod katolika Ilije Subašića, drugim imenom Perića. Odatle je otišao u selo Atlagića Odžak u kojemu je kraj begova ambara podigao oltar i misio. Međutim, udari silna kiša pod kraj mise a biskup i sav narod prokisao do kože od vode koja je tekla potocima; biskup se skloni u ambar (žitnica) odakle je s vrata upravio na narod zadnje riječi, zahvalivši Božjem milosrđu na udaru kiše koje nije bilo skoro šest mjeseci. Biskup spominje u selu vrlo moćnoga Turčina Atlagića, kojemu ne navodi imena. Međutim, selo je dobilo po njegovim dvorima ime, dok se danas zove jednostavno Odžak.

Izostavivši druga mjesta spominjemo da je biskup 2. srpnja bio u selu Priluci, smješten dosta bijedno u kući katolika Andrije Marijanovića. Govorio je misu pod nebom na mjestu u šumi i propovijedao narodu sjedeći na konjskom sedlu, koje mu je uvijek i svugdje služilo kao biskupska katedra. Krizmao je 74 osobe. Odavde je poslao po drugi put svoje izaslanike sa novim darovima, ranije spomenutom, „prepotentnom Turčinu", zapravo kadiji koji se zakleo svojom vjerom i svojom čašću, prije spomenutim buntovnicima, da će im učiniti po volji (od kojih je primio 10 mletačkih dukata i vola) i da će rečenog svećenika teško zlostaviti ukoliko bi se ovaj usudio da pokuša promijeniti njegovu tvrdu odluku, i da neće dopustiti da taj svećenik ostane na svom mjestu, zvanom Grabovica u istoj časti i službi onomu narodu kojemu je do sada služio. Biskup je zamolio da mu se odgovor dostavi u onaj dio skopljanske župe koju namjerava pohoditi. Sudac bijaše dva dana hoda udaljen od toga mjesta.[48]

2. srpnja biskup Dobretić odlazi sa župnikom i pet oboružanih ljudi na Kupres, 10 sati hoda po vrletnim brdima i dubokim dolinama. Stigao je po zalasku sunca u selo Zlosela i prenoćio kod nekog siromašnog katolika Stipe Tokića, u njegovoj bijednoj pojati.

Nakon nekoliko dana primio je biskup dobre vijesti, da se ovaj „turski tiranin udobrovoljio i odstupio od svog prava. Tako je već više puta spominjani svećenik don Grgo Ljubasović ostao u svoj svojoj časti i staroj službi u Grabovici."[49]

U ovom, kao i u nekoliko drugih slučajeva, pokazao je biskup Dobretić ne samo svoju pravednost nego i ljubav prema raznim svjetovnim svećenicima, popovima glagoljašima koje je pravedno sudio i cijenio usprkos njihovoj skromnijoj naobrazbi.

Često smo spominjali popove glagoljaše u ovom poglavlju, prateći pojedine biskupe i vikare na njihovim pastirskim pohodima. Ovdje je potrebno još jednom naglasiti tko su zapravo ti nepoznati svećenici koji su svoj život posvetili Bogu i Crkvi živeći vrlo bijedno, kao i narod kojemu su služili.

U to vrijeme u livanjskom i duvanjskom kraju djeluju, kao kapelani, tzv. popovi glagoljaši.[50] Narod ih je zvao „zlatnim misnicima". Biskupi su ih u svojim kanonskim vizitama, koje su obavljali svake treće godine, pohađali, te bi u njihovim kućama prenoćivali, uz njihovu bi pomoć obavljali obrede i popise pučanstva i sl.

Popovi glagoljaši su od polovice 18. st. isključivo bili kapelani i to bilo obični, bilo vanjski ili filijalni. S narodom su obavljali liturgiju u kapelici koja bi redovno bila na groblju ili pod vedrim nebom („sub divo"). Pojedini popovi glagoljaši pratili su biskupe na njihovim pastirskim pohodima. Tom zgodom upoznavali su biskupe sa stanjem u dotičnom kraju, a pomagali su im i pri popisu pučanstva i sl. Pratili su ih jer su dobro poznavali prijeke puteve po Hercegovini i dijelu Bosne u kojem su bili. Dobro su se slagali sa župnicima franjevcima.[51] Oni su zajedno s njima obavljali istu zadaću Crkve na čelu s biskupom, odnosno vikarom.

U okolici Livna od 1737. do 1780. bilo je 4–5 popova glagoljaša, a 3–4 franjevca. U Rošku Polju bilo ih je 3–4, uz župnika franjevca, a u Duvnu 3 glagoljaša i 2 franjevca. Uglavnom su se služili pismom bosančicom koje su zvali „arvacko pismo", a puk ih je zvao „hrvatskim svećenicima". Bilo je također i onih koji su govorili i pisali latinskim jezikom i puk ih je zvao „latinskim svećenicima". Nosili su svećeničko odijelo. Narod ih je, uz franjevce, dobro primao i skupa s njima dijelio dobro i zlo. Franjevci su bili zadovoljni njihovim radom. Iz ovih je krajeva bio oveći broj popova glagoljaša. Zna se sigurno da su iz sela

Izvoditelji igrokaza „Gospin bunarić" u godini kraljice Jelene nakon uspješno izvedene predstave.

Sudionici Vjeronaučne olimpijade 1979. u Biskupiji kod Knina s osvojenim srebrnim kupom „Kneza Višeslava", koji im je osobno predao hrvatski metropolit dr. Franjo Kuharić na koncu euharistijskog slavlja.

Poslije redovitog vjeronauka mladi se rado zadržavaju u župnom dvorištu, dokazujući onu: „Zdrav duh u zdravu tijelu."

Kao da nam vedri osmijeh ovih polaznika vjeronauka želi poručiti kako se ne boje nikakvog životnog križa, pa ma kako bio težak!

Grabovica

S prve Vjeronaučne olimpijade u Livnu 1975., kad su naši predstavnici osvojili drugo mjesto.

Naša župa ima i misijskih zvanja. Tako je 1978. don Stipe Ivančić pošao kao misionar u daleku afričku Tanzaniju. (Slika dolje prikazuje ga s njegovim ministrantima u Tanzaniji, a na slijedećoj stranici prizor s njegova oproštaja prije odlaska u misije.)

Korita bila dvojica, don Jakov Ćurić i don Mijo Ćurić, a za don Grgu Grlića teško je provjeriti odakle je, iako je pokopan na Gromili u Grabovici. Na groblju na Maljevinama ima križeva ispisanih bosančicom. Posljednja tri bosansko-hercegovačka popa glagoljaša umrla su 1839., od ukupno 47 njih dosad poznatih, a djelovali su u Bosni i zapadnoj Hercegovini od 1664. do 1839. godine.

3. Popis pučanstva u Grabovici i okolnim selima 1743. i 1768.

Prema popisu biskupa i vikara fra Pave Dragičevića iz 1743. Grabovica je imala 30 obitelji s 330 duša, Prisoje 16 obitelji s 129 duša. Vinica koja je pripadala župi Duvno imala je 34 obitelji s 312 duša. Župa Livno, u čijem sastavu su Grabovica i Prisoje kao i ostala sela Buškog Blata, imala je 35 sela, 446 obitelji s 3968 duša. Župa Duvno brojila je u svom sastavu 17 sela u kojima je bilo 332 obitelji s 3501 duša.

Ovdje donosimo popis sela Grabovice, Prisoja i Vinice, onako kako je to popisao fra Pavo Dragičević 1743.[52]

Selo Grabovica

Ime prezime	Br. djece	Br. odraslih	Ukupno
1. Tomo Omarčen (Beljan)	13	13	26
2. Ivan Oborović	8	13	21
3. Ivan Omarčen	13	12	25
4. Ante Omarčen	8	9	17
5. Grgo Omarčen	7	3	10
6. Pavo Anić	16	7	23
7. Magdalena Radmanuša	5	2	7
8. Grgo Perković	10	2	12
9. Mihael Bartulović	8	7	15
10. Križan Drmić	6	3	9
11. Nikola Krainović	8	6	14
12. Josip Kutleša	5	3	8
13. Stanislav Budimir	2	2	4

14. Petar Ćurić	17	14	31
15. Grgo Grabovac	5	3	8
16. Bernardin Grabovac	4	4	8
17. Ante Grabovac	3	4	7
18. Mate Kraina	2	4	6
19. Anđa Vidua	2	–	2
20. Pavo Zelentura	2	6	8
21. Mihael Čelja (Cheglia)	5	1	6
22. Pave Čelja	6	–	6
23. Ilija Akrap	4	3	7
24. Ivan Ćavar	6	4	10
25. Grgo Čulić	4	2	6
26. Ivan Čubelić	4	4	8
27. Grgo Lerotić	5	3	8
28. Pave Braovac	6	3	9
29. Marko Udovičić	4	1	5
30. Grgo Bilotadić	3	1	4
		139	

Selo Prisoje

1. Mihael Perković	8	4	12
2. Grgo Lučić	12	7	19
3. Mihael Omarčen	4	1	5
4. Mihael Lučić	5	4	9
5. Simon Bošnjak	4	3	7
6. Ana Miškuica	3	3	6
7. Stjepan Omarčen	5	3	8
8. Stanislav Budić	4	–	4
9. Martin Arnjkas	5	1	6
10. Ivan Čiljić	4	3	7
11. Jakov Perković	6	1	7
12. Bartolomej Terzić	2	1	3
13. Petar Perković	5	5	10
14. Križan Soldat	2	1	3
15. Andrija Soldat	3	2	5
16. Križan Krišto	11	7	18

Selo Vinica

1. Marko Čalić	8	6	
2. Tomas Čalić	6	2	8
3. Ivan Čalić	3	7	10
4. Simon Vlašić	5	4	9
5. Mate Pivčević	6	4	10
6. Mate Jurčević	4	3	7
7. Ilija Jurčević	3	1	4
8. Petar Omazić	3	5	8
9. Jeronim Perković	5	–	5
10. Bartolomej Perković	2	4	6
11. Simon Perković	4	3	7
12. Ivan Perković	8	8	16
13. Nikola Lozić	4	6	10
14. Mate Lozić	2	–	2
15. Danijel Lozić	9	9	18
16. Bonaventura Vento	8	5	13
17. Stjepan Jurčević	9	5	14
18. Petar Lozić	3	–	3
19. Mate Lučić	13	20	33
20. Mihael Čulić	2	2	4
21. Grgo Mamić	2	3	5
22. Ivan Mamić	2	4	6
23. Simon Matić	5	6	11
24. Ivan Ćurković	5	1	6
25. Stjepan Ćurković	7	11	18
26. Ante Ćurković	6	2	8
27. Ivan Sabljić	4	2	6
28. Mate Ćurković	2	5	7
29. Grgo Lozić	8	1	9
30. Blaž Šarić	9	6	15
31. Luka Vlaičić	2	–	2
32. Grgo Vlaičić	2	–	2
33. Marko Vlaičić	6	7	13
34. Luka Matić	2	–	2
	169(1)	143(2)	

Prema popisu biskupa i vikara fra Marijana Bogdanovića iz 1768. stanje je bilo slijedeće: Na livanjsko–duvanjskom području postojale su tri župe – Livno, Duvno i Roško Polje; župa Livno sastojala se od 44 sela u kojima je bilo 715 obitelji s 6665 duša; župa Duvno u svom sastavu je imala 25 sela u kojima je živjelo 277 obitelji s 2964 duša; župa Roško Polje imala je 100 obitelji s 1129 duša, a u svom sastavu imala je Vinicu s okolnim selima.

Župi Livno pripadala su slijedeća sela Buškog Blata: Bukova Gora, Grabovica, Korita i Buško Blato (nepoznato selo, možda selo Liskovača ili Golinjevo). Župi Roško Polje pripadala je Vinica. Ovdje donosimo popis obitelji prema fra Marijanu Bogdanoviću.[53]

Selo Grabovica

1. Dominik Kainović	10	4	14
2. Ilija Radmanović	10	8	18
3. Toma Drmić	6	3	9
4. Križan Drmić	9	5	14
5. Mihael Omarčenović	10	2	12
6. Petar Kutlešić	12	10	22
7. Mate Kolaković	5	3	8
8. Mate Omarčenović	6	–	6
9. Mate Radmanović	3	1	4
10. Marko Omarčenović	12	5	17
11. Ivan Šarić	42	13	55
12. Grgo Lončilo	3	3	6
13. Jakov Delošević	3	3	6
14. Mihael Lerotić	8	2	10
15. Marko Ivančić	9	2	11
16. Stjepan Omarčenović	2	2	4
17. Ante Omarčenović	10	5	15
18. Stjepan Sladojević	4	2	6
		73(1)	

Selo Bukova Gora

1. Martin Lukačević		2	6
2. Mihael Pervanović		2	7
3. Ilija Sučić		1	7
4. Domin Udovičić		2	6
5. Grgo Sučić		5	16
6. Grgo Gunječević		9	20
7. Petar Renić	14	13	27
8. Mate Lučić	6	1	7
9. Grgo Ivanković	4	4	8
10. Domin Braovac	13	13	26
11. Mate Tomić	4	2	6
12. Ivan Čulić	4	4	8
13. Josip Klarić	9	7	16
14. Nikola Malić	6	5	11
15. Mihael Čubelić	13	4	17
16. Andrija Ćavarović	8	4	12
17. Tadija Kegalj	3	4	7
18. Nikola Kegalj	4	2	6
19. Ivan Kegalj	4	2	6
20. Toma Kegalj	3	2	5
21. Nikola Bravočević	4	–	4
22. Simon Dumnjak	3	1	4

Selo Korita

1. Martin Ćurić	14	13	27
2. Filip Ćurić	3	5	8
3. Andrija Ćurić	23	14	37
4. Andrija Grabovac	4	6	10

Selo „Buško Blato“ (Golinjevo?)

Josip Krištić	24	10	34
Nikola Ljubasović	9	5	14

3. Ilija Krištić	2		7
4. Jeronim Akrapović	9		16
5. Ivan Barovčić	2		4
6. Ivan Perković	9		11
7. Petar Sandarković	7		8
8. Nikola Kasić	4		5
9. Mate Bradarić	5		5
10. Nikola Perković	6	2	8
11. Petar Arnjakasić	8	1	9
12. Križan Borovac	4	2	6
13. Ante Omarčenović	7	3	10
14. Stjepan Mačković	5	4	9
15. Grgo Ljubasović	6	3	9
16. Laurencije Sučić	16	8	24
17. Nikola Perković	10	3	13
18. Mate Perković	4		5
19. Martin Vučjak	2	2	4

Dakle, prema popisu iz 1768. fra Marijana Bogdanovića, selo Grabovica imalo je 18 obitelji s 237 duša, selo Bukova Gora 22 obitelji s 232 članova, selo Korita 4 obitelji s 82 člana i „Buško Blato" 19 obitelji s 207 članova. Sad ćemo pogledati popis sela Vinice koja je bila u sklopu župe Roško Polje.

Selo Vinica

1. Marko Vlaičić	10	19
2. Josip Vlaičić		9
3. Nikola Čalić		16
4. Toma Čalić		13
5. Marko Čalić		
6. Jakov Čalić		
7. Mihael Laštrić		
8. Mate Laštrić		
9. Simon Laštrić		
10. Ivan Jurčević		

11. Mate Jurčević	8		10
12. Mihael Omazić	4		4
13. Petar Omazić	7		14
14. Bartolomej Perković	7		7
15. Ivan Perković	6	5	11
16. Ivan Perković	3	2	5
17. Ante Perković	3	3	6
18. Andrija Perković	18	13	31
19. Lucija Čalić	2	5	7
20. Ivan Lozić	12	13	25
21. Nikola Lozić	11	2	13
22. Mate Lozić	2		3
23. Danijel Lozić	10	6	16
24. Grgo Radovljević	3	3	6
25. Grgo Jurčević	2	–	2
26. Mihael Jurčević	4	4	8
27. Stjepan Jurčević	12	9	21
28. Križan Jurčević	3	4	7
29. Grgo Mamić	8	2	10
30. Ilija Mamić	17	11	28
31. Grgo Mamić	8	4	12
32. Petar Lučić	2		2
33. Mate Lučić	6	4	10
34. Ante Lučić	13	2	15
35. Ivan Lučić	10	6	16
36. Laurencije Ćurković	4	3	7
37. Jakov Ćurković	13	11	24
38. Grgo Ćurković	15	13	28
39. Luka Ćurković	3		4
40. Ivan Šiškić	6	3	9
41. Stjepan Šiškić	8	3	11
42. Luka Škarić	9	3	12
43. Blaž Škarić	9	7	16

Vinica je, dakle, prema popisu Marijana Bogdanovića, imala 43 obitelji s 517 žitelja. Nalazila se u sastavu župe Roško Polje.

Opći pregled:

Br.		'43. obitelji	'43. duša	'68. obitelji	'68. duša
	...ica	30	330	18	237
2.		16	129	–	–
3.		34	312	43	517
4.	...a Gora	–	–	22	232
5.		–	–	4	82
6.	... Blato	–	–	19	207
	Ukupno	80	771	106	1275

III. GRABOVICA – MJESNA KAPELANIJA ŽUPE VIDOŠI (1828–1831)

U ovom dijelu trećeg poglavlja ograničit ćemo se na kratko prikazivanje Grabovice, kao mjesne kapelanije (capelania localis) prastare župe Livno, odnosno Vidoši. Centar te kapelanije bio je u Gornjoj Grabovici, po kojoj je i kapelanija dobila ime, a kasnije i župa. Ovoj kapelaniji pripadala su sva sela s jugozapadne, južne i sjeveroistočne strane Buškog Blata.

Od 1746. sjedište prastare župe Livanjsko Polje nalazi se u Vidošima. Od te godine župa nosi ime župa Vidoši. Župa Livanjsko Polje spominje se u XI. stoljeću.[54] U sastavu te župe bila su i sva sela s jugozapadne, južne i sjeveroistočne strane prostranog Buškog Blata. U njezinom sastavu ostala su sve do 1831. ili točnije do 1838. Godine 1931. Grabovica – mjesna kapelanija župe Vidoši se osamostalila, a godine 1838. podignuta je na rang župe.

Dakle, župi Vidoši pripadao je teritorij triju današnjih župa: Grabovice, Rašeljaka i Prisoja. Župa Vinica sa okolnim selima pripadala je prastaroj župi Roško Polje sve do 1885. kad je osnovana župa Vinica. Od svih spomenutih župa na ovoj strani Buškog Blata, najstarija je Grabovica kojoj početak sa sigurnošću možemo staviti u 1831. godinu.

Budući da je župa Vidoši bila prostrana, osnovana je mjesna kapelanija 1828. sa sjedištem u Gornjoj Grabovici, kod groblja Gromile koje je imalo svoju kapelicu posvećenu sv. Marku Evanđelisti?[55] Kapelanija je obuhvaćala teritorij današnjih triju župa: Grabovica, Rašeljke i Prisoje. Osnovana je za vrijeme župnikovanja fra Marka Ostojića (župnik u Vidošima od 1826. do 1829.).

Od 1828. ima svoje matice,[56] koje nisu sačuvane u Arhivu župe Grabovica. Ima svoje stalne kapelane. Oni su imali svoj stan u Grabovici kod Gromile.[57] Budući da je i sama kapelanija bila prostrana i narod nije uvijek mogao doći na liturgijsku službu u kapelicu na Gromili, nužno je morala imati i *prijenosne oltare* (altare portatile). U tom se slučaju sv. misa mogla služiti na više mjesta unutar kapelanije. „U župama gdje nije bilo crkava, a gdje su župni stanovi bili nešto prostraniji, nalazila se i jedna kapelica gdje se održavala liturgija i čuvala Euharistija. 'Takva kapelica imala je zaklopce ko turski dućani, pa bi se zaklopci svetkovinom otvorili, da puk uzmogne vidjeti misećeg svećenika': To su tzv. *sacella*. Za vrijeme liturgije dio vjernika ispunio bi prostor kapelice, a ostali bi ostali vani i kroz spomenuti otvor pratili liturgiju. Zato narod i danas u Bosni i Hercegovini župske stanove naziva kȁpelama."

„Gdje nije bilo ni takvih kapelica, a to je u većini slučajeva, liturgijski skup vjernika držao bi se na groblju, u kakvu šumarku, u privatnoj kući ili drugom prikladnom mjestu. Tu bi se postavljao provizorni oltar; 'među četiri stolca stavio na daske *altare portatile*, a odozgor ga nadkriv granjem, a po granju razastrijev kabanice, pokrovce i ćilime'."[58] Ovih oltara imala je svaka župa, a pojedine i više, čak 15. Među onima koje su ih imale više, nalazile su se i župe Livno (Vidoši) i Duvno. Odatle zaključujemo da ih je bilo i u mjesnoj kapelaniji Grabovica, jer je bila prostrana. Ti prijenosni oltari nisu se mogli samovoljno osnivati. Župnici i kapelani morali su to raditi u suglasnosti sa biskupom–vikarom. O njima se jednako vodila briga kao i o krštenima, krizmanima, vjenčanima i sl.

Mjesna kapelanija Grabovica osamostalila se 8. svibnja 1831. za vrijeme župnikovanja u župi Vidoši fra Nikole Kovačevića (bio župnik

od 1829. do 1832.). Od te godine župa Grabovica posjeduje sve matice, koje su vrlo dobro očuvane. I ta godina uzima se kao godina početka župe, iako je samostalnu mjesnu kapelaniju Grabovicu 1838. biskup fra Rafo Barišić podigao na stupanj župe. Prema tome, 1981. župa Grabovica navršava 150. godina postojanja, što bi trebalo svečano obilježiti. To bi trebao biti jubilej naše župske zajednice u Grabovici i čitavoj našoj dijecezi, pa i šire.

U Knjigama umrlih i krštenih od 1831. na samom početku imamo svjedočanstvo napisano na latinskom jeziku.[59] To je proglasio i potpisao fra Laurencije Karaula. Donosimo oba teksta koji su skoro identični: „Praesens Liber, cui nomine sacro Baptismatis fonte renatorum inscribuntur, pro capellania Locali Graboviczae destinatus, opera et cura. R. P. Francistii Ivekić eiusdem capellaniae administratoris vigilatissimi die 8. maji 1831 procuratus, legalis, authenticus, et ut publica fide dignum documentum pronuntiatur, ac declaratur per Me fr. Laurentium Karaula, a Livno, secretar". U prijevodu ovaj tekst glasi: „Ova knjiga u koju se upisuju imena preporođeni svetim krsnim zdencem, namijenjena je mjesnoj kapelaniji Grabovica i nabavljena trudom i brigom poštovanog oca Franje Ivekića budnog upravitelja iste kapelanije, dana 8. svibnja 1831. Proglasuje se javnom, zakonitom, autentičnom i vjerodostojnim dokumentom, po meni fra Lovri Karauli od Livna, tajniku (biskupovom)." Drugi tekst glasi: „Praesens Liber, cui nomine fidelium in Domino defunctorum fideliter inseruntur, pro capellania locali Graboviczae destinatus opera, et cura R. P. Francisci Ivekich eiusdem capellaniae administratoris dignisimi die 8. maji 1831 procuratus, legalis, authenticus, et ut publica fide dignum documentum pronuntiatur ac declaratur per Me – Laurentium Karaula". U prijevodu: „Ova knjiga u koju se vjerno upisuju imena vjernika preminulih u Gospodinu, namijenjena mjesnoj kapelaniji Grabovica, trudom i brigom oca Franje Ivekića iste kapelanije dostojnim upraviteljem 8. svibnja 1831. nabavljena je. Proglašuje se i obznanjuje kao zakonita, autentična i vjerodostojan dokumenat po meni Lovri Karauli."

Grabovicom kao mjesnom kapelanijom upravljali su župnici župe Vidoši, a pomagali su im kapelani. Među tim kapelanima bilo je i

popova glagoljaša koji su vjerojatno djelovali i u mjesnoj kapelaniji Grabovica.[60] To su: don Jakov Ćurić, don Mijo Ćurić, obojica rodom iz sela Korita, zatim don Grgo Grlić koji je umro u Grabovici i pokopan na Gromili,[61] čiji je grob veoma uočljiv. Zatim navode se imena slijedećih svećenika koji su bili kapelani župe Vidoši: don Jure Dilber, don Ilija Jurčević, don Josip Ivković, don Juraj Mihaljević, don Luka Mrijanović, don Josip Iveković i don Grgo Ljubasović (ili Ljubošević). Oni su služili sv. misu i ostale obrede u kapelici sv. Marka Evanđeliste na Gromili, u svom stanu ili pod vedrim nebom („sub divo") pretežno na grobljima. U Prisoju je uz ovu kapelicu u Grabovici postojala još jedna kapelica posvećena Marijinu uznesenju[62] na Maljevinama. Popovi glagoljaši rodom iz Korita stanovali su u svojim kućama. Tako imamo zapisano da su u kući don Mije Ćurića odsjeli biskupi i vikari: 13. srpnja 1835. biskup Blašković, a 1. studenoga 1841. i 29. listopada 1852. biskup Dragičević.[63]

Od 1831. imamo i popise kapelana samostalne kapelanije Grabovica. Svi su bili franjevci. Dvojica su rodom iz ove kapelanije, fra Ilija Ćurić i fra Stjepan Sladojević. Fra Stjepan Sladojević je posljednji kapelan samostalne kapelanije Grabovica. On je bio kapelan od 16. svibnja 1836. do 8. svibnja 1838. Naslijedio ga je fra Pavo Miličević, koji je bio vrlo kratko kapelan, a potom župnik od 17.XII.1838. do 1840. Dalje slijedi povijest župe Grabovica, o čemu će biti govora kasnije.

Župa Vidoši, u čijem sastavu je bila i mjesna kapelanija Grabovica, pripadala je kompetenciji bosanskih biskupa–vikara. U doba osnutka kapelanije bio je apostolski vikar fra Augustin Miletić koji je upravljao bosanskim vikarijatom od 1813. do 1832., kad ga je naslijedio fra Rafo Barišić. On će ostati na vlasti kao apostolski vikar bosanskog vikarijata od 1846., a od 1847. upravljat će novoosnovanim hercegovačkim vikarijatom, u čiji će sastav tada ući Grabovica, sada već kao župa.

Prema autentičnom izvještaju Franje Ivekića iz 1833.[64] u sklopu kapelanije bila su slijedeća sela: Grabovica, Dobrići, Korita, Bukova Gora, Kazaginac, Renići, Rašeljke, Liskovača, Prisoje i Vrilo. Dakle,

tada je ukupno bilo 10 sela u kojima je živjelo 1254 osobe u 126 obitelji. Pogledajmo njegov popis iz 1833. godine.

	obitelji	vjernika
1. Grabovica	22	169
2. Dobrići	21	181
3. Korita	6	60
4. B. Gora	11	120
5. Kazaginac	5	66
6. Renići	8	60
7. Rašeljke	5	77
8. Liskovača	6	71
9. Prisoje	23	288
10. Vrilo	15	156
		1254

Franjo Ivekić svjedoči da su u Grabovici bila dva groblja, u Bukovoj Gori jedno, u Rašeljkama jedno, u Prisoju jedno i u Vrilu također jedno. Nadalje, svjedoči da ih se 11-ero nije ispovijedalo, da ih je troje ekskomunicirano i da postoje tri heretičke kuće. Ovaj izvještaj nam osvjetljava panoramu tadašnje kapelanije i stoga je vrlo vrijedan.

BILJEŠKE

1 Slavko Kovačić: *Najstariji izvještaji o stanju Makarske biskupije u Tajnom vatikanskom Arhivu,* Split 1975, str. 31–45.
2 Slavko Kovačić, cit. dj. str. 42.
3 Slavko Kovačić, cit. dj. str. 42, 44.
4 Karlo Jurišić: *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine,* Zagreb 1972, str. 57.
5 Karlo Jurišić, cit. dj. str. 59. 60. i 149.
6 Karlo Jurišić, cit. dj. str. 50–51.
7 Mile Vidović: *Nikola Bijanković, splitski kanonik i makarski biskup (1645–1730),* Split 1981, str. 94–114.
8 Mile Vidović, cit. dj. str. 99–100.
9 Mile Vidović, cit. dj. str. 102.
10 Mile Vidović, cit. dj. str. 203.

11 Dominik Mandić: *Etnička povijest Bosne i Hercegovine,* Rim 1967, str. 372–375.
12 Dominik Mandić, cit. dj. str. 375–378.
13 Zvonimir Baotić: *Relazioni tra la Chiesa e l'Islam nella Bosnia ottomana dal 1683 al 1750,* Sarajevo 1978, str. 526. - D. Mandić, cit. dj. str. 376.
14 D. Mandić, cit. dj. str. 377.
15 Vidi pismo biskupa fra Anđela Kraljevića od 15.II.1871, u radnji Krunoslava Draganovića: „Biskup Kraljević u obrani svog naroda", Hrvatski kalendar 1966, str. 98–117.
16 Z. Baotić, cit. dj. str. 23–24. – D. Mandić, cit. dj. str. 375–376.
17 D. Mandić, cit. dj. str. 377.
18 D. Mandić, cit. dj. str. 376.
19 Sve podatke o vizitaciji biskupa Blaškovića vidi kod Z. Baotića, cit. dj. str. 27–32.
20 Z. Baotić, cit. dj. str. 29.
21 Z. Baotić, cit. dj. str. 30.
22 *Conspectus historicus,* topographicus et statisticus provinciae ordinis fratrum minorum Bosnae Argentinae 1935, Beograd 1936, str. 70.
23 Batinić: *Djelovanje franjevaca u BiH za prvih šest vjekova njihova boravka,* II. sv. Zagreb 1883, str. 165.
24 Juraj Božitković: *Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala,* Beograd 1935.
25 Julijan Jelenić: *Kultura i bosanski Franjevci,* I. sv. Sarajevo 1912.
26 J. Jelenić: *SPOMENICI kulturnog rada franjevaca Bosne srebrničke,* Mostar 1927, str. 80–82.
27 Z. Baotić, cit. dj. str. 31.
28 D. Mandić, cit. dj. str. 378.
29 Julijan Jelenić: *Kultura i bosanski Franjevci,* II. sv. Zagreb 1912, str. 87–90.
30 Dominik Mandić: *Chroati Catholici Bosnae et Hercegovinae in descriptionibus annis 1743 et 1768 exaratis,* Chicago–Roma 1962.
31 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 76–114.
32 M. Džaja: *Sa kupreške visoravni,* str. 233–234.
33 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 79.
34 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 148–150.
35 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 149–150.
36 Batinić, cit. dj. III. sv. str. 120–121.
37 M. Džaja, cit. dj. str. 237.

38 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 156–157.
39 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 187–234.
40 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 169.
41 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 202.
42 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 235–288.
43 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 242.
44 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 242–243.
45 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 243–244.
46 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 252.
47 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 253–255.
48 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 257.
49 J. Jelenić: SPOMENICI... str. 258.
50 Leo Petrović: „Popovi glagoljaši", Napredak 1936, Sarajevo 1935, str. 86–95.
51 Srećko M. Džaja: *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće,* Zagreb 1971, str. 156–164.
52 D. Mandić, cit. dj. (pod notom 30) str. 24–25.
53 D. Mandić, cit. dj. (pod notom 30) str. 134–135, 138.
54 Usp. *Opći Šematizam... 1974,* Zagreb 1975, str. 380–381.
55 P. Bakula: *Hercegovina prije sto godina,* Mostar 1970, str. 139.
56 P. Bakula, cit. dj. str. 138.
57 P. Bakula, cit. dj. str. 138.
58 S. M. Džaja, cit. dj. str. 108.
59 Usp. Arhiv župe Grabovica (AŽG), Knjige umrlih i krštenih od 1831.
60 Usp. Arhiv župe Vidoši, poglavito knjige krštenih a i druge. Također vidi izvještaje bosanskih vikara i biskupa u J. Jelenić: SPOMENICI..., Mostar 1927.
61 P. Bakula, cit. dj. str. 200.
62 P. Bakula, cit. dj. str. 139.
63 Leo Petrović, cit. rad str. 98.
64 ABOM 181/1833.

POVIJESNI PRIKAZ ŽUPE GRABOVICE
(1831–1981)

U ovom poglavlju nastojat ćemo prikazati povijesni razvoj župe Grabovice od 1831. do 1981. To je povijesni raspon od punih 150 godina. Moglo bi se pisati o svakoj godini nadugo i naširoko („per longum et latum"), pa o župnicima koji su u župi zidali spomenik žive vjere u srcima ljudi, o ljudima iz godine u godinu, o običajima, o godinama rata i gladi i svim nedaćama koje su tlačile kroz dugu povijest narod... No, za to bi trebalo više vremena i više povijesnih dokumenata koji su brižno pohranjeni u arhivima i bibliotekama raznih mjesta (Duvna, Livna, Fojnice, Sarajeva, Mostara, Širokog Brijega, Humca, Splita, Makarske, Rima, Beča...). Mi još nismo u mogućnosti da sve to studiozno prelistamo, ali ćemo zato iznijeti na svjetlo dana ono što je nama dostupno u Arhivu župe Grabovica i Arhivu biskupskog ordinarijata u Mostaru. Nadamo se da će i ovaj prikaz bar djelomično zadovoljiti našu „glad" za poviješću koja je minula i da će nam biti nadahnuće da svoju sadašnjost i budućnost gradimo još čvršće na vjeri Crkve.

1. Osnutak župe Grabovice, 1838. godine

Župa Grabovica osnovana je 17. prosinca 1838. godine,[1] a početak njezina osnivanja seže od 1831. Stoga se ta godina uzima kao početak osnutka župe. Povijesne prilike u Crkvi u Bosni i Hercegovini

nisu dopustile da se tada osnuje župa Grabovica, kao ni još neke župe. Kad su se prilike nešto sredile, moglo je doći do uspostave župe, kao najmanje upravne jedinice u Crkvi.

Do godine 1838. djelovala je, kako smo vidjeli, kao samostalna kapelanija. Vodila je svoje matice i imala namještenog kapelana. Na rang župe podigao ju je biskup azotski i apostolski vikar Bosne fra Rafo Barišić.[2]

Biskup Barišić i apostolski vikar je 1837. podnio osobno izvještaj Rimu o stanju u svom vikarijatu. Tom zgodom iznio je i neke svoje prijedloge, koje je Propaganda, nakon dugog proučavanja, 8. veljače 1838. odobrila i potvrdila dostavivši to biskupu i vikaru fra Rafi Barišiću i Franjevačkom starješinstvu u Bosni srebrničkoj. Nas ne zanimaju sve te odluke koje je Propaganda potvrdila, nego nas zanima samo jedna od njih. A ta je, da se biskupu i apostolskom vikaru daje ovlast *da neke filijale podigne na stupanj župa.* Fra Rafo odmah provodi tu odluku. Tako je na stupanj župe, između ostalih filijala, podigao i filijalu Grabovica 1838. godine, 17. prosinca, aktom br. 122/1838., koja je dugi niz godina bila u sastavu i kompetenciji župe Livanjsko Polje odnosno Vidoši (od 1746. g.).

Nova župa Grabovica posvećena je *Uznesenju na nebo Blažene Djevice Marije.* Taj patron župe ostat će sve do 1922. godine, tj. do osnutka župe Prisoje, koja će uzeti taj naslov za sebe, a župa Grabovica će uzeti novog zaštitnika – *sv. Antu Padovanskog.*

Novoosnovana župa je tad obuhvaćala velik teritorij sa sjeverne, istočne, južne i jugozapadne strane prostranog Buškog Blata. U svom sastavu imala je slijedeća sela tog područja: Prisoje, Vrilo, Grabovicu, Dobriće, Korita, Bukovu Goru, Kazaginac, Reniće, Liskovaču i Rašeljke. Ta sela se navode u izvještaju 1833. god. koji smo već spominjali na kraju trećeg poglavlja. Po tom izvještaju, najbrojnija sela bila su: Prisoje (23 obitelji), Grabovica (22 obitelji), Dobrići (21 obitelj), Vrilo (15 obitelji) i Bukova Gora (11 obitelji). Ostala sela imala su po 5–6 obitelji.[3]

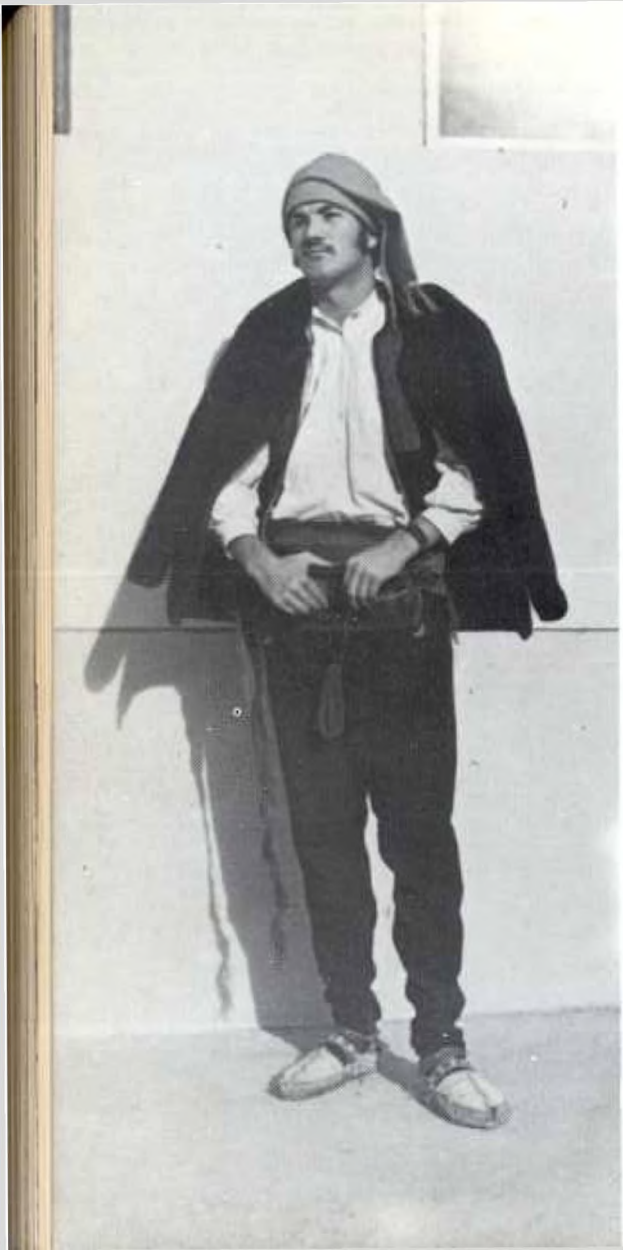

Stipe Beljan „Žožić", agilni mladić iz Grabovice, vrlo je uspješno odigrao čovjeka našeg podneblja u jednoj božićnoj priredbi.

Na slijedećoj stranici: Jedna od najrevnijih hodočasnica iz župe – Anđa Čurić „Bilkina", iz Dobrića, u narodnoj nošnji kraja

Strastveni ribiči na
Buškom jezeru, koje
obiluje raznim
vrstama riba.

Prvim župnikom novoosnovane župe imenovan je fra Pavo Miličević. On je prije osnutka župe kratko bio kapelan samostalne mjesne kapelanije Grabovica, od 8. svibnja 1838. do osnutka župe 17. prosinca 1838. Upravljao je župom do 1840. godine. Naslijedio ga je fra Bonaventura Marinović, koji je bio župnik u župi Grabovica dvije godine, tj. do 1842.

Godine 1839. u mjesecu kolovozu, u vrijeme svoje druge kanonske vizitacije Grabovici, biskup i apostolski vikar fra Rafo Barišić naredio je župniku fra Pavi Miličeviću da obavi popis duša u župi. Župnik, koji je tada imao 40 godina sa 11 godina pastoralnog iskustva, obavio je popis i poslao ga biskupu i apostolskom vikaru.[4] U tom popisu ne spominju se sela Renići i Kazaginac, koja su vjerojatno u popisu pripojena Rašeljkama i Liskovači. Selo Grabovica je tada imalo 21 obitelj sa 159 duša, Dobrići 20 obitelji sa 187 duša, Prisoje 24 obitelji sa 315 duša, Vrilo 19 obitelji sa 180 duša, Korita 7 obitelji sa 81 članom, Bukova Gora 13 obitelji sa 124 člana, Rašeljka 18 obitelji sa 224 člana i Liskovača 9 obitelji sa 75 duša. U ovom popisu, kao ni u prijašnjima, ne spominje se današnje selo Zidine. Župa je tada ukupno imala 131 obitelj sa 1345 vjernika.

Po ovom popisu iz 1839. godine, bila su dva prijenosna oltara, jedna šizmatička obitelj, petera groblja (u Grabovici, Prisoju, Vrilu, Bukovoj Gori i Rašeljkama). Ne spominje se da li su imala svoje kapelice.

Kao što vidimo, pastorizacija nije bila lagana u novoosnovanoj župi, ali ipak je bila nešto lakša nego prije. Sela su i do 12 km udaljena od središta župe, koje se nalazilo u Gornjoj Grabovici. Tada se uglavnom pješačilo, a pojedini župnik je imao i svoga konja. Pogotovo je bilo teško zimi otići u udaljenija sela ili kad bi padala kiša. No, unatoč tome, svećenici, kao i vjernici, obavljali su savjesno svoje dužnosti, onoliko koliko su mogli.

Četrdesetih godina 19. stoljeća župom su upravljali franjevci iz fojničkog samostana. Još tada postojao je samo bosanski vikarijat. Tek od 1847. godine župom počinju upravljati franjevci hercegovačkog vi-

karijata, koji je osnovan te godine. Župa Grabovica je, po popisu mladog župnika (36 godina) fra Andrije Tvrtkovića od 20. kolovoza 1844. godine,[5] imala 1342 osobe u 160 obitelji. Fra Andrija Tvrtković u svom popisu navodi sela Kazaginac i Reniće. Navodi prvi put i sela Gaj i Podprivalu, koja su zajedno imala 10 kuća sa 58 žitelja. Isti župnik izvješćuje biskupski ordinarijat u Mostaru 1. rujna 1847. godine[6] da je u svim spomenutim selima župe Grabovica bilo 155 obitelji sa 1382 duše. Osim toga navodi da u župi ima jedan nepomičan oltar („altare fixum") i tri prijenosna („altare portatile"). Uz spomenuti broj katoličkih obitelji postoje još dvije šizmatičke. Župa je, kaže, rasprostranjena, kamenita, brdovita i „ostive tempore inaguosa". Godine 1850., prema izvještaju fra Mate Ćorića od 25. rujna iste godine, što ga je poslao u Mostar, Grabovica je imala 162 obitelji sa 1334 duše.[7] Isti župnik u izvještaju od 8. kolovoza 1854. godine svjedoči da je župa imala 157 obitelji sa 1717 duša.[8] Godine 1855. u župi je bilo 155 obitelji sa 1251 osobom.[9] Prema izvještaju župnika Ilije Zelenike od 17. kolovoza 1858. župa je brojila 1630 duša u 171 obitelji.[10]

2. Gradnja župne crkve župnog stana 1831. g.

Rekli smo da je središte župe bilo u Gornjoj Grabovici, istočno od Gromile. Na Gromili se odavno nalazila crkvica (kapelica) posvećena sv. Marku Evanđelisti. Župnik je imao svoju kuću u blizini Gromile. Misa se služila u toj kapelici i na više mjesta u župi (bila su tri prijenosna oltara).

Fra Franjo Ivekić i fra Pavo Miličević, uz pomoć puka, sagradili su 1831. g. kuću s drvenim zidovima, čatrnju te svod za podrum. „Nad svodom bila je naslonjena crkvica duga 27, a široka 12 lakata." Crkva je sagrađena od kamena i drveta. Pokrivena je bila kamenim pločama. Zemljište za gradnju tih objekata darovao je Ante Šarić iz Grabovice. O darovnici zemljišta župi svjedoči u svom pismu od 26. listopada 1853. fra Mato Ćorić: „Otac Ivana (Ante) Šarića dao zemlju za ove kuće u kojoj pribivaju Misnici za službu duša karštjanski, i dru-

ga dobročinstva Misnicima učinio."[10a] Taj župni stan, preuređivan i obnavljan, služio je svojoj svrsi do 1868. godine, kad je novi sagradio fra Stjepan Vuletić. Također crkva bijaše obnavljana i popravljana, dok se nije sagradila bolja i ljepša 1865. godine.

Župnik fra Tomo Jurić (1862–1868), rodom iz Bukovice, sagradio je 1865. godine novu crkvu i dobrano preuredio župni stan. Crkvu je sagradio na temeljima stare. Nedaleko od crkve načinio je i kapelicu za potrebe puka. Glavninu pomoći snosio je narod župe Grabovica, koji je u to vrijeme bio veoma siromašan. Pomoć mu je slao i biskup fra Anđeo Kraljević, kao i pojedini župljani susjednih župa iz hercegovačkog vikarijata.

Crkva je bila duga 11,70 m, a široka 7 m. Oltar je bio malo iznesen i dug 1 m, a širok 5 m.[11] Fra Tomo Jurić je za crkvu nabavio misno ruho i sve ostalo preko biskupa Kraljevića![12] Želja mu je bila sagraditi i novi župni stan, ali nije uspio. Samo je obnovio već postojeći. On u svom pismu ovako piše biskupu Kraljeviću: „Nalazeći se u argavu stanju, ova propala kuća, davno sagrađena, od brvana, ima 35 god; drva izagnjila, japija se iznutra izabola, Jam Domus mea labitur; župa obrgala, godine neragaju, suša sve sprži, vrtim se otud amo, a odovud tamo, štogod bi radio, a potkemi nedotiče, da štogod počmem, snovati, u strahu onoga koji kripi svakoga: obećaste mi kad ste bili u s. Pohogenju dati podatke, da mogu barem štogod, na dotkati u Vašemu zdravlju, i veselju, ako nemogu satkati mogu štogod osnove pripraviti, i svrimenom snovati sotinjem Božim i moga stariega."[12] Prikupljao je i mučio se, ali nije uspio. U roku od godinu i pol dana otišao je na drugu župu. Naslijedio ga je mladi i poletni župnik, kojega su zvali „Šestokrilović" – fra Stjepan Vuletić. Preuzeo je upravu župe 10. svibnja 1868. i vodio je do 5. lipnja 1874. godine. On je bio rodom iz sela Kazaginca. Odmah se energično dao na posao.

Uz pomoć puka i „bez druge pomoći" sagradio je za to vrijeme i tadašnje prilike lijep i veličanstven župni stan. Taj stan je očuvan do danas. Nitko ne bi rekao da je tada sagrađen u jednom selu, kad ljudi nisu imali materijalnih sredstava kao što ih danas imaju. Župni stan je

dugačak 15 m, a širok 11,80 m.[13] Još uvijek je u upotrebi, ali nije u vlasništvu župe. U zidu iznad vrata kuće Pave Šarića čuva se ploča što ju je dao napisati fra Stjepan Vuletić. Natpis ploče glasi:

POMOĆI BOGA I PUKA OVOG
DOMORODAC DOMORODCIM
BEZ DRUGE POMOĆI
OVU
KUĆU IZ TEMELJA UZDIŽE
o. fr. Stipo Vuletić, zp, G.G.=1868
Ps OE JV

Dakle, godine 1868. sagrađen je novi župni stan. Crkva je bila prilično dobra i služila je svojoj svrsi. Imala je svoj toranj, na koji je 1870. godine fra Stjepan Vuletić postavio zvono, koje je on nabavio.[14] To zvono je jedno od prvih zvona u zapadnoj Hercegovini. U Rošku Polju je prvi put zazvonilo zvono s ckrvenog tornja 17. siječnja 1858. „U ono vrijeme činilo se da svojim zvonjenjem uzrokuje Turcima veliku teškoću."[15]

Uz crkvu i župni stan sagrađeni su i ostali pomoćni objekti. Ispred crkve i stana nalazio se mali vrt.

Prema izvještaju što ga je fra Tomo Jurić 1865. poslao biskupu, Grabovica je imala 214 obitelji sa 1822 osobe,[16] a u izvještaju što ga je fra Stjepan Vuletić poslao 29. lipnja 1869. biskupu u Mostar stoji da župa Grabovica ima 246 obitelji sa 1885 osoba.[17] Godine 1881., kad je u Bosni i Hercegovini uspostavljena redovna crkvena uprava, župa Grabovica – sada u sastavu mostarsko–duvanjske biskupije – imala je u deset sela 322 obitelji sa 2413 osoba.[18] Ovo je do sada najveći broj obitelji u župi. To saznajemo iz izvještaja što ga je 1881. biskupu fra P. Buconjiću poslao župnik fra Ante Karačić. On dalje u tom izvještaju kaže: „U ovoj župi nahode se četiri groblja s pločatim kućericam, novim i podobnim za svetu Misu govoriti. Također u svoj ovoj župi obstoje četeri obitlji grčko–istočnog vjeroispovijedanja. Duljina pako ove župe od Privale do Rašeljaka sahata 3. Širina od kraja Dobrića do

Dučića, ol Matine vode sahata 2. Ova se mjera razumi kad je polje potopom zapriječeno, kad je suvo može se u rečena mjesta u manje vremena doći." [19]

3. Osnivanje župe Vinica 1885.

Fra Antu Karačića (1874–1883) naslijedio je fra Franjo Dobretić – Bašadur (1883–1890). U vrijeme Franje Dobretića smanjile su se granice župe Grabovica. Razlozi su jasni i opravdani. Župniku nije uvijek bilo omogućeno na vrijeme obaviti svoje pastoralne potrebe, a tako ni vjernicima, poglavito onima koji su daleko od središta. To su vjernici iz sela Liskovače, Rašeljaka, Renića, Kazaginca, Prisoja, Vrila, Gaja i Privale. Selo Vinica pripadalo je prastaroj župi Roško Polje. Vjernicima Vinice i okolnih sela bilo je također vrlo teško obavljati svoje vjerničke dužnosti, zbog prevelike udaljenosti od središta župe Roško Polje. Isti problem bio je i župnicima. Stvaranjem župe Vinica vjernici Vinice puno su dobili, dok su vjernici Rašeljaka, Liskovače, Renića i Kazaginca ostali u istom stanju. No, i ta će sela kasnije dobiti svoju župu i tako riješiti goruću problem. Te neprilike prisilile su prvenstveno vjernike župe Roško Polje, odnosno vjernike sela Vinice, da traže osnivanje nove župe kojoj bi centar bio u Vinici a kojoj bi gravitirala sva okolna sela uključivši tu i spomenuta sela koja su do tada pripadala župi Grabovica.

U tom smislu su vjernici sela Vinice, Pasiča, Mijakova Polja i Rošnjača, zajedno s vjernicima sela Rašeljke, Kazaginca, Liskovače i Renića, uputili molbu biskupu fra Paškalu Buconjiću 21. ožujka 1885. s nakanom da im se osnuje nova župa u Vinici kojoj bi gravitirala sva spomenuta sela i da im se pošalje župnik.[20] Oni u svojoj molbi navode i razloge osnivanja nove župe. Isto tako pišu da su ispunili uvjete koje im je jednom zgodom biskup odredio da stvore, pa da će se tada moći osnovati župa.

Ovdje donosimo njihovu molbu u cijelosti:

„Priponizno podbiliženi usuđuju se podastriti Tom Prisvitlomu ovu nehobodnu pripotribitu molbu, kojom najpokornije molimo, a to: seljani *Vinice,* i

odlomka: *Kazaginca, Mihakovapolja, Pasiča, Raševljaka* i *Liskovače* gdi usve stanuje do kuća, a duša što se danomice pomnožuje. – Ovaj nevoljni puk raštrkan, a bez, može se reći pastira jer vridni M. P. župnik stanujući u Roškupolju nije nikako u stanju da može u potrebno vrime priskočiti za pokripljenje bolestnika na vrime potrebito, a navlastito zimnih vremenah, gdi treba preko godine nekoliko sati prehoditi gdi je od privelikog rizika za izgubit vlastiti život.

Pošto nismo imali stana za osobitog župnika, ipak smo ga već dogotovili u koliko, toliko prilična s dotičnim vrtlom i ostalim pristupićem i kuhinjom, a to s dozvolom Toga Prisvitloga i Visoke Zemaljske Vlade.

Promišljajući kako više i više dice u spomenutim selima pošlo je, polazi i poći će s ovoga svita bez da se pokripljena Duhovnim i Kršćanskim načinom rad spomenutog uzroka bez i najmanjeg uzroka i krivice M. P. župnika, te grihota do Boga!

Promišljajući da to prisvitlo obetavati nam župnika samo ako mu dogotovimo priličan stan, koi kako rekosmo jer je gotov.

Zato najpokornije dohodimo zamoliti To Prisvitlo da bi se dostojalo što skorije opredilit nam ga i poslat u ovu župu Vinicu, a mi se obvezujemo plaćat njegovu propisnu redovinu. U podpunoj nadi da ćemo biti uslišani unaprid s podpunom zahvalnostju i pridubokim počitanjem usuđujemo se podbiližiti.

U Vinici 21. ožujka 1885. godine."[21]

Za sve ostale seljane potpisali su se: Ante Jurčević, glavar Vinice, Jakov Mamić iz Mijakova Polja, Petar Gjikić s Rošnjača, Jakov Vlajčić iz Vinice, Marko Ćavar, glavar Kazaginca, Petar Čalušić iz Pasiča i Mate Matić iz Liskovače.

Iz ove molbe vidi se njihova spremnost da imaju svoju župu i župnika koji će uvijek biti uz njih. Osigurali su sve uvjete za život župnika i obećali da će ga pomagati plaćajući „njegovu propisnu redovninu". Poglavito im je stalo do toga da umirući i bolesni budu u duhu kršćanskome opremljeni. Ne navode podatke u vezi s brojem kuća i duša u Vinici i ostalim selima. Vinica je 1833. imala 71 obitelj s 553 osobe, a godine 1883. imala je 970 duša.[23]

Pošto je biskup Buconjić razmotrio ovu molbu, posavjetovao se s Franjevačkim starješinstvom, koje je na svom redovnom proljetnom zasjedanju raspravljalo o tom prijedlogu i molbi vjernika iz spomenutih sela. Prijedlog za osnivanje župe Vinica potekao je od Franjevač-

kog starješinstva. To se dogodilo za vrijeme redovnih godišnjih kapitula, na kojima se, ako je bilo ikako moguće, nalazio i biskup fra P. Buconjić.[24] Vjernici su to rado dočekali i svoju želju uputili biskupu, koji ima kompetenciju nad svim župama.

Franjevačko starješinstvo je 7. svibnja 1885. na svojoj redovnoj proljetnoj sjednici zaključilo da su razlozi koje vjernici navode vrlo opravdani te da je nužno osnovati novu župu Vinica. U sastav nove župe ušla su slijedeća sela: *od župe Roško Polje* – Vinica, Rošnjače, Mijakovo Polje i Pasič; *od župe Grabovica* – Kazaginac, Renići, Rašeljke i Liskovača. Ovaj prijedlog Franjevačko starješinstvo poslalo je biskupu Buconjiću s molbom da ga potvrdi. Biskup je to odobrio i potvrdio. Tako je osnovana župa Vinica, pod zaštitom Rođenja Blažene Djevice Marije. Za župnika je postavljen fra Bono Kvesić,[25] a malo zatim fra Ante Karačić.

Franjevci iz Roška Polja uspjeli su potkraj turske vladavine sagraditi crkvicu u Vinici. Kakve su neprilike sve imali vjernici Vinice i okolnih sela, javlja u dva navrata biskupu početkom 1876. župnik iz Roška Polja fra Ante Luburić. Turci su, kaže se u izvještaju fra Ante Luburića, došli ne „za braniti carstva i njegove siromašne raje, nego za robiti carstvo i njegovu ucviljenu raju u Vinici i po drugim selima“.[26] U pismu fra Ante Luburića od 1. siječnja 1876. stoji svjedočanstvo: „Crkvu u Vinici isti svu porobiše. Vrata razbiše, iz nje ruho crkovno odnesoše, i sve po njoj porazbijaše. Odnesoše špijadu što puk oltar kiti, brojem 40. Sudova crkveni brojem 18. Od pet svaki napose pleten. Gospinu priliku svu u zlatu razbiše. Ciene neznam. Figuru S. Ilie razkidaše. Jednom riči sve što u njoj biše odnesoše, i ubatališe i izrazbijaše. Zato moli se Vaše veličanstvo da se istoj stvari povrate, i naprave.“

Viničani su imali svoju crkvicu, koju je uz pomoć puka sagradio fra Petar Kordić 1858. g. Kuću je darovala Visoka zemaljska vlada, a doradio ju je – zalaganjem vjernika – i uredio fra Andrija Knezović, župnik iz Roška Polja.[27] Za vrijeme župnikovanja u Vinici fra Bariše Drmića, koji je živio sveto i umro na glasu svetosti, vjernici su uz njegovu pomoć sagradili bolju crkvicu. On je u pismu biskupu od 25. si-

ječnja 1888. pisao: „U dobroj misli odredismo na slavu Božju i blažene Djevice Marije, ovdje kod župske kuće štogod Crkvice napraviti: ali budući da je narod odavna iznemogao, zato se sam u svoje sile nemože pouzdati, neutekući se na dalje. Čega radi marljivo me mole da im dadem pismo, ter s njime da pojdu u Bosnu, Hercegovinu i Dalmaciju, sabirati milostinju u gradnju spomenute crkve: dobre i svete namjere nastojim udjelotvoriti. Zato Vas obavješćujem i blagonaklon Vašoj odredbi ostajem. Cjelivajući Vam desnicu jesam."[28] Biskup je vjerojatno udovoljio ovoj molbi župnika iz Vinice, tako da je mogao dopustiti svojim vjernicima da skupljaju prihode za gradnju crkve. Također su vjernici Rašeljaka, Kazaginca i Liskovače sagradili crkvicu u selu Rašeljkama, pod vodstvom i nadzorom župnika.[29]

U pismu od 7. ožujka 1888. fra Bariša Drmić izvješćuje biskupa da je iskopao zdenac (čatrnju) i da namjerava sagraditi područnu kapelicu u Vinici. Međutim, i ovoga puta, kao i ranije, mora se on požaliti da nema dovoljno sredstava za gradnje koje je poduzeo zajedno sa svojim vjernicima. On i ovoga puta moli biskupa da dadne odobrenje pojedinim župljanima da mogu nesmetano skupljati milostinju po Bosni, Dalmaciji i drugim krajevima.[30] Ne znamo da li mu je biskup odgovorio na ovu molbu.

Godine 1886. Vinica je imala 1582 vjernika.[31] Prema izvještaju fra Bariše Drmića što ga je 1889. poslao biskupskom ordinarijatu u Mostar, Vinica je imala u svom sastavu devet sela (Vinica, Pasič, Mijakovo Polje, Čauševac, Rošnjače, Kazaginac, Renići, Rašeljke i Liskovača), u kojima je bilo 219 obitelji sa 1670 vjernika.[32] Evo tog popisa:

1. Vinica	63 kuće	268 odraslih	166 malih	74 oženjenih
2. Pasič	21	73	41	30
3. Miakovopolje	24	168	65	49
4. Čauševac	17	92	55	28
5. Rošnjače	21	96	56	32
6. Kazaginac	24	171	66	39
7. Renići	12	61	39	18

8. Rašeljke	23	109	67	32
9. Liskovača	14	78	53	23

Na cijelom području bile su dvije grobljanske kapelice: jedna u Vinici, a druga u Rašeljkama.

Godine 1892. Vinica ima u svom sastavu dvanaest sela sa 270 obitelji. Brojila je 2118 vjernika.[33]

Popis župnika župe Vinice od 1885.

1.	Fra Ante Karačić	1885.
2	Fra Bariša Drmić	1887.
3.	Fra Dujo Ostojić	1892.
4.	Fra Vjenceslav Bašić	1893.
5.	Fra Žarko Pehar	1896.
6.	Fra Bonaventura Popović	1902.
7.	Vlč. dr. Stjepan Banović	1907.
8.	Fra Metod Miletić	1909.
9.	Fra Jakov Jukić	1912.
10.	Fra Rafael Prusina	1914.
11.	Fra Lazar Čolak	1914.
12.	Fra Klemo Doko (Dokić)	1916.
13.	Fra Alfonzo Ćurić	1920.
14.	Fra Karlo Grbavac	1929.
15.	Don Mirko Iličić	1934.
16.	Don Ante Krešimir Buconjić	1937.
17.	Don Andrija Majić, ml.	1942.
18.	Od 1945–1954. župom upravlja don Mirko Iličić, župnik iz Rašeljaka	
19.	Don Marko Perić	1954.
20.	Don Srećko Čulina	1956.
21.	Don Nedjeljko Galić	1965.
22.	Don Vinko Majić	1966.
23.	Don Ante Ivančić, Veselkov	1977.

Popis kapelana:

1.	Don Filip Čulo	1973–1977.
2.	Don Mate Šarić	1980.

Nakon otcjepljenja gore spomenutih sela od župe Grabovice, župa je ostala sa slijedećim selima: Grabovicom, Dobrićima, Koritima, Zidinama, Bukovom Gorom, Prisojem i Vrilom. Prema izvještaju fra Franje Dobretića od 11. ožujka 1888., u župi je bilo 288 obitelji sa 2190 duša. U ovom izvještaju prvi put se spominje selo Zidine, koje je tada imalo 5 obitelji sa 50 odraslih osoba i 25 djece, svega 75 članova. Pleme koje tu živi – Mamići – doselilo je iz okolice Gruda u Hercegovini. Dio plemena Mamića nastanio se u Vinici. Tada su na Zidinama imali svoje groblje, ograđeno, s kapelicom, što znači da su doselili na Zidine bar pedeset godina prije. Osim spomenutog broja katoličkih obitelji imali su i 4 „rišćanske" kuće.[34]

Otcjepljenje spomenutih sela od župe matice nije išlo jednostavno. Jedan se dio iz spomenutih sela, kako izvješćuje župnik fra Franjo Dobretić u svom pismu biskupu Buconjiću od 15. srpnja 1884., uvelike protivio otcjepljenju od župe i pripajanju župi Vinici.[35] Župnik se, nadalje, u istom tome pismu tuži biskupu da su mu vjernici spomenutih sela odbili pružiti pomoć za gradnju nove župne crkve u Grabovici. „Sada mi se župljani razvrljili. Donjekrajčani, koji se moraju ustanovljenoj jednoč Vinici pridružiti, neće da pripomognu; a unatoč govora da se Vinici neće pridružiti nikako; te da vole s Grabovicom. Medjuto predvidjam da se ovi oholo, okorno, i tvrdoglavo neće odredbi starešinskoj oprieti, ko Bukovčani: ipak ove ja nikakvim pritiskom; niti nagovorom niti pritnjom ni nepozivljem u pripomoć stoga jedino; što se očekuje njihovo pridruženje Vinici ustanovljenoj."

4. Gradnja župne crkve (1884–1885) u Grabovici i obnova stana

Župnik fra Franjo Dobretić poduzeo je g. 1884. akciju gradnje nove župne crkve na temeljima stare, a tako i obnovu stana iz 1868.

Za sve to potrebno mu je bilo puno sredstava, a i radne snage. Spomenuli smo kako se jedan dio župljana otcijepio i pripojio novoosnovanoj župi Vinici. Sada je nastalo komešanje i među vjernicima sela Prisoja (koje je tada imalo 167 kuća). Oni su također odbijali svoje sudjelovanje u gradnji crkve u Grabovici. Njima nije bilo u interesu graditi crkvu u kojoj se jednom ili dvaput nađu s vjernicima cijele župe na molitvi. Stoga su i oni željeli graditi crkvu u središtu svojih sela, da se u njoj mogu češće okupljati. I oni su imali potajnu želju da se u Prisoju osnuje župa koja bi imala svoga svećenika. No, to će uspjeti tek u prvoj polovici 20. st.

Župnik u pismu od 15. srpnja 1884. piše: „Prisojani (selo od 167 kuća, koje za navijeke ostaje s Grabovicom) neće da pripomognu. Ostala sela: Grabovica, Dobrići, Korita i Bukova Gora hoće sami da je grade. Odarnuli se Prisojani, neuviđaju da ću onda morati primljenu pripomoć od Vlade u obavijest slučaja ili odbiti, ili ju zamoliti za pridržanje i očuvanje kod Kotarske Oblasti do bolje budućnosti. Podlegnuli pak Prisojani, zauhvano nadam se da će crkva biti dogotovljena do druge jeseni. Pritom dakle, hoćuli i kojim načinom Prisojane silovati; da se u smislu ostalim selim pridruže?"[36]Vidimo, dakle, iz ovog pisma kakva je bila situacija u župi. Franji Dobretiću nije bilo lako, ali nije gubio nade i hrabrosti. On je, usprkos svim tim komešanjima oko stvaranja novih župa, gradio s onima koji su htjeli i koji su imali najviše interesa. Pomoć je za dvostruko umanjena. Usprkos tome, crkva i župni stan, što pomoću vjernika što pomoću Visoke vlade[37]i drugih, uspješno su dovršeni godine 1885. u jesen. U toj se crkvi obavljala služba Božja sve do 1912. Tada je srušena. I danas su joj uočljivi temeljni zidovi u Gornjoj Grabovici, gdje je bila.

Crkvu je trebalo iznova sagraditi, jer je stara koju je sagradio fra Tomo Jurić 1865., bila u vrlo lošem stanju. Kuću je trebalo samo iznutra renovirati. U spomenutom pismu od 17. srpnja 1884. Franjo Dobretić izvješćuje biskupa Buconjića: „Bivši ova župa bez crkve, dodah proljetos molbenicu na Okružnu, preko Kotarske Oblasti, kojom prošah, što obilatiju, pripomoć. Molbenica bje usvojena; te od Visoke

zemaljske Vlade izaslan čovjek, koj će nacrt crkve izraditi, i istoj dostaviti. Uslijed toga odgovora, i pripomoći se nadam svršetkom ovoga mjeseca." On kaže da župa nije imala crkve. To znači da je u vrlo lošem stanju. Imamo izvještaj u Arhivu Provincije iz 1883. koji glasi: „Crkva ispucala i nemal se srušiti, neprikrivena i raspala; kuća župska i štala za konje (su) također u hrđavu stanju i neprikrivene...malo zgoda u njoj imade, to jest ima samo 3 sobe za prinoćište. Ova kuća ima samo jedan i to malešan vrtao pred sobom." [38]

Gradnja crkve i obnova stana trajala je samo godinu dana. To je rekordno vrijeme. Danas župni stan svjedoči, kao i razbacano kamenje stare crkve, o hrabrosti i vjeri puka i njegovih svećenika. Kamenje govori – saxa loquntur!

Naglo je porastao broj vjernika u župi Grabovici od 1885. godine, unatoč otcjepljenju četiriju sela. Fra Franjo Dobretić svjedoči da je u Grabovici bilo 1889. godine 293 obitelji sa 2327 vjernika,[39] a godine 1892. župa je imala 318 obitelji sa 2513 vjernika.[40]

Ovim smo donekle ocrtali povijesni razvoj župe Grabovica u 19. stoljeću. Sada ćemo prijeći u 20. st., koje se po mnogo čemu razlikuje od 19. stoljeća. Tu povijest ne želimo promatrati u širem kontekstu, jer bi za to trebalo više vremena. Metoda će nam uglavnom biti ista.

5. Gradnja današnje župne crkve (1912.) i župnog stana

Najnužnije je bilo da se sagradi veća župna crkva i novi župni stan, kao i ostali pomoćni objekti. Bilo je potrebno osnovati još neka groblja, a stara obnoviti. Paralelno s tim javila se potreba osnivanja nove škole i opismenjavanja stanovništva prema postojećim okolnostima. Mnoge poslove omeo je prvi svjetski rat (1914–1918), a kasnije drugi svjetski rat (1941–1945). No, unatoč svemu tome, Crkva u Grabovici rasla je i umješno se snalazila. Pogledajmo što je sve učinjeno u ovom burnom stoljeću na planu župe, kojemu tijek nije još završen.

Rekosmo da je najnužnije bilo da se sagradi nova župna crkva, jer je stara iz 1885. već bila dotrajala. Bilo je potrebno osnovati i veći žup-

ni centar. To su zahtijevale potrebe vjerničkog puka u ovom dijelu buškoblatskog kraja. Do danas je mnogo učinjeno. Izgrađena je dobra crkva, prostran župni stan, vjeronaučna dvorana, pomoćni objekti, osnovana filijalna crkva u Bukovoj Gori, preuređena groblja i dr., o čemu ćemo redom govoriti.

Prvi od župnika koji je počeo razmišljati o gradnji nove župne crkve i stana s pomoćnim objektima bio je fra Damjan Gadža, rodom iz sela Dobrića. Njemu je župa Grabovica, kojom je upravljao od 20. svibnja 1907. do 20. svibnja 1909., bila rodna župa. Razumljivo je da joj je htio napredak u svakom pogledu. On je sa svih strana počeo prikupljati materijalnu i novčanu pomoć za gradnju budućih objekata i stvaranje novog župnog centra u Grabovici.

Tako je 15. studenoga 1908. uputio molbu caru Franji Josipu I. u Beč za pomoć od 10.000 kruna za gradnju nove crkve u Grabovici, „prigodom sadašnje poklonstvene deputacije".[39] Na ovu molbu nije mu udovoljeno, pa je morao pisati drugu 5. travnja 1909. s istom nakanom za pomoć gradnje nove crkve u Grabovici.[40]

U molbama upućenima u Beč fra Damjan Gadža obrazložio je svoje motive gradnje i naveo urgentne razloge, koje je Ministarstvo u Beču shvatilo. Pisao je da je stara crkva iz 1885. u vrlo lošem stanju i da nije više za upotrebu vjernicima, kojih se broj sve više povećava. Zato se treba graditi nova crkva većih razmjera, koja će moći zadovoljiti potrebe kršćanskog puka. Ministarstvo u Beču je, vjerojatno, odgovorilo na ovu drugu molbu. Odgovor nije mogao primiti fra Damjan, jer je 20. svibnja iste godine otišao iz Grabovice na drugu župu.

Nakon što je prikupljena sa svih strana dolična svota novca i drugih sredstava, trebalo je tražiti povoljno mjesto za gradnju budućeg novog centra župe Grabovica, jer je staro mjesto bilo stiješnjeno i neprikladno. U tu svrhu uputio je fra Damjan Gadža molbu Kotarskom uredu u Županjcu godine 1909. sa zahtjevom da mu se dodijeli novi komad zemljišta na području zvanom „Rovine" za gradnju spomenutog centra župe.[41] Kotarski ured u Županju proslijedio je molbu fra D. Gadže Visokoj vladi, koja je molbu odbila.[42] O tome je Kotarski ured oba-

vijestio župnika u Grabovici, tada već fra Stanka Kraljevića, aktom od 30. svibnja 1910.[43] kojim nije bilo dopušteno to područje. Fra Stanko Kraljević naslijedio je fra Antu Sladoju–Šola 15. svibnja 1910. Fra Ante je također utirao putove za gradnju buduće župne crkve, kako u ovom jednogodišnjem periodu župnikovanja, tako i u onom ranijem od 1900. do 1904. Isto tako ne smijemo zaboraviti trud vlč. dr. Stjepana Banovića, koji je upravljao župom Grabovica od 1904. do 1907. godine.

Župnik fra Stanko Kraljević, dobivši odbijenicu u vezi sa zemljištem, našao se u nedoumici. Prvo što je učinio bilo je to da je o svemu što se do tada činilo obavijestio biskupski ordinarijat. Tada je još mostarsko–duvanjskom biskupijom upravljao biskup fra Paškal Buconjić (umro 8.12.1910.). Obavijest je poslao 10. rujna 1910. i pitao biskupa za savjet.[44] On je odgovorio fra Stanku 24. rujna 1910. da odgodi gradnju za slijedeću godinu, „dok po Božiću ne dođe izaslanik".[45] O svemu je također bilo obaviješteno i Franjevačko starješinstvo, koje piše fra Stanku pismo od 1. srpnja 1911.[46] U pismu daju neke upute u vezi s gradnjom nove crkve i kapele (ž. stan) u Grabovici i traže neka razjašnjenja u vezi sa svime što se radi. Župnik je Starješinstvu odgovorio pismom od 16. srpnja 1911. godine.[47] Iznio je u njemu neke objektivne poteškoće i tražio savjete za uspješno djelovanje, kao i pomoć.

Upraviteljstvo mostarsko–duvanjske biskupije poslalo je iskaz župniku da sve podatke i razloge u vezi s crkvom, kapelom, zemljištem i ostalim pošalje Visokoj vladi. Župnik je to primio i poslao.[48] Isto upraviteljstvo mu je pisalo u vezi s gradnjom i načinom komuniciranja s vlastima 6. lipnja 1911. godine.[49] Sve te upute župniku su dobro došle.

Fra Stanko je nakon tih konzultiranja s biskupskim ordinarijatom i Franjevačkim starješinstvom prešao na žustrije djelovanje. Odmah je, poslušavši savjete, osnovao crkveni odbor od šest ljudi i okončao još neke preliminarne poslove. O tome je izvijestio 26. srpnja 1911. biskupski ordinarijat u Mostaru,[50] koji je potvrdio odbor od šest lica, pozdravio njihovu akciju i zaželio im uspjeh.[51]

Župnik fra Stanko Kraljević nastojao je pošto–poto da se oslobodi poreza. Međutim, Kotarski ured u Županjcu obznanjuje župnika da „dobra ovoga Kotara nisu oprošćena od *Paušala* jer nisu u gruntovnici na samostanu franjevačkom nego na mjestu crkovnom."[52] Dopis je od 21. kolovoza 1911.[53] S tog razloga nisu oslobođena plaćanja poreza.

Svi župnici su u svojim molbama, koje su upućivali Kotarskom uredu u Županjcu i drugamo, navodili razloge gradnje nove crkve u Grabovici. Jedan od najjačih razloga bio je taj što je stara crkva iz 1885. u fazi rušenja, a osim toga premalena za povećani broj vjernika i učestale njihove potrebe. U staroj crkvi se čak nije smjela obavljati liturgija, zbog opasnosti od rušenja. Po pučkoj predaji kor te crkve srušio se oko 1911. za vrijeme liturgije i tom zgodom stradalo je nekoliko vjernika.

Da bi se uvjerile u ono što izvješćuju župnici, kotarske oblasti poslale su dopis župnom uredu Grabovica od 26. listopada 1911. godine,[54] u kojemu je izražena želja „da bi po vještaku pogledali ovdašnju crkvu (i utvrdili) je li sposobna za službu ili se ima zatvoriti". Župnik fra Stanko Kraljević pristao je na to vrlo rado. Došao je kotarski vještak i pregledao staru župnu crkvu. Ustanovio je da je zaista u vrlo lošem stanju. To je dostavio pismeno, a obavijestio je i usmeno Kotarski ured u Županjcu. Sada je Kotarski ured, razmotrivši sve iskaze župnika i svog vještaka, 28. prosinca 1911.[55] izdao naredbu da se stara crkva u Gornjoj Grabovici, istočno od Gromile, zatvori zbog opasnosti rušenja i pogibelji za one koji bi se u njoj zatekli.

Kotarski ured konzultirao se s okružnom oblasti, koja je 14. veljače 1912. odobrila zatvaranje stare crkve, zbog pogibelji. Župnik je primio taj dopis od Kotarskog ureda u Županjcu.[56] Istom uredu u Županjcu odgovorio je pismom od 13. ožujka 1912 – da je stara crkva zatvorena i da se ne može popraviti.[57]

Nakon svega ovoga župnik je bio pred rješenjem problema oko dozvole za teren i gradnju nove crkve s pomoćnim objektima, iako je morao na sve strane slati još mnoge dopise, molbe i tražiti po više puta dozvolu za gradnju. No, njegov se trud na kraju isplatio.

Fra Damjan Gadža planirao je da središte župe premjesti na područje zvano Rovine, u Donjoj Grabovici. Ostali župnici, a i Stanko Kraljević, s time su se potpuno složili, a tako i narod. Više nije bio problem dozvola za teren i gradnju, nego sama gradnja. Najprije je trebalo nabaviti plan za crkvu i kuću, zatim potrebit građevinski materijal (kamen, kreč, pijesak i sl.).

Plan nove župne crkve u Grabovici sa zapisnikom dostavljen je fra Stanku Kraljeviću od okružne oblasti preko Kotarskog ureda u Županjcu, a sve je to dospjelo župniku u ruke 19. ožujka 1912. godine.[58]

Kad je župnik imao planove u rukama, uputio je 30. kolovoza 1912. u Mostar molbu biskupu fra Alojziju Mišiću,[59] koji je te godine preuzeo upravu mostarsko–duvanjske biskupije, da on odobri gradnju crkve na području zvanom Rovine u Donjoj Grabovici, jer je navodno taj teren bio najprikladniji za stvaranje novog središta župe. Na tom području tada nije bilo kuća. Bile su samo ograde i oranice. Biskup Mišić je odgovorio potvrdno. I on se složio s tim područjem s kojim se slaže župnik i narod župe Grabovica.

Pripremni poslovi za gradnju trajali su više od pet godina, no 1912. moglo se konačno ipak početi s gradnjom od temelja. Župnik je pronašao majstore, klesače kamena, koji su danonoćno klesali tvrdi kamen, a vješte ruke majstora slagale su ga u zidove crkve. Kamen su povezivali smjesom od pijeska i kreča, koji su sami proizvodili u šumama paleći klačine. Nije uvijek bilo lako dobiti dozvolu za paljenje klačine u Kamešnici, ali posao je ipak stalno napredovao.

Fra Stanko uputio je više molbi u Županjac u vezi s otpočinjanjem gradnje,[60] zatim u vezi s paljenjem klačine u Kamešnici,[61] a tako i molbu od 4. prosinca 1912. u vezi s gradnjom crkve u Prisoju.[62] Prije toga, 20. listopada 1912. uputio je molbu Zemaljskoj vladi da izašalje geometra za izmjer zemljišta na Maljevinama, gdje je snovao da bi trebalo graditi crkvu.[63] O rezultatima tog mjerenja izvijestio je Kotarski ured u Županjcu, koji ga je 20. ožujka 1913. obavijestio da zemljište na Maljevinama ne pripada nikome.[64] Jednu je molbu uputio da ga oslobode plaćanja poreza za gradnju crkve u Grabovici,[65] a drugu za

oslobođenje poreza od gradnje crkve u Prisoju.[66] Pisao je biskupu zamolbu, 11. prosinca 1912., da potvrdi gradnju crkve i u Grabovici i u Prisoju.[67] Mislio je jednim troškom sagraditi dvije crkve, jer su tako zahtijevale potrebe puka, ali nije se moglo. Želje su bile velike, a mogućnosti malene. S gradnjom crkve u Prisoju ići će teže. Ona će se početi pravo graditi tek od 1922. godine, tj. od osnutka župe Prisoje. Molbe su bile djelomično usvajane i pozitivno rješavane.

Župnik fra Stanko dobio je dozvolu Kotarskog ureda u Županjcu za gradnju crkve u Grabovici 18. srpnja 1913. godine,[68] a prije toga, točnije 24. svibnja 1913., opremljena je uredno sva dokumentacija Kotarskom uredu u Županjcu u vezi s gradnjom crkve;[69] 20. travnja obavijestio je isti ured o doprinositeljima i doprinosu za crkvu;[70] a 14. ožujka 1913. zamolio da pomognu davati pomoć za hranu majstorima.[71]

Gradnja crkve nije išla tako lako, jer je trebalo puno materijalnih sredstava. Stoga je župnik upućivao molbe na sve strane ne bi li mu tko poslao pomoć. Tako je 14. ožujka 1913. od Kotarskog ureda dobio obavijest da će mu poslati određenu materijalnu pomoć.[71] To su i učinili. On im se u ime puka zahvalio. U listopadu 1913. uputio je župnik molbu za pomoć Visokoj zemaljskoj vladi kao potporu oko gradnje crkve u Grabovici.[72] Za župnika je bilo veliko ohrabrenje kad je dobio obavijest od biskupa Alojzija Mišića koji je intervenirao kod Visoke zemaljske vlade da se udovolji molbi župnika iz Grabovice, fra Stanka Kraljevića. Visoka vlada poslala je pomoć tek 14. kolovoza 1915. u iznosu od 2000 kruna.[73] Fra Stanko je 25. rujna 1915. zahvalio Visokoj zemaljskoj vladi za poslanu pomoć u svoje ime i u ime vjernika.[74] Također se zahvalio i biskupu A. Mišiću, koji je intervenirao kod Visoke vlade. Tom zgodom poslao mu je izvještaj o toku radova.[75]

Pomoć je pristizala i iz pojedinih župa mostarsko–duvanjske biskupije. Tako imamo sačuvano svjedočanstvo da su župljani župe Mostarski Gradac na čelu sa svojim župnikom poslali Grabovici kao pomoć 500 kruna u lipnju 1916. Župnik fra Stanko im se zahvalio pismom od 30. lipnja 1916. godine.[76]

Za narod i župnika bila je velika radost kad im je 1913. fra Anđeo Ćurić blagoslovio kamen temeljac, po dopuštenju biskupa fra Alojzija Mišića. Za sve župljane bio je to događaj i trenutak nadahnuća za buduće pothvate koji su ih čekali. Radovi su od toga dana dobro napredovali. Crkva se sve više ukazivala, dok se konačno nije pred njihovim očima ukazala kao ljepotica od kamena u kojoj će slaviti Boga i čovjeka ne samo oni nego i njihovi budući naraštaji.

Budući da je stara crkva bila zatvorena, a nova u toku gradnje, župnik je bio prisiljen obavljati službu Božju u grobljanskim kapelicama, a često i pod vedrim nebom. Već je tada svako selo imalo svoje groblje, ograđeno kamenom ogradom, u kojem su se nalazile kapelice.

U vrijeme priprema i gradnje crkve župa je trpjela razne pošasti koje su harale ne samo u njoj nego i u cijelom hercegovačkom kraju. To je upravo razdoblje od 1908. do 1921. godine. Tad je najviše stanovništva umrlo od tifusa. Vladale su i godine gladi. Bilo je to razdoblje prvog svjetskog rata, u kojem su sudjelovali i naši ljudi kao vojnici na raznim bojištima. U župnim maticama umrlih zapisano je da je u prvom svjetskom ratu poginulo 77 vojnika iz župe. Međutim, to nije moglo umanjiti entuzijazam naroda da gradi svoju crkvu. Ne samo da su morali davati novac za crkvu, nego su često trebali i sami raditi: voziti kamen, pijesak, paliti klačine itd. Osim toga, potreba je bilo više. Trebala se graditi najprije jedna škola u Grabovici (1908), pa druga u Prisoju (1914) i tako redom. Nadalje, morali su prikupljati žito za obitelji mobiliziranih u ratu (1915), za ruske vojnike itd.

U to vrijeme narod je većim dijelom bio nepismen, iako je u Grabovici djelovala škola, jedna od najstarijih u ovim krajevima. Svećenici–franjevci učili su narod i opismenjavali. Često su im pisali pisma, kojekakve dopise, pritužbe, molbe i slično. To im je oduzimalo puno vremena, ali oni se nisu umarali, nego su s ljubavlju obavljali i taj posao. Bili su i duhovni odgajatelji, a tako i prosvjetitelji, širitelji pismenosti i kulture. Narod je to cijenio tada, a cijeni i danas. Svećenici-franjevci su na svojim leđima nosili dio tereta svoga naroda, nosili su „te-

ret dana i žege" umješno i snalažljivo. Ovdje im izričemo najtopliju zahvalu.

Gradnja crkve napredovala je polako, ali sigurno. Župnik je već 1915. naručio iz Glamočkog Kotara daske za crkvu.[77] Godine 1916. na crkvu je već stavljeno zvono, koje je bilo teško 429 kg.[78] Skele su konačno bile skinute, teren očišćen i te se godine već u crkvi mogla obavljati služba Božja. Radova je još ostalo, ali oni su dovršavani povremeno, iz godine u godinu.

Tlocrt župne crkve u Grabovici

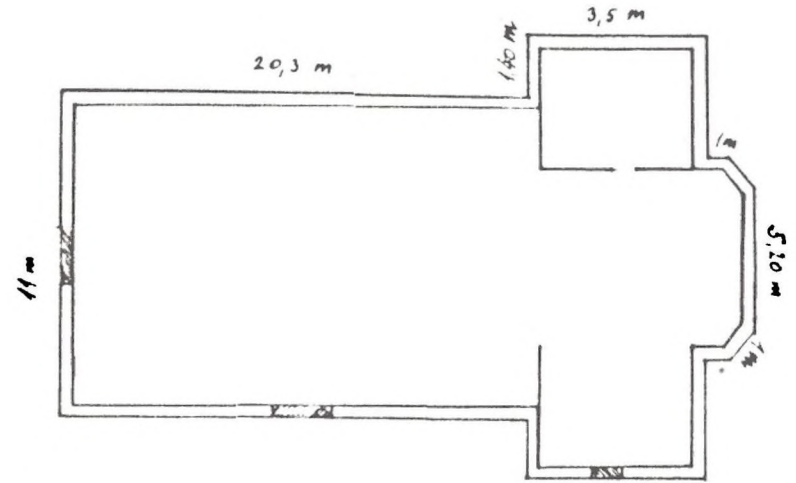

Gradnja crkve trajala je od 1912, ne računajući godine pripremnih radova, pa do 1916. Pripremne radove izveli su fra Ante Šola, fra Damjan Gadža i fra Stanko Kraljević, koji je crkvu i dovršio. Njegovo ime bi trebalo stajati ne samo na pročelju crkve i župnog stana, nego još više: u našim srcima.

Nakon izgradnje crkve trebalo je početi graditi pomoćne objekte: župni stan, staju, čatrnju (cisternu za vodu) i sl. Dozvole potrebne za gradnju i materijal bili su pripravljeni. Biskup je 1917. dopustio gradnju današnjeg župnog stana (kapele).[79]

Upravo te godine zavladala je velika i teška glad u cijeloj Hercegovini. Najzaslužniji svećenik–franjevac u tim godinama gladi bio je fra Didak Buntić. On je vrlo brižno slao gladnu djecu u bogatije krajeve Slavonije. Iz župe Grabovica poslao je preko petnaestero djece. Narod je za tu djecu prikupljao odjeću i milostinju. Iako je bilo takvo stanje, narod je ipak gradio i crkvu, a kasnije i kapelu. Ta gradnja pokazatelj je vjerničke svijesti i odgovornosti. A kroz kušnje kao što su glad i slične narod je uvijek izlazio pobjednički, nikada pobijeđen.

Gradnju župnog stana vodio je fra Stanko Kraljević do 13. svibnja 1920., kad ga je naslijedio fra Klemo Doko (Dokić). On je nastavio ondje gdje je prethodnik stao. Fra Klemo je nastojao dovršiti sve radove u Grabovici, pogotovo župni stan, kako bi zatim nastavio radove oko izgradnje crkve u Prisoju. Vjernici Prisoja već su bili završili župni stan i započeli gradnju crkve, dok su vjernici u Grabovici završili gradnju crkve i započeli rad na župnom stanu.

Župni stan u Grabovici nije bio dogotovljen do 1922. a stari je bio već u lošem stanju. Stoga je fra Klemo zamolio biskupa fra Alojzija Mišića i Franjevačko starješinstvo da mu odobre premještaj u novi župni stan u Prisoju. Franjevačko starješinstvo je obavijestilo 2. listopada 1922. da se više ne može ostati u župnom stanu u Grabovici, pa moli da prijeđe u novi župni stan u Prisoju.[80] Župnik je primio dopusnicu od biskupa Mišića za prijelaz u novi župni stan u Prisoju 23. listopada 1922.[81] Župnik obavještava 30. studenoga iste godine i biskupski ordinarijat i Franjevačko starješinstvo da je prešao u Prisoje te da je tamo prenio sve župne matice.[82] Tako je trajalo dok se nije osnovala i osamostalila nova župa Prisoje. Matice su ponovno vraćene u Grabovicu 1. siječnja 1923.

Fra Klemo Doko je prije dolaska u Grabovicu bio župnik u Vinici (1916–1920). U Grabovici je ostao samo dvije godine, a dvije godine

upravljao je župom Grabovica iz Prisoja. On je tamo prešao da bi uspio lakše osnovati još jednu župu i graditi s vjernicima crkvu i ostale objekte. Upravljao je Grabovicom do 25. svibnja 1924. Naslijedio ga je fra Gojko Penavić.

6. Osnivanje župe Prisoje 1922. Rašeljke 1934.

Na inicijativu župnika iz Grabovice fra Kleme Doke (1920–1924) i vjernika sela Prisoja i Vrila osnovana je 1922. nova župa pod zaštitom Uznesenja blažene Djevice Marije na nebo, a ime je dobila po istoimenom selu Prisoje, smještenom u podnožju planine Tušnice. To je drugo sužavanje granica župe Grabovice u njezinoj povijesti. U sastav nove župe ušla su slijedeća sela: Prisoje, Dučić, Vrilo, Gaj i Privala, Brljevci, Drmića Staje, Lalića i Ćurića Staje. U župi Prisoje bilo je 1938. godine 2054 vjernika.

Popis župnika od 1922.

1. Fra Klemo Doko (Dokić)	1922.
2. Fra Karlo Grbavac	1936.
3. Fra David Zubac	1948.
4. Fra Zlatko Sivrić	1949.
5. Fra Vlado Vlašić	1958.
6. Don Srećko Čulina	1965.

Popis kapelana:

1. Don Ante Ivančić, Matkov	1975–1976.
2. Don Vlado Lozić	1977.
3. Don Jozo Serdarušić	1977–1980.
4. Don Pero Marić	1981.

U sastavu Grabovice ostala su sela: Grabovica, Dobrići, Korita, Zidine i Bukova Gora. Takvo je stanje sve do danas.

Godine 1935. stanje duša po selima župe Grabovica izgledalo je ovako:

1. Grabovica	605 duša
2. Dobrići	674
3. Korita	319
4. Zidine	174
5. Bukova Gora	357
	2129

Te godine u Prisoju s okolnim selima (gore spomenuta) bilo je 1833 vjernika, a u Vrilu 444 – svega 2277 vjernika. Tad je župa Prisoje bila brojnija od Grabovice.

Godine 1934. na prijedlog vjernika osnovao je biskup fra Alojzije Mišić još jednu župu, koja je dobila ime po selu Rašeljke. Sela su joj smještena na jugozapadnom dijelu Buškog Blata, na križanju putova iz Bosne prema Jadranskom moru. U sklop te župe ušla su slijedeća sela, koja su do te godine pripadala župi Vinici: Rašeljke, Kazaginac, Liskovača, Renići, Kurtovina, Gale, Prisika i Renića Dolac. Godine 1935. župa je imala 1280 vjernika:

1. Rašeljke	370
2. Kazaginac	228
3. Liskovača	187
4. Renići	201
5. Kurtovina	102
6. Prisika	191
	1280

Godine 1938. imala je ta župa 1565 vjernika. Župna crkva sagrađena je 1939. za vrijeme župnikovanja don Mile Iličića, a posvećena je sv. Franji Asiškome.

Popis župnika od 1934.

Don Petar Leventić	934.

2. Don Mirko Iličić 1938.
3. Don Tadija Pavlović 1961.
4. Don Aleksandar Boras 1962.
5. Don Cvitan Radišić 1967.

Popis kapelana:

1. Don Ljubo Majić 1975.
2. Don Pero Marić 1977.

Podsjetimo se, dakle, još jednom na to da su sela župe Prisoje i Rašeljke bila u sastavu Grabovice. Kako su se odvijale povijesne promjene, lijepo se vidi na slijedećoj shemi.

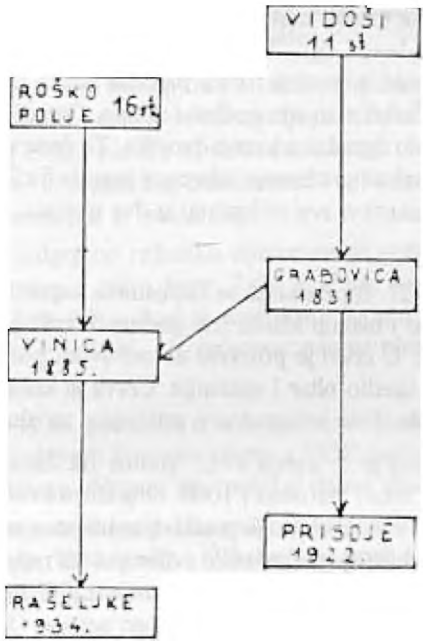

Tako danas na području Buškog Blata imamo tri župe: Grabovica, Rašeljke i Prisoje. Vinica je do 1885. bila u sastavu prastare župe Roško Polje, a od 1934. samostalna, pošto se otcijepila novoosnovana župa Rašeljke.

7. Grabovica nakon osnutka župe Prisoje do danas

Župom Grabovica od 25. svibnja 1924. do 15. svibnja 1925. godine upravlja fra Gojko Penavić. On je nastavio sve nedovršene radove oko crkve, kapele i drugih objekata novog župnog centra. U njegovo vrijeme, a i kasnije, nastoji se da se župa duhovno preporađa. Posvetio je veliku pažnju trećorecima sv. Franje, kojih je u župi bilo i 1921. godine.[85]

Župnika fra Gojka naslijedio je fra Žarko Pehar. On je nastojao okončati sve radove i ograditi župnu crkvu i crkveno imanje. Biskup Mišić u pismu od 6. travnja 1926. piše fra Žarku da ogradi crkveno imanje.[86] Fra Žarko je to iste godine i učinio. Ogradio je crkveno imanje, ali nije uspio ograditi crkveno dvorište. To će se učiniti tek u novije vrijeme. U svrhu ograđivanja crkvenog imanja fra Žarko je molio biskupa da mu zaustavi svu milostinju u dva navrata, što mu je biskup udovoljio.[87]

Godine 1927. fra Žarko je sa župljanima sagradio novu staju. Pomoć mu je slao i biskup Mišić. Iste godine dovršio je sve radove oko crkve i u crkvi. U crkvi je postavio drveni svod, pod popločao kamenim pločama, uredio oltar i sakristije. Crkva je konačno dobila svoju formu i ljepotu. Bila je ugodna i prikladna za službu Božju.

U Grabovici je 5. srpnja 1925. godine fra Žarko proslavio s narodom dan sv. Ćirila i Metodija i 1000. obljetnicu krunjenja kralja Tomislava. Godine 1926. svečano je proslavljen blagdan sv. Franje Asiškog. Fra Žarko je oduševljavao mladiće i djevojke za redovništvo. Vodio je općinu trećoredaca sv. Franje,[88] koji su se trudili živjeti po evanđeoskom duhu poput sveca iz Assisija.

Fra Žarko Pehar posljednji je svećenik–franjevac koji je upravljao župom Grabovicom. Njega je 19. srpnja 1932. naslijedio don Ilija Rezo. Da ne bi bilo dvojbe, samo ćemo ukratko objasniti tu promjenu, koja je danas vrlo aktualna u Hercegovini.

Odlukom Sv. Stolice o raspodjeli župa u mostarsko–duvanjskoj biskupiji od 17.VII.1889. godine, među 12 župa mostarsko–duvanjske biskupije, kojima biskup može slobodno raspolagati, nalazi se i župa Grabovica[89] To znači da biskup za upravitelja te župe može nesmetano poslati bilo svjetovnog svećenika, bilo svećenika–redovnika uz pristanak njegovih redovničkih poglavara. Takvim župama, kao što možemo vidjeti, dugo su upravljali svećenici–franjevci, jer dijecezanskih svećenika nije bilo. Kad je donesena odluka, dijecezanskih svećenika bilo je svega trinaest: 9 za mrkanjsko–trebinjsku biskupiju i 4 za mostarsko–duvanjsku biskupiju. Imali su tri studenta teologije u Sarajevu i nekoliko mladića u travničkom sjemeništu.

Aktom br. 118/1908. biskup fra Paškal Buconjić kaže: „A ova decizija mora ostati čvrsta i stalna da bi se izbjegla bilo kakva neslaganja i svojatanja" (10.V.1908). Na nju su slobodno pristali i biskup i Franjevačko starješinstvo. U svjetlu tog dokumenta Sv. Stolice lakše nam je shvatiti nastale promjene u našoj župi.

Nakon što je odgojeno nekoliko dijecezanskih svećenika pastoralaca, biskup ih je slao u takve župe. Tako je slučaj i s Grabovicom. Prvi je bio don Ilija Rezo, koji je upravljao župom Grabovica od 19.VII.1932. do 15.VIII.1946. Uz duhovnu pastvu obavljao je i neke vanjske radove.

Don Ilija je 1934. pobakrio crkvu, radio na uređenju crkvenog dvorišta, završio radove u župnom stanu, a 1939. sagradio novu čatrnju (cisternu) i drugo. Njegov lik narod i danas dobro pamti.

U njegovo vrijeme župa je bila prilično brojna. Tako imamo podatak od 30. svibnja 1937. godine:[90] Dobrići su imali 633 osobe, Grabovica 539, Korita 372, Zidine 222 i Bukova Gora 424 osobe – u svemu 2190 osoba. U odnosu na broj duša iz godine 1903. broj se znatno

smanjio. Godine 1903., za vrijeme župnikovanja fra Ante Sladoje–Šole, župa je imala 383 obitelji sa 2923 osobe.[91]

Godine 1946. župnik don Ilija Rezo odveden je u zatvor, a župa je ostala bez svoga župnika do 3.III.1958, kad je došao don Andrija Iličić. U periodu od 1946. do 1958. župom su upravljali podjednako župnici iz Rašeljaka (don Mirko Iličić) i Prisoja (fra David Zubac i fra Zlatko Sivrić). Matice je vodio župnik iz Prisoja.

U poratnim godinama u zatvoru se nalazio i mostarsko–duvanjski biskup dr Petar Čule. Za to vrijeme upravu biskupije vodio je don Andrija Majić. Kad se biskup Čule vratio iz zatvora, stanje se u biskupiji opet normaliziralo. On je dekretom od 3. ožujka 1958. imenovao župnikom župe Grabovice mladog i poletnog svećenika don Andriju Iličića. Upravu je preuzeo 10. ožujka 1958. i vodio je do 13. svibnja 1968. Kroz tih deset godina rada don Andrija je župu oživio u svakom pogledu. Poglavito mu je bilo stalo do duhovne obnove, a usporedo s njom obavljao je i mnoge vanjske poslove.

Don Andrija je pravio iscrpne statistike župe, koje su mu puno pomogle u pastorizaciji. On je znao točno stanje muževa i žena, udovaca i udovica, djece, staraca i starica, odseljenih obitelji i ostalo. Godine 1962. župa je brojila, prema njegovim statistikama koje stoje u župnom uredu, 390 obitelji sa 2856 vjernika; godine 1964. u svemu je imala 2129 vjernika; godine 1965. imala je 369 obitelji sa 2400 vjernika; odseljenih od 1962. godine bilo je 46 obitelji sa 759 vjernika; godine 1966. u svemu bilo je u 256 obitelji 2468 vjernika; odseljenih je bilo 230 obitelji sa 832 osobe.

Don Andrija je prve dvije godine obnavljao župni stan (kapelu), koji je bio u vrlo lošem stanju, da bi se u njemu mogao nastaniti i normalno voditi župnu administraciju. To nije išlo lako, ali je uspio uz pomoć župljana, koji su bili oduševljeni njegovim dolaskom. Potom je počeo renovirati crkvu. U crkvi je učinio velike promjene. Srušio je stari bačvasti drveni svod, te stavio novi betonski koji počiva na četiri stupa. Stari oltar je srušen i zamijenjen novim od mramora. Oltar je radio majstor iz Kaštel Kambelovca Perišin 1961. U početku je oltar

bio jedna cjelina, a kasnije ga je razdvojio don Petar Vuletić st., tako da je sam mramorni stol okrenut prema puku. Oltarska ploča počiva na pet lijepih stupova. Nad tabernakulom nalazi se baldahin postavljen na četiri vitka stupa, među kojima se nalazi kip sv. Ante Padovanskog s djetetom Isusom. Baldahin je ukrašen s pročelja hrvatskim tropletom. Sa strane se nalaze dva reljefa. Na desnoj strani reljef prikazuje lik Dominika Savija, a s lijeve lik pobožnog i svetog Ivana Vianeya, arškog župnika. Sam tabernakul je također ukrašen tropletom.

U crkvi je stavio brušeni pod, renovirao kor, zvonik, promijenio krov crkve. Oko crkve sredio je dvorište, opasao ga novom betonskom ogradom, posadio drvorede lipa i borove (1967). Godine 1966. zajedno s mještanima ograđivao je groblja i podizao nove kapelice. Otada se počinju graditi nove grobnice. Izveo je puno radova, na čemu će mu ovaj narod uvijek biti zahvalan.

Velika svečanost bila je u župi na dan sv. Andrije, 30. studenoga 1961., kad je biskup Čule posvetio crkvu sv. Ante Padovanskoga s glavnim oltarom u koji je postavio moći svetih mučenika Klementa i Felicite. Od tada se taj dan uvijek svečano slavi kao dan posvete crkve i oltara. Dva glavna blagdana župe Grabovice jesu: 13. lipnja patron, a 30. studenoga posveta crkve i oltara. Prije samih blagdana uvijek se obavi trodnevnica, duhovna obnova župe.

Navedimo još jedan datum koji je i povijestan i duhovan, a od kojega župa i danas živi. Naime, 1. srpnja 1961., na blagdan Presvete krvi Isusove, u župi Grabovica župnik don Andrija organizirao je klanjanje (adoraciju) pred Presvetim oltarskim sakramentom, koji je bio izložen od 4 sata ujutro do 4 sata poslije podne. Taj dan bila je jedna sveta misa u 4 sata ujutro, a druga u 4 sata poslije podne. Bilo je više svećenika iz susjednih župa, koji su ispovijedali puk. Narod je bio zgodno raspoređen. Uvijek je adorirala jedna grupa po jedan sat. Ovakvih datuma bilo je više, a izdvajamo samo ovaj, koji je veoma upečatljiv.

Prve pučke misije nakon obnove župe održane su od 10. do 17. studenoga 1963. Vodili su ih pučki misionari o. Ivan Lojina i o. Zvon-

ko Majić. Pomagali su im i okolni župnici. Za te misije don Andrija je narod pripremio. Svaki dan od 6. listopada, prije misija, imali su u 6 sati poslije podne sv. misu, krunicu i blagoslov. Čak je prije toga organizirano hodočašće Gospi u Sinj. Župnik je zapisao u knjigu oglasa: „Ovaj godišnji zavjet na čast Gospi Sinjskoj bit će kao hodočašće za naše zajedničke potrebe, a u prvom redu za uspjeh sv. misija u našoj župi." [92]

Od 1958. do 1962. i dalje masovno su počeli odlaziti ljudi iz ovih krajeva u inozemstvo, poglavito u Njemačku, na privremeni rad. Don Andrija izvješćuje: „Do ove godine (1962) i kroz ovu godinu sva sila muškaraca je otišla na rad u Njemačku (Zapadnu). Što je svršilo vojsku pa do šezdesetih godina – ne možeš ga naći kod kuće. Zarada je lijepa... Na jedne se to odražava *pozitivno*: grade i izgrađuju kuće, kupuju imetak, a na druge *negativno*: oholost... Mnogi kupuju imetak po Hrvatskoj." Danas gotovo svaka obitelj ima po jednog ili više članova u inozemstvu na tzv. privremenom radu.

Tih godina počeli su i seliti pomalo u druge krajeve naše domovine. Danas imamo više od 50% odseljenih, od broja stanovništva, u posljednjih petnaestak godina.

Don Andriju Iličića naslijedio je don Petar Vuletić st. On je narodu dao čitavog sebe. Stoga pisati o njegovu periodu, značilo bi pisati o njemu samome. No, mi to nećemo sada učiniti, nego ćemo također istaknuti neke značajke njegova upravljanja župom Grabovicom.

On je bio župnik u Grabovici od 1968. do 1970., nepune tri godine. Svojim veselim nastupom oduševio je narod, kojemu je bilo teško kad ga je biskup premjestio u župu Ledinac. Don Petar je, kao i don Andrija, planirao gradnju stana za časne sestre koje bi mu pripomogle u pastorizaciji vjernika. No vrijeme bijaše kratko i nije ostvario te planove. U crkvi je učinio neke promjene koje trebamo zapisati, makar ukratko. Prvo, okrenuo je oltar prema puku po zahtjevima II. vatikanskog sabora (1962. do 1965.), oličio zidove crkve (dao napisati na veliki križ iznad oltara: *Nada i pobjeda, put i život*), zatim uređivao dvori-

šte i renovirao djelomično kapelu. Godine 1970. bilo je u Grabovici 2484 vjernika.

U vrijeme sadašnjeg župnika – don Petra Vuletića ml. – župa se dobrano izmijenila, poglavito u odnosu na broj vjernika. Godine 1980. broj vjernika iznosio je 1511 u 292 obitelji. Nije tome uzrok samo mali natalitet niti veliki mortalitet, nego i raseljavanje. U posljednjih petnaestak godina iz župe je sukcesivno odselilo 605 obitelji. Istina, opao je i natalitet. Uzmimo samo nekoliko brojki rođenih posljednjih nekoliko godina. Godine 1971. rodilo se 29, 1974. godine 14, 1977. godine 26. Broj umrlih gotovo je identičan broju rođenih, tako da se može sa sigurnošću reći da u župi postoji određena stagnacija u prirastu stanovništva.

Malo je ponezgodno pisati o periodu župnika koji još uvijek djeluje, ali istini za volju trebamo spomenuti sve one poslove koje je s pukom uradio na dobrobit župne zajednice. On je najprije želio sagraditi vjeronaučnu dvoranu, što mu je i uspjelo. Gradnju je započeo 1971. godine i već je te godine, 28. studenoga, otvorena. Otvorio ju je i posvetio biskup koadjutor mons. Pavao Žanić, koji je od 14. rujna 1980. postao biskup ordinarij mostarsko–duvanjske biskupije. On ju je tom zgodom nazvao „školom dobrote". Radovi su definitivno završeni 1972., odnosno 1978. kad je postavljen krov. Dvorana prvotno služi za pouku djece u vjeronauku, a zatim i za ostale aktivnosti. U njoj se, tako, do sada održalo nekoliko akademija prigodom božićnih i uskrsnih blagdana, zatim nekoliko vjeronaučnih kvizova, meditativnih sastanaka i sl. U dvorani se čuva osvojeni pehar s Vjeronaučne olimpijade koja je održana u Kninu 2. rujna 1979., a tako i diplome s prijašnjih vjeronaučnih olimpijada u kojima su sudjelovali grabovički polaznici vjeronauka sa svojim župnikom.

Drugo važno djelo koje je s pukom iz Bukove Gore i vjernicima župe Rašeljke, iz sela Kurtovine, učinio Petar Vuletić ml. jest gradnja filijalne crkve u Bukovoj Gori. Gradnja je trajala dvije godine, od 1973. do 1975. Godine 1975., na blagdan sv. Josipa (19.III.), posvetio ju je biskup dr. Petar Čule uz asistenciju brojnih svećenika. Na zvono

crkve župnik je dao napisati slijedeće riječi: „Vjernici Bukove Gore i Kurtovine sa svojim župnikom don Petrom Vuletićem ml. sagradiše ovu filijalnu crkvu i zvono u čast sv. Josipu. Svete godine 1975." U njoj je postavljen i kip sv. Josipa 19. ožujka 1979. godine, a donesen je iz subotičke biskupije kao dar svećenika don Andrije Kopilovića. Crkva je ograđena 1978.

Pod vodstvom župnika Petra Vuletića ml. ograđeno je i uređeno groblje na Gromili, u razdoblju od 1972. do 1974. Po njegovu nacrtu napravljena je moderna kapelica.

U župi su održane i druge misije: od 1. do 8. siječnja 1974. Vodili su ih biskup Pavao Žanić, dr. Ratko Perić i dr. Jakov Mamić. Tada se čitava župa duhovno preporodila.

I još mnoge druge poslove izveo je don Petar Vuletić ml., zajedno s narodom.

8. Popis vikara, biskupa župnika

Budući da župnici na župama djeluju ovlašću biskupa, koji ima puninu svećeništva, i budući da su sve župe u biskupiji u nadležnosti dotičnog biskupa, ovdje donosimo najprije popis biskupa vikara, zatim biskupa mostarsko–duvanjske biskupije i potom svećenika koji su djelovali u župi njihovom ovlašću.

Župa Grabovica od 1831. do 1846. pripada bosanskom vikarijatu, kojim u to vrijeme upravlja *fra Rafo Barišić.*

Od godine 1847. do 1881. župa Grabovica pripada hercegovačkom vikarijatu, kojim su upravljali:

1. Fra Rafo Barišić (1847–1863),
2. Fra Anđeo Kraljević (1864–1879) i
3. Fra Paškal Buconjić (1880–1881).

Od 1881. godine dalje župa Grabovica pripada mostarsko–duvanjskoj biskupiji. Njome upravljaju:

1. Fra Paškal Buconjić (1881–1910),

2. Fra Alojzije Mišić (1912–1942),
3. Dr. Petar Čule (1942–1980) i
4. Mons. Pavao Žanić(1980–),koji je od 1970. bio biskup koadutor.

Župnici župe Grabovica (1831–1981)

1.	P.O. Pavo Miličević	1831.
2.	Fra Franjo Ivekić	
3.	Fra Ilija Ćurić (iz Grabovice)	–
4.	Fra Ilija Vučević	1834.
5.	Fra Franjo Laus	1835.
6.	Fra Ante Vukadin	1835.
7.	Fra Ivan Marijanović	1835.
8.	Fra Stjepan Sladojević (iz Grabovice)	1836.
9.	Fra Pavo Miličević, prvi župnik	1838.
10.	Fra Bonaventura Marinović	1840.
11.	Fra Andrija Tvrtković	1842.
12.	Vlč. fra Petar Bakula	1848.
13.	Fra Mate Ćorić i fra Petar Kordić	1849.
14.	Fra Ilija Zelenika	1855.
15.	Fra Toma Jurić	1862.
16.	Fra Stjepan Vuletić–Šestokrilović	1868.
17.	Fra Ante Karačić	1874.
18.	Fra Franjo Dobretić–Bašadur	1883.
19.	Fra Bernardin Kordić	1890.
20.	Fra Dujo Ostojić	1893.
21.	O. fra Tadija Beljan (iz Dobrića)	1895.
22.	O. fra Marko Lesko – Barbarić	1896.
23.	O. fra Ante Sladoje–Šola	1900.
24.	Vlč. dr. Stjepan Banović	1904.
25.	Fra Damjan Gadža (iz Dobrića)	1907.
26.	Fra Ante Sladoje–Šola (iz Grabovice)	1909.
27.	Fra Stanko Kraljević	1910.
28.	Fra Klemo Doko (Dokić)	1920.
29.	Fra Gojko Penavić	1924.
30.	Fra Žarko Pehar	1925.
31.	Don Ilija Rezo	1932.

Od 15.VIII.1946. do 10.III.1958. župa je bez vlastitog župnika. Župom upravljaju župnik župe Prisoje i Rašeljke: don Mirko Ilić, fra David Zubac i fra Zlatko Sivrić.

32. Don Andrija Iličić	1958.
33. Don Petar Vuletić, stariji	1968.
34. Don Jozo Ančić	1970.
35. Don Milivoj Galić	1970.
36. Don Petar Vuletić, mlađi	1970.

Kapelani:

1. Don Ivan Čirko	1974.
2. Don Filip Čulo	1977.
3. Don Ivan Barišić	1980.

9. Popis duhovnih zvanja iz župe Grabovice

a) Popovi glagoljaši:

1. Don Jakov Ćurić – služio u Livnu (Buško Blato) 28.VI.1768.
2. Don Mijo Ćurić – rodom iz Korita. Kod njega su odsjeli biskupi i apostolski vikari: 13.VII.1835. biskup Blašković, a 1.XI.1841. i 29.X.1852. biskup Dragičević. Služio donji dio livanjske župe.

b) Franjevci iz ž. Grabovica:

1. Fra Danijel Čulić st. (+27.II.1866.)
2. Fra Danijel Čulić ml. (+10.VII.1874.)
3. Fra Franjo Ćurić (14.VI.1818.–6.IX.1879.)
4. Fra Anđeo Nikola Ćurić, rođen 28.XII.1839. godine u Koritima, a umro 1917. u Livnu. Školovao se u Livnu, Fojnici, Đakovu, Slovenskoj Gorici. Vršio službu rektora bogoslovije, meštra novaka, župnika, gvardijana, upravitelja visočkog kolegija, provincijala 1897.–1900. i tri puta bio odlikovan kao župnik, kao gvardijan i kao provincijal; zaslužan je za izgradnju livanjske crkve i samostana, visočkog kolegija i za provinciju u cjelini; bio je izgrađen redovnik i čvrst karakter.
5. Pavo Mihael Franjić, r. 17.VI.1859. u Grabovici.
6. Fra Franjo Mate Ćurić iz Korita (14.IV.1870.–5.IX.1942.)

7. Fra Vlado-Marija Ćurić iz Korita (+31.VII.1951.)
8. Fra Franjo Grabovac-Tavra (+17.IV.1902.)
9. Fra Alfonzo Ćurić (+6.V.1932.)
10. Fra Ante Sladoje-Šola (+12.XI.1928.)
11. Fra Tadija Beljan (+4.VII.1900.)
12. Fra Damjan Gadža (+5.III.1921.)
13. Dr. o. fra Gaudencije (Ivan) Ivančić, rođen u Grabovici od oca Nikole i majke Kate r. Drmić 16.II.1900. Stupio u novicijat 23. X.1917.; zaređen za svećenika 8.IX.1924. godine, a vječne zavjete položio 25.X.1921. godine.

c) Karmelićani:

1. Dr. o. Jakov Mamić, rođen u selu Zidine 10.III.1944. godine, u novicijat stupio 15.VII.1961., zaređen za svećenika 10.I.1971., a vječne zavjete položio 11.IX.1966.

d) Dijecezanski svećenici:

1. Don Filip Čulo, rođen u Bukovoj Gori 3.I.1943., zaređen za svećenika 29.VI.1968.
2. Don Josip Beljan, rođen u selu Dobrićima 19.III.1944., zaređen za svećenika 27.VI.1971.
3. Don Ante Ivančić, Veselkov, rođen u Grabovici 29.IV.1942., zaređen za svećenika 29.VI.1970.
4. Don Ante Ivančić, Matka, rođen u Grabovici 28.IV.1948., zaređen za svećenika 29.VI.1972.
5. Don Ante Ivančić, rođen u Grabovici 13.VIII.1945., zaređen 1.VII.1973. u Prenj-Dubravama.
6. Don Stipe Ivančić, rođen u Grabovici 2.I.1948., zaređen za svećenika 1.VII.1973. u Prenj-Dubravama.
7. Don Luka Mamić, rođen u Zidinama 2.VII.1940., zaređen za svećenika 29.VI.1969.
8. Don Mate Šarić, rođen 24.IX.1952. u Grabovici, studirao u Sarajevu, gdje je zaređen za svećenika 29.VI.1977.

e) Karmelićanke:

1. Jelica Ivančić, rođena u Grabovici 1.IX.1938. godine, stupila u novicijat 14.VIII.1968.

2. Bernardica Ivančić, rođena u Grabovici 28.IV.1940., stupila u novicijat 14.XI.1959. i položila vječne zavjete 21.VI.1961.
3. Mihovila (Jelka) Mamić, rođena u Zidinama 23.III.1940., stupila u novicijat 19.III.1966., položila vječne zavjete 8.V.1970.
4. Gabrijela Ivančić, rođena u Grabovici 16.VI.1936., stupila u novicijat 11. X.1967., položila vječne zavjete 1972.
5. Jacinta Ivančić, rođena u Grabovici 1.IX.1939., stupila u novicijat 14. XI.1959., položila vječne zavjete 1964.
6. Antonija Ivančić, rođena u Grabovici 10.I.1947., u novicijat stupila 19. III.1968., vječne zavjete položila 1972.

f) Klarise:

1. Veronika Ivančić, rođena u Grabovici 20.III.1936., stupila u novicijat 21.XI.1961., položila vječne zavjete 24.V.1968.
2. Ana Ivančić, rođena u Grabovici 3.XII.1938., stupila u novicijat 12. VIII.1960., položila vječne zavjete 22.VIII.1965.
3. Helena Ivančić, rođena u Grabovici 10.V.1944., stupila u novicijat 21. XI.1961., položila vječne zavjete 24.V.1968.

g) Kćeri milosrđa:

1. Nevena Gadža, rođena u Dobrićima 1943., stupila u novicijat 1968., položila vječne zavjete 1969.
2. Hvalimira Drmić, rođena u Dobrićima 1946., stupila u novicijat 1968.

h) Milosrdnice sv. Vinka Paulskoga:

1. Ninoslava Franjić, rođena u Grabovici 1911., stupila u novicijat 1933., vječne zavjete položila 1937.
2. Slavomira Škojo, rođena u Bukovoj Gori 1952., stupila u novicijat 1970.

i) Sestre Srca Isusova:

1. Veronika Ćurić, rođena u Koritima 19.XII.1929., stupila u novicijat 3. X.1965., položila vječne zavjete 15.VIII.1972.
2. Anđa Crnković, rođena u Grabovici 20.IX.1952., u novicijat stupila 3.X.1969.

j) Služavke Maloga Isusa:

1. Nevenka Ivančić, rođena u Grabovici 22.X.1940., stupila u novicijat 1.IV.1962., položila vječne zavjete 15.VIII.1969.
2. Bosiljka Čulo, rođena u Bukovoj Gori 6.II.1942., u novicijat stupila 14.VIII.1963., vječne zavjete položila 15.VIII.1970.
3. Florentina Crnković, rođena u Grabovici 10.VII.1949., stupila u novicijat 14.VIII.1969., vječne zavjete položila sedamdesetih godina.
4. Damjana Crnković, rođena u Grabovici 7.IV.1951., u novicijat stupila 14.VIII.1969., vječne zavjete položila sedamdesetih godina.

k) Služavke milosrđa:

1. Mara Alagušić, rođena u Grabovici 18.IV.1944., stupila u novicijat 30. VIII.1970.
2. Kažimira Mamić, rodom sa Zidina (r. 26.V.1946.), u novicijat stupila 1.V.1963., vječne zavjete položila 28.VIII.1971.
3. Irena Ćurković, rođena u Grabovici 7.X.1947., stupila u novicijat 15.V. 1963., vječne zavjete položila 28.VIII.1971.
4. Lukrecija Mamić, rođena na Zidinama 2.IX.1948., stupila u novicijat 29.VIII.1968.

l) Zajednica „Regina Mundi":

1. Anđa Gadža, rođena u Dobrićima 14.V.1940.
2. Anđelka Čulo, rođena u Bukovoj Gori 9.IX.1955.

m) Franjevke:

1. Viktorija Drmić, rođena u Dobrićima 11.VI.1944; prvi zavjeti 28.XII. 1963. u Splitu a vječni 13.VIII.1969. u Splitu.
2. Matija Drmić, rođena u Dobrićima 1.V.1952; prvi zavjeti 8.XII.1971. u Splitu, svečani 25.VIII.1977. u Splitu.

U svemu do sada imamo: dva popa glagoljaša, 13 otaca franjevaca, jednog karmelićanina, 8 dijecezanskih svećenika, 6 karmelićanki, 3 klarise, 2 kćeri milosrđa, 2 milosrdnice sv. Vinka Paulskoga, 2 sestre Srca Isusova, 4 služavke Malog Isusa, 4 služavke milosrđa, 2 sestre iz zajednice „Regina Mundi" i 2 fra-

njevke. Muških duhovnih zvanja 24, ženskih 27 – u svemu 51 duhovno zvanje.

„Išli su, išli plačući, noseći sjeme svjetveno, vraćat će se s pjesmom noseći snoplje svoje“ (Ps 126).

10. Statistički podaci župe Grabovice

1833. godina

1. Grabovica	22	obitelji	169 vjernika
2. Dobrići	21		181
3. Korita	6		60
4. Bukova Gora	11		120
5. Kazaginac	5		66
6. Renići	8		60
7. Raševljke	5		77
8. Liskovača	6		71
9. Prisoje	23		288
10. Vrilo	15		156

1839. godina

1. Grabovica	21	obitelj	159 vjernika
2. Prisoje	24		315
3. Vrilo	19		180
4. Dobrići	20		187
5. Korita	7		81
6. Bukova Gora	13		124
7. Raševljke	18		224
8. Liskovača	9		75
			1345

1844. godina

1. Grabovica	22	obitelji	168 vjernika
2. Prisoje	28		282
3. Gaj i Privala	10		58

4. Vrilo	12	104
5. Dobrići	29	183
6. Korita	7	74
7. Bukova Gora	13	99
8. Kazaginac	7	83
9. Renići	6	55
10. Rašeljke	7	97
11. Liskovača	9	79
	160	1342

1847. godina

1. Grabovica	23 obitelji	147 vjernika
2. Prisoje	26	287
3. Vrilo	12	98
4. Gaj i Privala	15	93
5. Dobrići	29	226
6. Korita	7	81
7. Bukova Gora	14	131
8. Kazaginac	8	97
9. Renići	6	55
10. Rašeljke	7	79
11. Liskovača	8	88
	155	1382

1850. godina

1. Grabovica	29 obitelji	138 vjernika
2. Prisoje	26	254
3. Vrilo	15	129
4. Dobrići	26	204
5. Korita	7	67
6. Bukova Gora	14	120
7. Kazaginac	9	92
8. Renići	6	59
9. Rašeljke	10	84

0. Liskovača		96
1. Gaj i Privala	13	91
	162	

1854. godina

1. Grabovica	25	obitelji	175	vjernika
2. Prisoje	33		584	
3. Gaj i Privala	9		67	
4. Vrilo	12		100	
5. Dobrići	24		215	
6. Korita	9		88	
7. Bukova Gora	13		119	
8. Kazaginac	9		112	
9. Renići	6		75	
0. Rašeljke	10		88	
1. Liskovača	7		94	
			1717	

1858. godina

1. Grabovica	27	obitelji	196	vjernika
2. Prisoje	40		404	
3. Podprivala	9		56	
4. Vrilo	14		136	
5. Dobrići	23		229	
6. Korita	13		128	
7. Bukova Gora	12		124	
8. Kazaginac	10		107	
9. Renići	6		66	
10. Rašeljke	9		88	
11. Liskovača	8		94	
			1630	

1865. godina

1. Grabovica	31	obitelj	242	vjernika
2. Dobrići	33		265	

3. Korita		158
4. Bukova Gora	12	121
5. Kazaginac	12	139
6. Renići	8	72
7. Liskovača	8	91
8. Rašeljke	11	86
9. Prisoje	57	489
10. Podprivala	10	58
11. Vrilo	19	150

1869. godina

1. Grabovica	35	obitelji	238 vjernika
2. Dobrići	36		285
3. Korita	16		168
4. Bukova Gora	13		125
5. Kazaginac	15		130
6. Renići	7		63
7. Liskovača	8		86
8. Rašeljke	12		95
9. Prisoje	60		414
10. Podprivala	19		139
11. Vrilo	25		142
			1885

1881. godina

1. Grabovica	43	obitelji	273 vjernika
2. Prisoje	103		793
3. Vrilo	30		176
4. Dobrići	47		322
5. Korita	25		213
6. Bukova Gora	19		160
7. Kazaginac	16		141
8. Renići	9		88

9. Raševljke	20	133
10. Liskovača	10	112

1886. godina

1. Prisoje	108	obitelji	809	vjernika
2. Vrilo	32		218	
3. Grabovica	48		339	
4. Dobrići	50		380	
5. Korita	25		196	
6. Zidine	5		75	
7. Bukova Gora	20		175	
			2190	

1889. godina

1. Grabovica	50	obitelji	355	vjernika
2. Dobrići	51		422	
3. Korita	26		207	
4. Bukova Gora	20		176	
5. Zidine	6		73	
6. Prisoje	108		823	
7. Vrilo	32		271	
	293		2327	

1892. godina

1. Grabovica	obitelji	396	vjernika
2. Dobrići		426	
3. Korita		234	
4. Zidine		87	
5. Bukova Gora		203	
6. Prisoje		678	
7. Vrilo		288	
8. Podprivala		201	
	318	2513	

1903. godine

Župa je imala u svemu 2923 vjernika.

1933. godine

Župa je u svemu imala 2450 vjernika.

1935. godine

1. Grabovica	605	vjernika
2. Dobrići	674	
3. Korita	319	
4. Zidine	174	
5. Bukova Gora	357	
	2129	

1937. godine

1. Grabovica	539	vjernika
2. Dobrići	633	
3. Korita	372	
4. Zidine	222	
5. Bukova Gora	424	
	2190	

1962. godine

1. Grabovica	106	obitelji	823 vjernika
2. Dobrići	130		884
3. Korita	59		409
4. Zidine	29		201
5. Bukova Gora	66		529
	390		2856

1965. godine

1. Grabovica	106	obitelji	669 vjernika
2. Dobrići	118		749
3. Korita	53		332
4. Zidine	25		173
5. Bukova Gora	67		477
	369		2400

1970. godine

Župa je u svemu imala 2484 vjernika.

1980. godine

1. Grabovica	85	obitelji	425 vjernika
2. Dobrići	98		527
3. Korita	47		239
4. Zidine	11		50
5. Bukova Gora	51		270
	292		1511

GRABOVICA je imala:

Godina	Obitelji	Vjernika	Krštenih	Umrlih
1723.	60	800	–	
1743.	46	459	–	–
1768.	44	551	–	–
1833.	126	1254	41	6
1839.	131	1345	47	7
1844.	160	1342	68	13
1847.	135	1382	50	13

1903.		2923	119	65
1933.	–	2450	96	47
1935.	–	2129	95	34
1937.	–	2190	98	30
1962.	390	2856	67	23
1965.	369	2400	78	17
1970.	–	2484	42	12
1980.	292	1511	–	–

Podaci o krizmanima od 1912. godine

Datum krizme	Krizmavatelj	Broj krizmanih
13.8.1912.	o. fra Alojzije Mišić (biskup)	365
1.10.1918.		440
6.8.1922.		357
5.7.1926.		134
4.7.1926.		107 (iz Vinice)
24.6.1930.		211
24.6.1934.		209
3.7.1938.		40 (?)
19.10.1946.	Dr. Petar Čule	422
7.7.1958.	Dr. Petar Čule	321
16.7.1961.		184
29.6.1964.		162
20.7.1967.		106
21.7.1970.		167
1.8.1973.	Mons. Pavao Žanić	38
6.7.1976.	Dr. Petar Čule	82
4.7.1979.	Mons. Pavao Žanić	81

Iz Dobrića i

Grabovice 290
Iz Korita 58

Iz Zidina . 45
Iz Bukove
Gore 29

Zavjetni darovi

1) 1916: Braća Drmići (pokojnog Tome) iz Dobrića darovali zastavu sa slikom sv. Ante Padovanskog, patrona župe, s jedne strane i slikom Majke Božje, s druge strane.

2) 1917: Dr. Ante Puntigam, DI, darovao misnicu.

3) 1928: Župljani župe Grabovice nabavili zvono, teško 429 kg, koje je prvi put elektrificirano zvonilo 24.III.1981., a dotle se zvonilo ručno. Časno je bilo zvoniti, pa su se uvijek za tu službu tražili vjerni i dobri zvonari. Ovdje moramo spomenuti bar troje takvih: pokojnog Radu Šarića, sadašnju župnu domaćicu „tetu" Ružu Šola i još uvijek krepkog Jakova Alagušića.

4) 1950: Zastavu sa slikom sv. Andrije, na čiji je blagdan posvećena župna crkva i oltar, s jedne strane i slikom sv. Nikole s druge strane darovala je obitelj Brne Ivančića iz Dobrića.

5) 1959: Mate Ante Čulo iz Bukove Gore darovali kalež.

6) 1959: Ivan Čulo, pokojnog Matka, darovao kalež.

7) 1963: Župi darovan kalež s natpisom: „Donated by MR. S – MRS. John Mandonich 1963."

8) 1972: Obitelj Nikole i Veronike Šarić iz Grabovice darovala crvenu misnicu.

9) 1972: Obitelj Ante i Pavice Čulo iz Bukove Gore darovala ljubičastu misnicu.

10) 1972: Obitelj Jakova i Dragice Beljan iz Dobrića darovala zelenu misnicu.

11) 1972: Obitelj Jele i Silvestra Sučića iz Grabovice darovala ciborij „košaricu".

12) 1975: Za pozlatu vrata na tabernakulu dala svoj dar obitelj Jakova i Ive iz Dobrića.

13) 1975: Franjka Ivančić darovala stalak za uskrsnu svijeću.

14) 1975: Ambon za crkvu darovala Mara Drmić iz Dobrića.

15) 1975: Dva ministrantska odijela darovala obitelj Ante i Franjke Ivančić (Žigić) iz Grabovice.

16) 1975: Dva ministrantska odijela darovala obitelj Ivana i Ivke Ivančić iz Grabovice.

17) 1976: Obitelj Bože i Mare Čulo iz Bukove Gore darovala za pozlatu kaleža.

18) 1976: Obitelj Ante i Franjke Ivančić iz Dobrića darovala bijelu misnicu.

19) 1976: Franjka Beljan, pok. Stipe, iz Dobrića darovala bijelu misnicu.

20) 1976: Obitelj Jakova i Luce Beljana („Popović") iz Dobrića darovala bijelu misnicu.

21) 1976: Anka Ivančić, udova pok. Pere, iz Grabovice darovala za pozlatu kaleža.

22) 1978: Obitelj Mate i Milice Ćurić („Čelonjić") iz Korita darovala bijelu misnicu.

23) 1980: Željeznu kasicu za milostinju u čast sv. Josipa darovala Mila Ćurić iz Korita.

24) 1981 Obitelj Mate i Mare Beljan „Žožić" iz Dobrića darovala novi Rimski Misal.

25) 981 Zvono, teško 137 kg, zavjetni je dar obitelji Ante i Ruže Sučić „Barišić" iz Grabovice.

26) 981: Zvono, teško 275 kg, zavjetni je dar svih župljana ove župe na spomen svog stopedesetgodišnjeg jubileja.

1) 1974: Vjernici Bukove Gore nabavili zvono na čast sv. Josipa kao zavjetni dar u povodu Svete godine 1975.

2) 1975: Sag ispred oltara darovao za crkvicu Bukove Gore Mirko Škojo Milanov.

3) 1975: Kip sv. Josipa darovao svećenik subotičke biskupije don Andrija Kopilović.

4) 1980: Zavjetno zvono svih vjernika sela Zidina za kapelicu.

5) 1981: Zavjetni dar kapelici u Koritima jest zvono koje je darovala obitelj Mate i Franjke Cikoja iz Korita.

6) 1981: Zvono na Kuštrinu brdu u Dobrićima zavjetni je dar dvojice prijatelja Ante i Pave Ivančić iz Cobrića (Čobanovića).

11. Najvažniji datumi iz povijesti župe Grabovice

1) Od 1828. do 1838. Grabovica je filijala župe Vidoši. Od najstarijih vremena do 1838. godine pripadala je župi Livanjsko Polje, odnosno župi Vidoši.

2) 17.XII.1838: filijala Grabovica podignuta je na rang župe. Početak osnutka župe seže još u 1831. godinu. Od te godine vodi samostalno svoje matice, pa se ta godina može uzeti kao početna godina osnutka župe Grabovice.

3) Od 1831. do 1912. godine središte župe nalazi se u Gornjoj Grabovici, gdje je:

1831. sagrađena crkva i župni stan na zemljištu Ante Šarića:
1865. sagrađena veća crkva i obnovljen župni stan;
1868. godine nanovo sagrađen župni stan, koji se i danas nalazi u srednje očuvanom stanju; jedini svjedok da je tu nekada bio župni centar jesu ploča s natpisom, koju je dao napisati fra Stjepan Vuletić, a tako i razbacano kamenje nekadašnje crkve.

4) Godine 1885. osnovana je župa Vinica kojoj je pripojio dio župe Grabovica (sela Kazaginac, Rašeljke, Renići i Liskovača). To je prvo sužavanje granica župe Grabovica.

5) Godine 1885. sagradio je fra Franjo Dobretić novu župnu crkvu.

6) Od 1912. do 1916. sagrađena je današnja crkva na Rovinama pod vodstvom fra Stanka Kraljevića.

7) Godine 1917. počeo se graditi župni stan; završen je 1922. godine.

8) Godine 1922. osnovana je župa Prisoje. To je drugo sužavanje granica župe Grabovica.

9) Godine 1934. osnovana je župa Rašeljke, čija su sela bila u sastavu Grabovice do 1885. Od tada su pripala Vinici, do god. 1934.

10) Od 15. kolovoza 1946. do 3. ožujka 1958. godine župa bez svog župnika.

11) Od 1961. do 1965. godine don Andrija obnovio župnu crkvu i stan.

12) 10.–17. studenoga 1963. prve pučke misije u župi Grabovici.

13) Godine 1971. sagrađena vjeronaučna dvorana.

14) Godine 1974. sagrađena filijalna crkva u Bukovoj Gori.

15) 1.–2. siječnja 1974. druge misije u župi Grabovica.

Ove, 1981., godine navršava se dakle 150. godina kako postoji župa Grabovica. Zatim, navršava se također 150. godina kako je sagrađena prva crkva i stan za župnika, pod vodstvom fra Pave Miličevića i fra Franje Ivekića. Ostale važnije jubileje trebali bismo ubuduće uvijek obilježavati svečanom proslavom, kako bismo se svi nadahnjivali na prošlosti svoje Crkve, poglavito djeca ove župe, da im se povijest utka u dušu i srce, pa će onda uzmoći stvarati bolju budućnost na temeljima minulih sijača Božje riječi.

Godine 1870. zazvonilo je prvi put zvono u župi Grabovica i tako najavilo dolazak dugo željkovane slobode. To zvono nabavio je fra Stjepan Vuletić. Punih stotinu godina zvoni ono u ovom kraju. Njegova se jeka razliježe u modre visine i kristalno čiste širine buškoblatskog kraja, tako da se i Kamešnica snena u večernjim i jutarnjim satima probudi i zapjeva slavopojku povijesti, a kamoli neće srce čovjeka ovog osvježenog podnebesja. Zvono zove sve sinove ovoga kraja na

slavopoj Bogu, tvorcu srca i duše čovjekove. Mogu li ga čuti oni sinovi i kćeri koji su davno ili nedavno otišli iz ovog kraja? Čujete li zvono zavičajnog podnebesja, sinovi i kćeri ovoga naroda diljem naše drage domovine i svijeta? Tako se ostvaruje Isusova zajednica i njegovo obećanje: kad se narod skupi na molitvu u crkvu i kad se u njoj lomi Kruh Života, na kamenom oltaru što ga žuljevite ruke ovoga naroda kroz vjekove stvarahu i dodirivahu.

Trudom naroda i don Petra Vuletića ml. prvi put je zazvonilo elektrificirano zvono 24. ožujka 1981. uoči Blagovijesti. Nadati se je da neće umuknuti njegova zvonjava s tornja župne crkve u Grabovici. Uskoro će se postaviti još dva manja zvona, koja su zavjetni dar župljana, a bit će također elektrificirana. Svečano će sva tri u skladnom akordu zazvoniti 2. kolovoza 1981. „I zato navijek nek zvone sva naša zvona:

za bolnu i slavnu prošlost,
za budnu i vjernu sadašnjost,
za sretnu i vječnu budućnost!"

BILJEŠKE

ABOM 122/1838. „Tandem 10. Graboviczam in eodem campo Livnensi Filialem de Vidoshi, et titulo B. V. M. ad coelum adssumptae...". U župnom Arhivu Grabovice našli smo tekst koji svjedoči ovaj podatak osnutka. Tekst glasi: „Haec Capellania creata est in Parociam sub Patrocinio Beatisimae Virginis Matris in coelos Assumptae; ab illustrisimo, ac Reverendisimo Dno Raphaële Bariscich Episcopo Azoten. et Vicario Apostolico in in Bosnia Argentina – othomana, ac in olim Episcopatu Dumensis, Decimo Sesto Kalendas Januarias 1839 – Primus parochus est R. P. Paulus Millichievich."

2 Fra Rafo Barišić rođen je 24. lipnja 1797. godine u Očevju (Bosna). Školovao se u franjevačkom samostanu u Sutjesci i tu je stupio u franjevački red. Filozofiju i teologiju studirao je u Torinu. Nakon završenog studija postao je generalni lektor u Torinu i Bologni. Godine 1830. vraća se u domovinu i postaje župnik u župi Zoviku. Tu ga je 23. ožujka 1832. zateklo imenovanje za biskupa azotskog i apostolskog vikara u Bosni. Na toj duž-

nosti ostao je sve do 24. ožujka 1846. Poslije je imenovan apostolskim vikarom u Hercegovini. Tu dužnost obavlja do svoje smrti na Širokom Brijegu, 14. kolovoza 1863. Bio je energičan čovjek. Dosta je pisao. Naslijedio ga je u Hercegovini fra Anđeo Kraljević.

3 ABOM 181/1833.
4 ABOM 98/1839.
5 ABOM 72/1844.
6 ABOM 59/1847.
7 ABOM 21/1850.
8 ABOM 37/1854.
9 ARHIV Pro., Bosnia, sv. 14. f. 436v–437r.
10 ABOM 43/1858.
10a ABOM 22/1853.
11 ARHIV Provincije, Acta Capitularia, sv. 1, f. 123rv.
12 ABOM 27/1866.
12a ABOM 27/1866.
13 ARHIV P., Acta Capitularia, sv. 1, f. 123rv.
14 M. Mikulić: *Schematismus...* 57.
15 P. Bakula: *Schematismus...* (u prijevodu) *Hercegovina prije sto godina,* Mostar 1970, cit. dj. str. 142.
16 ABOM 67/1865.
17 ABOM 24/1869.
18 ABOM 84/1881. i 52/1882.
19 ABOM 84/1881.
20 ABOM 30/1885.
21 ABOM 30/1885.
22 ABOM 180/1833.
23 *Schematismus...* 1892, str. 69.
24 Arhiv Provincije, Acta Capitularia, sv. 1, f. 170, br. 470.
25 Arhiv Franjevačkog reda u Rimu, Erzegovina, sv. 2, f. 495v.
26 ABOM 1/1876. i 3/1876.
27 *Schematismus...1892.* cit. dj. str. 69.
28 ABOM 22/1888.
29 P. Bakula – A. Kraljević, *Schematismus...201*; *Schematismus...55–56.*
30 ABOM 44/1888.
ABOM 44/1888.
31 ABOM 79/1886.
32 ABOM 246/1889.

[redacted]2.
[redacted]8.
[redacted]4.
[redacted]4.
[redacted]4.
Capitularia, sv. 1, f. 123rv.
[redacted]abovica (AŽG) 100/1908.

[redacted]u Županjcu 5476/1910.

[redacted]10.
i Arhiv Provincije 190/1911.

i ABOM 199/1911.

[redacted]. i ABOM 270/1911.

[redacted]upanjcu 9041/1911.

[redacted]i Kot. ured u Županjcu 1832/1912.

113/1912 i Kot. ured u Županjcu 8424/1912.

[redacted].
i Kot. ured u Županjcu 8946/1913.
[redacted].
[redacted].
[redacted].
i Kot. ured Županjcu 5302/1913.

70 AŽG 55/1913.
71 AŽG 47/1913.
72 AŽG 113/1913.
73 AŽG 58/1915. i ABOM 339/1915.
74 AŽG 69/1915.
75 AŽG 70/1915.
76 AŽG 85/1916.
77 AŽG 88/1915.
78 AŽG 79/1916.; 86/1916.
79 AŽG 22/1917; 44/1917; ABOM 154/1917.
80 AŽG 143/1922.
81 AŽG 156/1922.
82 AŽG 198/1922.; 199/1922.
83 Usp. K. Draganović: *Pregledna karta Kat. Crkve u BiH...*, Sarajevo 1935.
84 Isto
85 AŽG 125/1921.
86 AŽG 46/1926.
87 AŽG 67/1926. i 21/1927.
88 AŽG 81/1932.
89 Usp. Franjevački glasnik, 1899, br. 19.
90 AŽG 82/1937.
91 *Schematismus...1903,* str. 28–29.
92 Knjiga oglasa (1962–1968)
93 Izvještaje od 1833. god. do 1892. god. obradio sam i citirao u ovom poglavlju (Povijesni prikaz župe Grabovice 1831–1981). Podatke iz prijašnjih godina, kao i one najnovije iz 1980., naći ćete u ovoj knjizi naprijed.

PETO POGLAVLJE

NEKOLIKO POVIJESNIH SVJEDOČANSTAVA

DOKUMENTI IZ ARHIVA BISKUPSKOG ORDINARIJATA U MOSTARU

ABOM 68/1885.

Visoka Zemaljska Vlada.

U ovome polju Buškomblatu kotara županjačkoga imade mjesto što se zove „Šuplja stiena". Ova Šuplja stiena u istoku od Busina k zapadu proteže se do potočine Ričine. U ovoj Šupljoj stieni svoj imadu trideset i dvije livade take jednake, duljinom i širinom. Svaka livada od dvanaest odkosa. Svaka livada imade svoje posebno ime kako u priložku broj 2. a obćenito je ime svih 32. livada Šuplja stiena. U ovoj Šupljoj stieni deseta je livada Bužankuša, koja je sa svih strana zamedjena – zagraničena – koja je stoga primjer svih ostalih; njoj bo se sve ostale mjeriti moraju, jer sve ostale imadu biti šnjom jednake. Od ove Bužankuše devet je istočnih livada do nje pravih i cielih kolik i ona: a 22. zapadne su pometene i pokvarene. U ovoj Šupljoj stieni najposliednje su dvije livade, posebnim imenom zvane Ledenkuše, Bušatlijine; iza njih obća paškula do potočine Ričine u zapadu. Bušatlija je drugu svoju livadu, koja je 32. i najposliednja u Šupljoj stieni, u zapad raširijo čak do Ričine okrenuvši u svoju livadu, i posvojivši tako svu obću paškulu, i smetavši obća pojila; gdie se je ljeti blago pojilo; jer se tu za najduže voda nalazila. Prvu pak svoju livadu, koja je predposliednja, i 31. u Šupljoj stieni razširio je u istok preko tudjih livada gotov odmah sglave – svrha – okrenuvši na krivo u dnu 138. metara – čitave dakle tri i četvrte se mašio tudje livade u dnu prisvojio usilno i nepravedno: stoga se livade do zagranične Bužankuše pokvarile, svedjerna medju nama grižnja, stoga i ova tužba.

Prije sadašnje sretno vladajuće Vlade Bušatlija u okolici bio kao Car, nitko na njega nije smio, mi se medjuse grizli, ljudi kojim su manjkale livade badava godimice plaćali agam ćesim na iste, a tako Caru desetinu na godinu oko 20. tovara desetine: tako bilo sve do sad. Godine 1881. tužbu učinismo Gosp. Sudcu Križanovskomu, obeća nam, da će izaći, i granice urediti; no ovi brzo iza toga bje premješten; te Šuplja stiena do lani ostade neuredjena.

Lani digli Komisiju kojoj je na čelu bio Poglaviti Gosp. prošasti Sudac, na licu mjesta sve potanko u prisustvu Alibega Bušatlije, njegovih sviedoka i staraca iz svih sela Buškablata koji znaju po predaji daje i kako je cijelo polje pomjereno, kada je i zašto je Bužankuša zagraničena kako se je Bušatlija Landekuša lukavo dobavijo Komisija sve potanko razpitala, razvidila, livade premjerila sviestno prosudila, osudu izdala, koju onde prilažemo broj 3. granice svakoj pojedinoj livadi po primjeru – Bužankuši – postavila, te tako namirila u Šupljoj stieni 32. livade jednake ko što su prije bile, a Bušatliji ovom osudom oduzeto je ono što je usilno, i nepravedno od tudjih livada prisvojijo, te ščega je medju nami parbanje i razdor bivo, a njemu ostale podpune njegovie dvie livade, i sva prisvojena paškula.

Pošto se je Šuplja stiena tako sudbenim očevidom pravo uredila trudiv Komisija za ciela dva dana na licu mjesta, brzo iza toga kmeti Bušatliji, njegovim dakako pritiskom po Komisiji pomećane granice svakoj pojedinoj livadi digli, u Ričinu pobacali. Mi vidiv taj njihov prkos namislili čim prije starijoj Vlasti pre kazati, na žalost! odmah iza toga nadošla voda, polje poplivalo, stoga Vladu uvjeriti nebi mogli, niti bi se ona mogla osviedočiti da su zbilja granice dignute; zato to ostalo tako do pred kosidbu. O kosidbi bez dozvole starije Oblasti nismo smieli kosiedbu započeti, nego smo (zamolili župnika da on pismeno izvjesti našu Vladu o stvari, te zamolili ju da snami upravi. S pismom župnikovim koje u prilogu broj 4. - *ovo je u molbi precrtano*) opremili starca Marka Škoju na sud, da upita kuda imamo kositi, polog lanjske osude ili po prijašnjem običaju. Poglaviti Gosp. Sudac zapita lanjsku osudu, pregledavši ju rekao: da kosimo slobodno polog lanjske osude. Odaslanik s Glavarom povratio se sa suda svietu kazaše, da se kosi polog lanjske osude, nato se ljudi zaredali kositi svak svoju livadu kako su lani sudbeno pomećane granice. Bušatlija nato tužbu učinijo u smislu smetanja posjeda, digao Komisiju sastojeću iz Poglavitog Gospodina Sudca, jednoga momka i diteta. Saslušav krivodušne sviedoke kmete Bušatlijine, bez slušanja naše stranke, dapače ni govoriti nam ne dade, bez ikakvog dalnjeg iztraživanja s konja izreče OSUDU, koja uništuje sasviem lanjsku, te kojom prisudi Bušatliji upravo sve ono, što je isti usilno oteo, i svojoj livadi prvoj Landekuši, a u Šupljoj stieni 31. pridružijo: baš ono

ščega je se, razma njegovieh dvijuh, dvadeset livoda do Bužankuše bila pokvarila, a trijuh u dnu sasviem nestalo, na koje se i stare, i nove Tvrdjavi (tapije) posjeduju: a osudi globom one, koji su polog lanjske osude, a s njegovom ipak dozvolom kosili.

(U takom protuslovlju i neredu - *ovo je precrtano*) Mi težaci i onako ogadno živući, nismo vriedni svake godine Komisije plaćati, dangubiti, po sudarijam se parbati naiskoli s mogućim kao što je Beg Bušatlija. Lani smo Komisiji platili 30. forinti, pa jer za jedan dan nije se mogla stvar urediti, Gosp. Sudac i drugi dan je izašao, i zato opet nam uzeo na livadu po pletu; biva 32. plete, ipak eto ovaj Sudac lanjsko sve utamani. U takom suda protuslovlju i neredu Komisija će za Komisijom izlaziti, Osuda za osudom, pa ipak nam tvrde i stalne neće biti, dok nam Visoka Zemaljska Vlada Svoju vrhovnu osudu neizdade. Stoga pokorno molimo:

1. Ako je Austrija nadležnost po Brlinskom ugovoru zaposjednutim zemljam braniti jednako ono, što je prije sretnog ulaska usilno bilo oteto, pa makar se i najčvršćim dokazim dokazati moglo, isto kao i ono, što se pravedno posjeduje, molimo neka nam se to kaže, da u parbu nezalazimo, nedangubimo, netrošimo, i nezavadjamo se u zalud sa otimačim. – Bušatlija bo za se nikakva drugog razloga, ni dokaza nejma, nego ovaj jedini; da je prije ulazka ono kosijo, premda ne kao pravi posjednik, nego kao siloviti napadnik, proti komu se onda tužba ni činiti nije smjela. To je dokazano, to smo vazda spravni dokazati. – Ako li je, protivno, Austrija voljna u zaposjednutim zemljam svakom svoje dati, ne gledajući ko je ko ni kada je što bilo oteto, onda molimo:

2. Neka se Visoka Zemaljska Vlada udostoji Svojom vrhovnom oblašću lanjsku osudu potvrditi tim sigurnije i radije, što je lanjska Komisija na nepobitne dokaze oslonjena, osudu izdala. Ili napokon

3. Neka Visoka Zemaljska Vlada izvoli nanovo istragu povesti, pravdu učiniti, vrhovnu osudu izdati, neka je neuzmognu niži Činovnici preuzetno utamaniti; te neka nismo njihovoj samovolji izvrgnuti.

Napokon mi naše pravo mećemo pod možnu zaštitu Visoke Zemaljske vlade uvjereni da će nam pravda biti učinjena načinom onim kojim Visoka Zemaljska Vlada najbolje znade.

U Buškublatu dne 25. kolovoza 1885.

Marko Škojo, Stipe Škojo, Iko Šola,
Čovo Šola, Stipe Ivančić i družina.

ABOM 136/1885.

Presvietli Gospodine,

Stoga što sam ja za vrieme Komisije došao na lice mjesta, morda se je mislilo, da ja u parnici Marka Škoje s Bušatlijom na moje župljane dielujem. Okolnost je taka, da se zbilja drukčije nije moglo ni misliti; ali je ipak moj dolazak na lice mjesta za vrieme Komisije bio sasvim iz druge namjere, po tom sasvim opravdan.

Lani kad je Komisija bila pod Grabovicom na licu mjesta bio je pravo petak, meni postni dan, nadajući se ja, da će Komisija k meni na objed, spravio sam za Komisiju mrsni objed. Čekao sam Gospodu s objedom do pol drugi saht po podne, videći da se Komisija još na polju nalazi, ja sam isti otišao na polje sporazumjeti se da li će Komisija k meni bar na večeru, i prenoćište; neka sam na vrieme Gospodi spraviti potrebita. Netom sam od Gospodina Sudca doznao, da će Komisija k meni na prenoćište, odmah sam se na svu prišu kući povratio. Komisija je kod mene prenoćila. Naravno znaličnost morala me je potaknuti, da kroz to vrieme s Komisijom o parnici togod porazgovorim; pak ipak, ja sam tu naravnu znaličnost savladao, te o parnici ni proslovio nisam. Ovo će mi posvidočiti isti članovi Komisije, naime Gospoda; Sudac, Pisar Čačić, i Firer oružničke postaje u Vinici. Ovo je jasnim dokazom, da se ja nisam hotio miešati u stvari koje nespadaju u obseg moje dužnosti.

Ove godine pak ljetos povedena je ista parnica, došla Komisija na lice mjesta opet ko lani, u petak. Ja nisam hotio, ko lani, prije sporazumljenja spravljati objed Komisiji, nego sam otišao na polje pozdraviti Komisiju i upitati ju, hoće li k meni na ručak ili na večeru. Netom sam se s Poglavitim Gospodinom Sudcem pozdravio, odmah sam ga upitao, hoće li k meni na objed, pak sam iza toga odmah se šnjim istim kući povratio. Ovo će mi posviedočiti isti Gospodin Sudac. Taj isti dan, ljudi dioničari u Šupljoj stieni, pošto su saslušali Osudu izrečenu proti lanjskoj osudi, povrativ se s polja, bez ikakvoga moga upliva; dodjoše k meni, i zamoliše me da jim sastavim brzojavku na Visoku Zemaljsku Vladu, a potle opet i pismenu tužbu. Ja pristadoh na njihovu molbu jedino stoga; neka jim je manje troška i dangube, te im obedvije tužbe sastavih i nemisleći na to, da ću moći biti za to kao pisar okrivljen. Eto u tome se sastojalo sve moje dielovanje na moje župljane. Za me bi mnogo vriedilo Presvietli Gospodine, kad bi se Vi udostojali ovo moje zdušno izjavljenje Visokoj zemaljskoj Vladi dostaviti: po ovom bi Visoka zemaljska Vlada upoznala da nisam bar onoliko kriv, koliko se okrivljujem, i da nisam, bar za onaj put, pomilova-

nja i oprosta nedostojan; dočim će mi ovaj čin za vavieka na sviest biti.

Sa preodličnim poštovanjem.

U Grabovici 9. Prosinca 1885.

Prepokorni Franjo Dobretić–Bašadur,
župnik

ABOM 27/1866.

Illustriss: ac Reverendiss: Domine!

Nalazeći se u argavu stanju, ova propala kuća, davno sagradjena, od Brvana, ima 35. god:, drva izagnjila, japija se iznutra izabola, Jam Domus mea labitur; župa obrgala, godine neragaju, suša sve sprži, vrtim se otud tamo, a odovud tamo, štogod bi radio, a potke mi nedotiče, da štogod počmem, snovati, u strahu onoga koi kripi svakoga: obećaste mi kad ste bili u s. Pohogenju dati potke, da mogu barem štogod, na dotkati u Vašem zdravlju, i veselju, ako nemogu satkati mogu štogod osnove pripraviti, i svrimenom snovati, sotinjem Božim, i moga stariega.

Čuo jesam a vidio nisam, da imate paramenata, što je iz prosijo Fra Andria, za Missiona naše Custodie, gdi nedotiče, da šaljete una mista; ako bi Vam Bog dao, pa Vam koja pritiče, da se i ove ubožne Crkve skojom paramentom spomenete, ako je koju Bog dao pali je ostala na pritek, nek i ovi puk šućura, za Vas, i za Vaše uzdržanje u dobru zdravlju, i svim Vašim pomoćnicimah.

Ovo Vam pišući ostajem u raspaloj svarhu glave, i celivajući desnicu i Pastoralski sveti Prsten.

U Grabovici od Buškablata dne 16. srpnja 1866.

Sluga podložnik do smrti
Tomo Jurić, župnik

ABOM 60/1884.

Preuzvišeni Presvietli Gospodine,

Ja sam prinuždeni u ovoj župi toli prostranoj i napučenoj prizivati Misnike u pomoć najmanje dvakrat u godini, ito u vrieme korizmene, i jesenske ispo-

viedi. Jesenas, za vrieme bolesti, služio mi je župu za dva mjeseca Misnik iz Livna. Uz korizmu, i po Uskrsu pripomogao mi je Misnik iz susjedne župe Vidoške. Višekrat kroz godinu pomogao mi je o. fra Andrija Knezović. Uvidjam da je potrebito; da ovi Misnici, koji mi pripomagaju, imadu oblast odriešivati od obustavljenih grieha. Zato molim da se dostojite podieliti oblast, Misnikom, koji mi pripomagaju ispoviedati, ako ne od svih obustavljenih; a to barem od sliedećih:

1. A ausa sub censura sub numero primo; i to glede prošlosti.
2. A cosibus sine censura sub numeris; primo, sexto, septimo, ac octavo.

Bivši ova župa bez crkve, dadoh prolietos molbenicu na Okružnu, preko Kotarske Oblasti, kojom prošah, što obilatiju, pripomoć. Molbenica bje uvažena; te od Visoke zemaljske Vlade izaslan čovjek, koj će nacrt crkve izraditi, i istoj dostaviti. Uslied toga odgovora, i pripomoći se nadam svršetkom ovoga mjeseca.

Sada mi se župljani razvrljili. Donjekrajčani, koji se moraju ustanovljenoj jednoč Vinici pridružiti, neće da pripomognu; a unatoč govora da se Vinici neće pridružiti nikako; te da vole s Grabovicom. Medjuto predvidjam da se ovi oholo, okorno, i tvrdoglavo neće odredbi starešinskoj oprieti, ko Bukovčani: ipak ove ja nikakvim pritiskom, niti nagovaram niti pritnjom ni nepozivljem u pripomoć stoga jedino: što se očekuje njihovo pridruženje Vinici ustanovljenoj. Prisojani (selo od 167. kuća, koje za navijeke ostaje s Grabovicom) neće da pripomognu. Stala sela: Grabovica, Dobrići, Korita, i Bukovagora hoće sami da ju grade. Odvrnuli se prisojani, neuvidjaju da ću smjeti crkvu započeti, nego ću onda morati primljenu pripomoć od Vlade uz obaviest slučaja ili odbiti, ili ju zamoliti za pridržanje i očuvanje kod Kotarske Oblasti do bolje budućnosti. Podlegnuli pak prisojani, *zauhvano nadam se da će crkva biti dogotovljena do druge jeseni.* Pritom dakle, hoću li i kojim načinom prisojane silovati, da u smislu ostalim selim pridruže?

Iz sama sadržaja Preuzvišeni Gospodine uvidjate, da je Vaš odgovor čim skorije potrebit. Zašto Vas najpokornije molim. Ovoga istoga sadržaja pisah Vam prošastog mjeseca. U istom istakah Vam potrebu od, što pospješnijeg odgovora, kojega ipak neimadem. Čudnovato!

Blagoslov sv. proseć, i klečke posvećeni Prsten busujuć podpisujem se sa velepočitanjem.

U Grabovici 15. rpnja 1884.

Preuzvišenosti Vaše Pokorni
Franjo Dobretić, župnik.

ABOM 60/1881.

Presvietli Gospodine!

U ovim gornjim župam od Duvna jedan običaj (premda nevaljal) obstoji, medju ženjenicim i udadbenicama, tj. da se mnogo puta dogodi da djevojka svojom voljom s momkom ugovori i kradimice od svojih kućana, s namjerenim momkom i njegovim društvom u njegovu kuću pobjegne, a ovo se zove uskočit. Uzroci ovakog postupanja za najveće jesu jedno; jedno što roditelji češće puta svojoj ćeri siluju kud im nije drago da se udaju; drugo buduć da su cure vrcljive tako da im se do vjenčanja vjerovat ne može, i češće puta svi troškovi prošnje budu učinjeni a drugi se iztakne i curu preprosi, pak jadna Jukura ostane u prazne dlane pušući.

Za ukinut ovaki nevaljal običaj, i osobito u mojoj župi ja sam proglasio, ali bolje razadro mačko, da koji bi god se usudio po sebi curu odvesti, jal pošlje prstenovanja preprosit, da po naredbi Presvitl. Gosp. Biskupa svršit nit ih smirit moguß nebili se ovako zauzbili, jerbo puno puta dogodi se da se i u svojti nadju, pak tada istom zamršaji nastupe.

Najposli usudjujem se najsrdačnije pozdrave V. P. Gosp. izraziti i s dubokom naklonošću jesam V.P.G

Grabovica, 22.9.1881.

Sluga pokorni
fr. Ante Karačić

ABOM 79/1889.

Preuzvišeni Gospodine,

Molim Vas da u ovoj župi produljite vrieme uskrsnog pričešćenja do 20. lipnja ili barem najmanje do 1. srpnja o. g. neka bi tako mogli svi župljani zadovoljiti crkvenoj zapovijedi od uskrsnog pričešćenja. Ova je molba potrebita zato, što je zima bila vrlo zla, pa vrlo slaba i mala, marva vrlo patna, svitina se uz korizmu zabavila o sebi, i o marvi; od cvitnice počeli stoprom raditi o zemlji, i sobom na miesto volova; jer voli radi slabosti i glada nisu mogli, a još će jim trajati naporna radja, stoga malo jih se je došlo ispoviedati. Ovaj župnik ne-

može dobiti u pripomoć misnike, a kad bi jih i dobio, župljana danomice nebi pristupalo na ispovied toliko, koliko bi jih oni mogli opremiti: stoga neproduljili se vrieme uskrsno, neće se moći svi izredati, a župniku će posliednjih dana, uslied nerazložitosti i okorjelosti ovih glupaka, biti u velikoj neprilici, trudu.

Ako ove godine po krizmu dodjete u ove župe, vrlo je potrebito da u ovoj župi govorite proti Psovki, Gonjanju, Uskakanju, Nevodjenju diece k misi, i nemolenju.

Gonjanje jim je ovo, momak curu najnepoštenije stojećke, sjedećke, ili ležećke drpulja na sami, ili vidimice i očito na svakom miestu, prid svakom vrstom čeljadi, to kod njih niti je griešno, ni sramotno, ni zamirito, već momku i divojki kano potrebito, i dično. *Muškići dok se nezamomče, ni ženskice dok se nezacure, dakle dok se nezapočnu zamirat neidju k misi. Ovi župljani vrlo malo mare za molitvu. Psuju općenito osim Boga i Gospe sve što znaju* (podvukao I.D.). Bilo bi vrlo spasonosno da onda udesite Vaš govor svrhu tih njihovih pomanjkanja, neka baš iz Vaših usta pastirskih čuju grdobu njihovih zli običaja; što bi također bilo i potvrdjenje mojih govora učinjenih proti tim zločam. Najpotle mogli bi se dotaknuti *i dužnosti roditelja učiti diecu nauk kršćanski, jer su u tom vrlo nemarni* (podvukao I.D.).

Uz poljubac Prstena klečke sv. blagoslov prosim.

U Grabovici, 14. svibnja 1889.

Preuzvišenosti Vaše pokorni sluga
Franjo Dobretić, s.r. župnik

ABOM 79/1884.

Preuzvišeni Presvietli Gospodine,

Netom sam lani od prizvanih Providnika i Glavara ove župe doznao, da je u ovoj župi mah uzelo općenito *Uskakanje i Umicanje Djevojaka i Udovica*, odmah sam se svojski zauzeo taj jim gadni nered ukinuti. Zato sam za četeri susliedne svetkovine proti tom njihovu običaju obširno govorijo, i dokazao jim sve zlo, koje iz toga proističe, pritio jim pokorom, ustavio blagoslovine svoj kućnoj čeljadi, gdi bi uskočnica bila primljena. Ove godine u ovdešnjoj Pismari namjerih se slučajno na Vašu Veleštovanu Okružnicu izdatu u Mostaru dne 18. Kolovoza 1882. kojom strogo zabranjivate *Uskaku* i naredjujete da Umica-

telja i Uskočnicu nikakav misnik nesmie vjenčat za godinu dana, pokoru pako Vi isti da ćete jim narediti.

Ja ovu Vašu naredbu proljetos puku javno proglasih, momke i djevojke oprezne učinih. Ljetos opet isto jim preporučih; pak ipak usprkos svim mojim opomenam, pritnjam, nauku i nastojanju, usprkos Vašoj naredbi (...) ...Ja 60 (umaknuća) sam iskusio da se naši mnogo većma plaše obustavljanja blagoslovina, nego svetotajstva.

2. Pronašao sam da neki pogranični Dalmatinac prezimenom Čelar po ovoj mojoj župi kupi Mise od nekih po tri banovca, od nekih po 25 novčića, a od nekih i po dva banovca. Uzimlje u novcu, u krupnom i sitnom blagu, kazujuć našim ludovim da take mise predaje Popu. Ja zato začuvši puk sam o prevari obaviestijo. Na to su mi dvojica doniela laži–primnicu primljene od rečenog Čelara, koje jasno dokazuju prevaru; te koje stoga privinute dostavljam na ogled. Vidiv ove primnice, istinit o prevari, ukorio sam javno ove ludove koji tako mahnito mise daju. Jesu li dalmatinski popi s njim u sporazumljenju nisu li, neznam. To Vam ipak na znanje dajem, da dadnete varalicam potrebit uztuk.

3. Imade u Livnu neka Fata turkinja gatarica, koja zbilja sama izpripovieda istinit vas tek prošlosti osobi, koja ju za savjet, ili pomoć pita. Ako se što komu ukrade, ako što tko izgubi, ako komu marva (ne) dospiva, ako dieca pomiru, k njoj se idje, ona rastvori stare knjige, trikrat jih prekrsti govoreći: U ime oca, i sina, i duha svetoga, amen. Sada zazove na pomoć Boga, Isukrsta koj je krvlju svojom sviet odkupio, Djevicu Mariju, poglavito svece naše, i sve andjele Božije da ju nadahnu, prosvietle, pomognu da mogne pravo, istinito kazati osobi biedu koja ju ganja: a da ju sačuvaju, zaklone da na prava ništa krivo ne reče, da se potom duše ne gube, mržnja, grižnje, zlobe i nenavidosti neusiju. To tako izmolivši, sada započne sama prošlost pripovjedati, ali prošlost istinitu, tj. istinito pogadjajući sve što se je osobi zbilo. Kazuje, da sve nesreće koje su osobu snašle, nisu od Boga; već od toga, i ovoga, ili ove, okrivljuje sad jedne, sad druge pravedne osobe.

Poradi toga njezina proricanja–gatanja tu nekidan bilo bi bilo mrtvi glava, da nebudem ja moju vlast upotrebio. Što dakle moram činit od onih, koji se napomenutoj gatarici utječu, i što o tom puku javno moram reći?

4. Imade javnih psovača, koji poslie mise u groblju prid pukom psuju što je najsvećega na nebu. Ovo drugi put pitam, hoću li, i kakvu pokoru, ovakvim, javnu narediti?

S velepočitanjem u Grabovici 29/9/1884.

Franjo Dobretić, župnik s.r.

ABOM 29/1888.

Preuzvišeni Gospodine!

(...)

Presvietli Gospodine, predugo bi bilo opisivati, koliko je opačina, nepravda, i svetogrđa počinjeno, i koliko nesretnih ženidaba sklopljeno; koliko li duša izgibih poradi prokletog običaja od uskakanja. Iskusan čitavu knjigu o tom bi napisati mogao. Prežalostno je čuti, da to kršćaninu koji se je po zakonu hotio oženiti, uslijed obaveze od uskake nije se mogao oženiti inače; nego je treba i on slijediti prokleti običaj: tako je bilo ovamo. Prežalostno je znati, da dobromu kršćaninu koji se vlada po nauku svojih Pastira zakonito prstenovanu, naviješćenu ispravno vjenčanje, u oči vjenčanja cura mu uskoči za drugoga, ovi brezviernici –Umicatelj i Uskočnica– budu odmah smireni, vjenčani; a on, želeći zakon obslužiti, nesmiren, istrošen, isljeđivan i ismijavan od svakoga. Tako je ovamo. Dugo bi bilo opisivati, koliko sam ja truda i jada podnio; dok sam uskaku nesretnu u ovoj župi ukinuo; pa Bogu hvala, ima dvie godine počinuo sam. Ako se sada dopusti N.N–u, koji je samovoljno i tvrdoglavo sve to brezbožnije iđe proti zakonu: onda proti uskaki usta se otvoriti neće moći: onda će momci i divojke jasno uvidjeti; da jim je, za uništiti zakone crkovne, za podnieti sve zabrane pastirske, za postići svoju – najopačiju zabludu, najbolje i najsigurnije sredstvo, uskaka: onda se od njih rodstvo poznavati ni štovati neće: onda su uzaludne zaprike crkovne: onda je oblast od dopuščenja na skvarenje, kad se mora prilagoditi samovolji brezvjeraca. Ovakvim brezviercim, kakav je N.N., imalo bi se odlučno i dosljedno kazati: ol u vjeru, ol iz vjere. Ovliko iz savjesti...

Presvietli Gospodine ja se duboko sklanjam Vašem obširnom nauku, Vašoj dubokoj i pronicavoj učenosti, ali što se tiče poznanja zloća naših kršćana, kao Vaš stariji Ispoviednik i Župnik, i kao takav od Vas iskusniji, razlog imam misliti da bolje od Vas, oprostite na ovome, poznam zloću naših kršćana bar u ovim stranama također i zle posliedice griešnih nekih njihovih običaja kao što je uskaka i nepoznavanje i nepoštivanje svoje krvi, svoga roda. Vi ste lani uskaku sebi obustavili. Vi to i premudro ste učinili. Vi ste lani u Roškopolju nekomu umicatelju naredili, da se ne vjenča do po Božiću a tada da dade na oltar 30 for. oli da čeka do po Uskrsu a tada da dade manje forintih. To je bilo sveto i premudro od Vas određeno. To je mene razveselilo i u nastojanju obodrilo. Nu Umicatelj živo se je toj Vašoj odredbi opro, nehtijući ništa dati, a Vi na žalost! tu njegovu tvrdokornost, oprostite što se usuđujem reći, odobrili, i Župni-

ku naredili da ga ipak vjenča. To je Župniku morao biti pregorak zalogaj. To se je i mene jako kosnulo. Ta popustljivost u glupom narodu, koji nezna procieniti milosrđe, nego se istim na zlo služi bitni je korak iskvarenja zakona, pogrđenja duhovne vlasti, i znatnog smetanja Pastirim u dobru ravnanju svoga stada. Uslied take popustljivosti Vrhovne Vlasti nikada se nikakav griešni običaj smetnuti neće moći. A uskakanju, ako se neće očito izgubljenje premnogih duša, mora se kraj staviti, kud puklo da puklo, makar ni deset osoba od 60 hiljada u Biskupatu, u vjeri neostalo. Izskusan iz duše govorim.

Za najbrže ukinuti uskakanje ja mislim, da biste imali izdati sliedeći zakon; da ipso facto upadaju u proklestvo 1. Umicatelj i Uskočnica, 2. Roditelji momački i njegov kućni starješina koji uskočnicu u svoju kuću prime. A koji, znajući srodstvo, uskokom se ipak posluže, svakako ovi morali bi se ipso facto proklestvom ošinuti, i nikako ne bi im se imalo dopustiti nikada, izvan samo na vjerojatnoj smrti, kad bi dotle nepokorni ostali. Doklegod barem jedna uskočnica zato nesretna neostane na usviest ostalim, uskaka se divojačka slomiti neće. A bolje je Presvietli da jedna svojom voljom izgubi ovaj sviet, nego da sa zla izgleda premnogi izgube onaj sviet. Bolje je Presvietli imati u Biskupatu dva, tri priležnika i priležnice na usvijest svima, nego mnoštvo svetogrdnika u grebu...!!!

Klečke ljubeć Prsten i blagoslov proseć čast mi je biti Vaše Preuzvišenosti najpokorniji i najposlušniji sluga.

Grabovica dne 5.2.1888.

Fra Franjo Dobretić, s.r.
Župnik

SADRŽA

Uvodna riječ biskupa Pavla Žanića 3
Župnikova riječ 5
Uvod 15

I. poglavlje

Današnji izgled župe Grabovice 17
1. Opći pogled na župu Grabovicu 17
2. Geografski smještaj i opis 20
3. Smještaj sela župe Grabovice i njihov kratki opis 29
4. Stanje duša u župi Grabovici od 30. srpnja 1980. 35

2. poglavlje

Kratki pregled razvoja crkvene uprave u Bosni i Hercegovini s osvrtom na društveno-političke tokove 40

3. poglavlje

I. Izvještaji biskupa makarske biskupije 62
II. Izvještaji bosanskih vikara 77
1. Izvještaji vikara i biskupa Dragičevića 80
2. Izvještaji vikara i biskupa Dobretića 86
3. Popis pučanstva u Grabovici i okolnim selima 1743. i 1768. 97
III. Grabovica – Mjesna kapelanija župe Vidoši (1828–1831) 04

4. poglavlje

Povijesni prikaz župe Grabovice (1831–1981) 111
1. Osnutak župe Grabovice 1838. godine 111
2. Gradnja župne crkve i stana 1831. 114
3. Osnivanje župe Vinica 1885. godine 117
4. Gradnja župne crkve (1884–1885) u Grabovici i obnova stana 122
5. Gradnja današnje župne crkve 1912. i župnog stana 124

6. Osnivanje župe Prisoje 1922. i Raseljke 1934. 133
7. Grabovica nakon osnutka župe Prisoje do danas ... 136
8. Popis vikara, biskupa i župnika ... 142
9. Popis duhovnih zvanja iz župe Grabovice ... 144
10. Statistički podaci župe Grabovice ... 148
11. Najvažniji datumi iz povijesti župe Grabovice ... 158

5. poglavlje

Nekoliko povijesnih svjedočanstava (dokumenti iz Arhiva Biskupskog ordinarijata u Mostaru) ... 164